

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirkehistoriske
Samlinger

1991

**Kirke
historiske
samlinger
1991**

**Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
redaktion af Carsten Breengaard,
Christian de Fine Licht, Eva Louise
Lillie og Martin Schwarz Lausten.**

Kirke
historiske
samlinger
1991

Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-89203-05-4

**Udgivet med støtte fra J. Oskar Andersens legat
og fra Statens humanistiske Forskningsråd.**

Indhold

Linda Rasmussen: Gaver til klostrene i middelalderen. Den sociale og kønsmæssige fordeling af donatorer på danske herreklostre indtil 1385	7
Oskar Skarsaune: Duplex est hic ordinatio. En tolkning av Kirkeordinansens »kongebrev« (1537/39/42)	49
Bengt Arvidsson: En helig källas teologi före och efter reformationen. Helene Kilde i Tisvilde och Erich Hansens »FONTINALIA SACRA« 1650	89
Kristian R. Skovmose: Betænkninger over Danmarks og Norgis Kirke-Ritual af 1685 fra Aalborg stifts geistelighed, 1735	117
Leif Grane: En note om H. L. Martensens speculative dogmatik .	129
Jørgen Kjærgaard: To breve fra Peter Larsen Skræppenborg til Anders Larsen Gamborg	131
Carl Rise Hansen: »Missionsbudet«s tilblivelse	145
Martin Corfix: I nazismens brændpunkt. Danske præsters virke i Berlin og Hamburg 1933-1945	165
Leo Kamstrup Olesen: Årsoversigt 1990	193

Gaver til klostrene i middelalderen

*Den sociale og kønsmæssige fordeling af donatorer på danske herreklostre indtil 1385**

Af Linda Rasmussen

Indledning

Den hidtidige forskning om danske herreklostre kan siges at fordele sig på to fremgangsmåder: een der beskriver det, der synes at være fælles for en del klostre og derefter understøtter konklusionerne med eksempler fra de klostre, hvorfra vi har kildemateriale – udgangspunktet tages i det generelle og går til det specielle.¹

Den anden retning går den modsatte vej – fra det specielle til det generelle. Fremstillingen lades udspringe af en beskrivelse af det enkelte kloster og sammenfatter evt. tendenser senere.²

Hovedvægten af disse 'bredere' fremstillinger har primært ligget på forhold, der er velegnet til formel sammenligning som grundlæggelse, organisering og organisation samt bygningshistorie.

Kilderne

Det store udgivelsesprojekt i dette århundrede har været udgivelsen af samtlige diplomer fra Danmarks middelalder i *Diplomatarium Danicum* med parallelle oversættelser i *Danmarks Riges Breve*. Med publikationens 4. række 2. bind er vi fremme ved 1385. Dette sikrer, at behandlingen af klostrene kan ske på et så ensartet grundlag, som det overhovedet er muligt, idet alle bevarede diplomer og afskrifter af sådanne trykkes heri. Vi har således alle de diplomer, der vedrører klostre i Danmark før 1385, og er ikke afhængig af, om der for det pågældende kloster findes en registratur, brev- eller gavebog, der er trykt andre steder. At 1385 således er valgt som slutår for undersøgelsen har altså en ganske praktisk årsag. *Diplomatariet* behandler alle breve ens, forstået på den måde at de forsynes med nr, og såvidt muligt ophavsbestemmes. Dette lægger et ensartet præg over kildematerialet, som det egentlig ikke fortjener, fordi der er meget stor forskel på de forskellige kildegrupper.

* Artiklen er en lettere bearbejdning af mit speciale, indleveret ved Odense Universitet oktober 1990.

Udgivelsesprincippet efter dato medfører også at sammenhængende kildegrupper, som f.eks. klosterarkiver skilles ad. Det er derfor vigtigt at gøre sig klart, hvordan kildesituationen er for det enkelte kloster.

Der er skelnet mellem fem måder, som kildematerialet kan være bevaret på.

1. Bevarede breve i original – herunder testamenter.
2. Breve bevarede gennem kopibøger eller afskriftssamlinger.
3. Oplysninger i en registratur over en brevbestand, som nu er gået tabt.
4. Breve bevarede i afskrifter eller udtog af historikere.
5. Godsbesiddelse uden adkomst- eller donationsbreve.

Et særligt problem knytter sig til den sidstnævnte kategori. Folk der har arbejdet med klostres godshistorie må gang på gang konstatere, at klostrene har været i besiddelse af gods, som der tilsyneladende aldrig har været adkomstbreve til.³ Det er her vigtigt at huske på, at det retsstiftende moment i tidlig middelalder ikke var udfærdigelsen og underskrivelsen af et evt. skøde, men det at den forhenværende ejermand kastede jord i skødet på den kommende ejermand på tinge evt. over altret i kirken. Først i begyndelsen af 1200-tallet bliver udfærdigelsen af et dokument det retsstiftende.⁴ Poul Rasmussen mener, at antallet af adkomstbreve, der mangler af ovennævnte årsag, var stort.⁵

Der har været en anden gruppe donatorer, der må være blevet meget hurtigere overset og glemt, nemlig folk, som 'kun' gav penge eller mad. Det er jo mere forgængelige varer end ejendomsret. Det er kun gennem testamenter, at vi får kendskab til sådanne gaver, men det har nok ikke været de eneste, der har stået for sådanne foræringer. Iøvrigt henvises der til oversigten over danske herreklostre ss. 42-45.

Forskningens behandling af donatorer

Der har gennem det meste af dette århundrede været spredte bidrag til forskellige aspekter ved klostrenes sociale forankring. Den klassiske artikel er Poul Nørlunds fra 1924 om Sorø kloster og dets gods, hvor han påviser, at hovedformålet med grundlæggelsen af klostret var at skaffe Hvide-slægten en gravkirke.⁶ Han godtgør også, at det i høj grad var Absalons indsats, der gjorde klostret til en stor succes.⁷

At Hviderne vitterlig havde en stor betydning ses af, at mellem 1241 og 1286 kom 71 % af godsgaverne fra denne slægt, derefter falder interessen, fra 1286-1319 stammer 45 % af godsgaverne fra Hviderne, mens efterkommerne senere ser ud til tabe interessen helt, ihvertfald kan der ikke spores flere gaver fra denne slægt.⁸ Denne vigtige pointe

går desværre ofte tabt i referencer til afhandlingen. Beklageligvis 'glemmer' Nørlund helt at komme ind på andre grupper af donatorer.

Stifterfamiliens betydning for et kloster i konsolideringsfasen, som Nørlund og McGuire har påvist for Sorø, viser sig også at være gældende for Næstved Skt. Peder. Her har H. J. Helms i sit imponerende værk vist, at Bodil-slægtens stiftelse af et benediktinermunkekloster i Næstved skulle ses om et svar på kongeslægtens anlæggelse af en gravkirke i Ringsted.⁹ Helms hovedinteresse gælder klostrets gods. Desforuden har han dog en meget grundig gennemgang af alt kildemateriale vedrørende klostret.

Helms behandling af donatorerne er at sammenligne med Nørlunds. Stifterfamilien og dennes donationer behandles grundigt, men ellers kommer han kun ind på donationsspørgsmålet i sin gennemgang af kildematerialet. I en af dødebøgerne, kaldet Dødebog I, blev personerne allerede under udarbejdelsen af skriftet inddelt efter stand. Helms kommenterer dog ikke resultatet eller overvejer fordelingen.

Poul Rasmussen kommer i sin afhandling om herreklostrenes godshistorie i Århus stift ganske kort ind på donatorernes sociale fordeling.¹⁰ Han konkluderer »at stifterne og de ældste velgørere som regel var konger, medlemmer af kongehuset eller biskopper. Siden gik det ned ad bakke. De, der siden midten af det 13. årh. afhændede jordegods til klostrene, tilhørte sjældent samfundets allerhøjeste kredse. Nogle få ejendomme erhvervede klostrene af selvejerbønder og købstadsborgere, og en del overtog de fra gejstlige institutioner eller personer, men langt de fleste fik de overdraget af adelige eller af personer, hvis stand ikke kan bestemmes. Af de sidstnævnte var de fleste sandsynligvis ligeledes af adelig herkomst.«¹¹

Efter Poul Rasmussens kortfattede opsummering af donatorer i 1950'erne har ingen beskæftiget sig med denne problemstilling før sidste år, hvor Kåre Rübner Jørgensen i en artikel om oprettelse og etablering af Mariager kloster bl.a. også undersøgte, hvem donatorerne til dette kloster var og når frem til, at det var jordejende jyske stormænd.¹² Det viser sig også, at bestemte slægter gjorde sig gældende, altså samme tendens som Nørlund har påvist for Sorø og Helms for Næstved Skt. Peder – ihvertfald hvad angår stiftelsen og den nærmest følgende tid.

Bortset fra Kåre Rübner Jørgensens artikel har den 'sociale' klosterforskning i de senere år koncentreret sig om den sociale rekruttering af nonner, umærkeligt nok har ingen påtaget sig at undersøge munkenes sociale rekruttering, selvom kildematerialet på ingen måde er dårligere.

Thelma Jexlev var den første til at tage problemstillingen op, hvilket skete i en artikel fra 1976, hvor hun gennemgik de nonnelister, der findes for Skt. Clara og Skt. Agnete klostre i Roskilde. Undersøgelsen gik primært ud på at fastslå antallet og anciennitetsordenen. Men hun redegør dog også ganske kort for nonnernes sociale rekruttering. Omkring en trediedel kan dokumenteres til at være adelige, nogle stykker kan med sikkerhed bestemmes som borgerdøtre, men det er vanskeligt at afgøre størrelsesforholdet mellem adelige og borgerlige.¹³ Hvor stor gruppen af 'ukendte' er, kommer Jexlev ikke ind på.

Jexlev kommer også ganske kort ind på spørgsmålet om bestemte slægters klosterpræferencer, men hun mener ikke at kunne spore noget sådant i sit materiale.¹⁴

Birgitte Langkilde har undersøgt nonnernes sociale rekruttering for benediktinernonneklostrene.¹⁵ Hun når frem til, at det for højmiddelalderens vedkommende især var højadelens døtre, der gik i kloster, mens det for senmiddelalderen primært var den lokale lavadel. 36 % kan henføres til den adelige gruppe og 4 % kan bestemmes som tilhørende borgerstanden. Langkilde har således været i stand til at placere knap halvdelen, resten er 'ukendte'. Hun mener dog, at ihvertfald nogle af de 'ukendte' nok skal søges i de adeliges rækker.

Senest har Curt Wallin undersøgt den sociale rekruttering blandt de nonner, der blev optaget i Vadstena kloster.¹⁶ Undersøgelsen er meget interessant, fordi Vadstena om noget kloster har været betragtet som de adeliges højborg. Wallin når dog frem til 'kun' ca. 20 % har tilhørt den adelige gruppe – 7,5 % højadelige og 13,2 % lavadelige, ca. 25 % kom fra borgerstanden, mens godt halvdelen tilhørte bondestanden eller de 'ukendtes' gruppe – 10,7 % kan med sikkerhed henføres til bondestanden mens 38,9 % er usikre.

Bortset fra en stor gruppe borgerlige ligger Wallins resultater godt på linje med, hvad andre forskere har fundet frem til. Det skelsættende ligger i, at han faktisk har lokaliseret nogle til bondestanden og argumenterer for, at størsteparten af den resterende gruppe også tilhører denne stand ud fra den betragtning, at vi kender nok til adlen i senmiddelalderen til, at det ville være muligt at identificere flertallet af de adelige, samt klostrets rigdom gjorde det realiserbart at optage kvinder, der ikke selv kunne stille med tilstrækkelig 'medgift'.

Den sociale og kønsmæssige fordeling på de enkelte klostre

Hvem kunne tænkes at dotere danske herreklostre i middelalderen? Ja,

ud fra de få undersøgelser der er foretaget på dansk grund, er det et meget entydigt svar. Primært adelen med 'hjælp' fra konger og biskopper.

Vi kender stiftelsesomstændighederne fra 21 klostre, og de viser samme mønster. Her er adelen godt nok ikke så fremtrædende. Adelige stiftere kendes til fire klostre. Kongefamilien står bag oprettelsen af seks klostre, mens biskopper kendes som stiftere af otte klostre. Biskopper og konger i fællesskab står bag to klostre og en provst menes at have grundlagt et kloster.

Der er ingen af de danske undersøgelser, der berører spørgsmålet om donatorernes kønsmæssige fordeling, selvom Nørlund i sin grundige gennemgang medtager de kvindelige donatorer og også i modsætning til adelsårbogen medtager kognatiske linjer for at bevise Hvide-slægtens altdominerende indflydelse på Sorø kloster.

Poul Rasmussen remser alle donatorer op, hvorved vi får kendskab til den kønsmæssige fordeling, men han kommenterer ikke spørgsmålet.

For at komme ind på spørgsmålet om, hvem der kunne tænkes at give noget, at en lidt anden vej vil vi starte med en ganske kort gennemgang af den danske samfundsstruktur i middelalderen. Derigennem kan vi få en ide om, hvem der i det hele taget havde mulighed for at forære noget væk.

Samfundet var i middelalderen karakteriseret ved, at råderetten over jorden var det afgørende element i placeringen af en person.¹⁷ Landskabslovene delte landbosamfundet op i et meget fintmasket net af sociale grupper, men i denne sammenhæng skal vi blot se på, hvem der kunne eje noget – først og fremmest jord.

Trælle, tyende og fledføringer havde skønt både juridiske og ikke mindst sociale forskelle det til fælles, at de ikke kunne eje noget. Det var dem ganske enkelt ikke tilladt.¹⁸

Bryder og landboer kunne godt eje, men det karakteristiske for disse to kategorier er, at de ikke ejede den jord, de dyrkede, men måske nok gården, redskaber og besætning.

De interessante grupper i denne sammenhæng er adalbønder eller selvejerbønder og herremænd. Begge grupper var jordejende og den største forskel var, at de sidstnævnte ejede meget mere jord end de førstnævnte.

Gejstligheden udgjorde en verden for sig med krav om egen domstol og fritagelse fra skatter samt eget hierarki.¹⁹ Der skelnedes mellem de højere grader, hvortil kapitelsgejstligheden hørte, de lavere grader,

hvortil blandt andet sekulærgejstlige – dem, der levede i verden og regulærgejstlige – dem, der levede i klostre og regelbundne domkapitler. Øverst stod biskoppen.

De sekulærgejstlige kunne i modsætning til de regulærgejstlige besidde ejendom.

Borgere udgjorde i middelalderen en lidt speciel gruppe, da de ikke boede på landet, men dog ejede 'jord', nemlig en grund i byen.²⁰ Dette var vistnok det oprindelige krav for at blive regnet som borger. Senere krævedes tillige, at vedkommende drev borgerlig næring. Derfor regnedes adelige og gejstlige, der var bosiddende i byen kun som borgere, ifald de havde et borgerligt erhverv.

Konger og biskopper udgør en særlig gruppe. De kunne i kraft af deres embede udstede privilegier, dvs. give gaver, der ikke skulle udredes af deres 'private' besiddelser, men kunne tages fra deres embedsindtægter.

I middelalderen skelnedes ganske vist ikke så voldsomt mellem offentlige og private indtægter, ihvertfald ikke for kongens vedkommende, men det gav alligevel større muligheder for gavmildhed.

Selvom det ikke er ekspliciteret, skulle det gerne af ovenstående være fremgået, at det ikke drejer sig om hele befolkningen. Kvinderne blev nemlig ikke kun defineret i forhold til deres sociale status, men også i forhold til deres ægteskabelige status.²¹ Generelt om kvinder kan det fastslåes, at de var umyndige. De var dog ikke altid lige umyndige. Den ugifte pige var den mest umyndige, hun havde overhovedet ingen råderet over sin evt. arv.

En gift kvinde kunne, hvis der ingen børn var i ægteskabet, frit bortgive sin halve hovedlod. Var der børn, kunne det kun lade sig gøre med mandens samtykke. Det omvendte gør sig gældende for mandens vedkommende, idet hans dispositionsret udvidedes med børn, da han i kraft af børnene blev arveberettiget til konens jord og dermed kunne forvalte, evt. afhænde den.

Enken var i princippet umyndig, men havde fri råderet over hendes og børnenes gods, hvorfor hun på mange måder kan ligestilles med det mandlige overhoved.

Det er ud fra ovenstående ganske korte gennemgang blevet klart, at det ikke var alle, der, selvom de gerne ville, havde mulighed for at donere klostre.

Der er ingen tvivl om, at gejstligheden på linje med borgere, bønder og adelige alle havde adgang til at donere klostre. Bryder og landboer udgør sammen med kvinderne et mere komplekst problem, idet de nok i nogle, men ikke alle tilfælde havde denne mulighed. Det kan derfor

ikke forventes at sidstnævnte grupper vil optræde så hyppigt som donatorer som førstnævnte.

Der knytter sig nogle principielle og meget spændende problemer til spørgsmålet om selve donationernes størrelse, som ikke rigtig er blevet berørt. Donatorerne kunne således deles ind i grupper efter, hvor stor donationen var og på den måde nuancere billedet. Dermed måtte vi dog også tage stilling til potentialet indenfor de forskellige sociale grupper. Er en biskops afkald på tiende i et bestemt sogn f.eks. en større gave end selv den mindste gård fra en bonde?

Kildematerialet giver oftest ikke tilstrækkelige oplysninger, for det meste får vi f.eks. kun at vide, at det drejer sig om overdragelse af gods, men ikke i hvilken størrelsesorden. En sådan studie kunne foretages for nogle udvalgte klostre, hvorfra kildematerialet giver tilstrækkelige oplysninger. Vi kunne også forsøge at bestemme donatorers forhold til de klostre, de betænker, hvis det drejer sig om flere, dvs. sat i relation til andre modtagere af gaver. Det ville typisk være muligt at undersøge disse faktorer i testamenter. Det er ofte mange forskellige grupper, der står som modtagere af arv efter testamentudstederen, med een hovedmodtager og resten deles om mindre gaver. Måske var der endda tale om standard beløb eller gaver for nogle kredse?

Evt. kunne det lade sig gøre at lave en prioritetsliste for den gruppe mennesker, der har ladet udfærdige testamenter.

Disse forhold er det desværre ikke muligt at undersøge i en gennemgang af donatorernes sociale og kønsmæssige fordeling på alle herreklostre men kun for en en begrænset del, og det ligger derfor udenfor rammerne af denne artikel.

En donator defineres ud fra følgende principper

1. Personer medtages, når der står 'skøder' i registraturen/dokumentet. Det kan være svært at gennemskue nøjagtigt, hvad der ligger bag ordet – det kunne betyde sælge, men det bruges i flæng med 'overdrage' eller 'oplade', hvorefter det vil være at opfatte som en donation. Samtidig kan der bag en donation ligge forventning om anden modydelse end penge, f.eks. begravelse i kirken eller på kirkegården eller at der læses sjælemesser – det var, set fra middelaldermenneskets synspunkt, en god investering.

Der er ikke taget hensyn til om donationen er givet til 'nonnernes bord', kirken i Odense eller 'Knudsbrødre samfundet'. Det hele bliver betragtet som en donation til klostret som sådant, da der var tale om en fællesøkonomi.

Kun hvis der specielt bliver givet til en navngiven nærmere specificeret person i klostret medtages giveren ikke som donator til det pågældende kloster. Selvom hverken munke eller nonner måtte besidde privatejendom, overholdtes dette tydeligvis ikke strengt.

2. Hvis der i et brev eller registratur står, at 'Albert Albertsen giver Trued Pedersen fuldmagt til at skøde Voer kloster gods i Yding' – opfattes kun Albert Albertsen som donator. Trued Pedersen betragtes i denne sammenhæng som en sekundær person, der blot tager sig af det praktiske arbejde, f.eks. en foged eller lign.
3. En konge medtages udover ved donationer, dersom han udsteder privilegier til et kloster, f.eks. fritager det for forskellige afgifter. Det er desuden kun den første kendte konge, som udsteder et privilegium der medtages. Hvis de efterfølgende blot bekræfter privilegiet medtages de ikke, medmindre det anføres, at der er tale om en udvidelse.

En konge medtages ikke, når han giver et kloster privilegier, hvis modydelsen er jord eller gods, da forholdet derved mere har karakter af en handel.

Konger, som kun udsteder værnebrev medtages ikke.

4. Biskopper medtages, når de overlader klostrene nogle af biskoppens indtægter, enten fra embedet eller privatejendom. Selvom det måske kan siges at ligge på kanten af en donation. Hvis det drejer sig om embedsindtægter, er der vel tale om en begunstiggelse, fordi hver ny biskop skulle forny privilegiet. Selvom der selvfølgelig kan argumenteres med, at det efterhånden blev en tradition og derfor svært at nægte klostret godet. Biskopper medtages ikke, ved forlening af et afladsprivilegium, dvs. hvis de f.eks. eftergiver folk 40 dages kirkebod, såfremt disse bidrager til forskellige fonde eller opførelse af klosterkirken. Der er ikke tale om en donation, men om at biskoppen er med til at sørge for ordentlige forhold i sit stift – altså en embedshandling.

For biskopper gælder samme forhold, som nævnt under konger, nemlig at det kun er den første biskop, der udsteder et privilegium, som medtages. Efterfølgerne medtages kun, hvis de udvider privilegiet.

5. Nonner og munke med indgivelsesgoods medtages som donatorer.
6. Godsgaver uden afsender medtages ikke.
7. Ifald der udtrykkeligt står *pantsætter*, medtages personen ikke. Med mindre der på et senere tidspunkt, dukker et dokument op, som omtaler skødning eller overdragelse af gods.

8. Folk, der mageskifter gods med et kloster medtages ikke, da der er tale om en handel.
9. Personer, som skænker gods til et alter i en klosterkirke medtages ikke, da disse andre var en selvstændig enhed, som blot geografisk var placeret i klosterkirken, men ellers ikke havde noget med klostret at gøre.
10. Paver, der udsteder beskyttelsesbreve eller andre pavebreve medtages ikke, da disse altid var betalte.
11. En person medtages kun een gang ved hvert kloster, selvom vedkommende i flere tilfælde ses at have begunstiget det samme kloster. Dog hvis den samme person, f.eks. i et testamente, betænker flere klostre medtages den pågældende ved hvert kloster.

Lund stift

Lund stift var i middelalderen sæde for ærkebiskoppen og omfattede Skåne, Halland og Blekinge. Der fandtes i middelalderen ti herreklostre. Fire var benediktinerklostre, hvortil alle de tre nonneklostre medregnes, – Bosø, Børringe og Skt. Peder i Lund. Som sidstnævnte navn angiver var dette ligesom det enkeltstående munkekloster af benediktinerordenen – Allehelgen – byklostre.²² To var cisterciensermunkeklostre – Herrevad og Ås. Dalby var et augustinerkannikesamfund. Tre af de fem præmonstratensersamfund, der blev oprettet i Danmark kom til at ligge i Lund stift – Bækkeskov, Tommerup og Øved.

Det vil her være på sin plads ganske kort at komme ind på en del af kildematerialet fra domkapitlet i Lund, selvom selve domkapitlet ikke indgår i undersøgelsen. Men som vi alle ved har bevaringstilstanden ikke altid været optimal. Derfor kommer 'Lundebogen' til at spille en stor rolle, som kilde til donatorer til de skånske klostre.

Lundebogen eller Registrum ecclesie Lundensis, er en afskriftssamling af de vigtigste domkapitelsbreve udført i klostret 1494 af domkirkekantoren Bo Jensen.²³ Domkapitlets oprigianle brevbekstand blev ført til Stockholm 1689, hvor de fleste gik til ved den store slotsbrand i 1697.²⁴

Lundebogen udmærker sig ved ikke blot at være en registrering, selvom en sådan også findes bagerst, men en afskrift af hele dokumenter. Det, som særlig har interesse i denne forbindelse, er de mange testamenter oprettet af kanniker ved domkapitlet. Karakteristisk for disse donationer var, at det var domkirken, som modtog den største og vigtigste donation, nemlig jordegodset, fordi det var her, de ønskede at

blive begravet, mens donationerne til andre klostre og kirker bærer mere præg af at være »andenrangs«-donationer som penge eller mad.

Allehelgen i Lund

To biskopper har betænkt klostret, den ene i et testamente og den anden med en ikke nærmere specificeret gave.

Udover de to gaver fra biskopper stammer yderligere seksten donationer fra kapitelsgejstligheden i Lund. Heraf var langt hovedparten – ti – kanniker, to var hhv. dekaner og ærkedegne, mens der var en hhv. provst og kantor. To mandlige donatorer var af ukendt stand. – For Allehelgen i Lund kendes der inden for dette tidsrum een donation fra en kvinde, – hun var adelig.

Bækkeskov

Der kendes tolv donatorer til Bækkeskov inden 1385. To konger og en dronning har betænkt klostret. Derudover doneres Bækkeskov af fire biskopper. De andre donatorer fra kapitelsgejstligheden i Lund udgøres af en provst, to ærkedegne og en dekan. Derudover findes abbediet betænkt i en (tysk) borgers testamente. En kvindelig donator kendes til Bækkeskov før 1385 – medstifteren dronning Sofia.

Dalby

Alle de overleverede oplysninger om gaver stammer fra kapitelsgejstligheden i Lund, hvoraf fem var kanniker og en hhv. ærkebiskop, provst, dekan og ærkedegn. Der kendes ingen kvindelige donatorer til Dalby i dette tidsrum.

Herrevad

Der kendes seks donatorer til Herrevad kloster. To var ærkedegne, og resten fordeler sig på en ærkebiskop, en dekan, en provst og en kannik. – Heller ikke fra Herrevad kendes nogle kvindelige donatorer.

Tommerup

Det er måske ikke så mærkeligt, at det er ærkebiskopperne i Lund, der udgør den største enkeltgruppe med fem donatorer, når det betænkes,

at det var ærkebiskop Eskil, der stod som initiativtager og »førstedonator«, mens kong Valdemar I anses som medstifter.²⁵ To af biskopsprivilegierne påberåber sig som grund til begunstigelserne, at klosteret nylig (omkring 1300) er blevet slemt hærget af brand. Dette er selvfølgelig medvirkende til, at gruppen bliver så relativt stor. Yderligere fire gejstlige velgørere kendes – alle fra Lund, hhv. en provst, en dekan, en ærkedegn og en kannik. Foruden kong Valdemars stiftsgave kendes en konge at have betænkt klosteret, mens den adelige gruppe er på fire, alle højadelige. Endelig kendes en donator, hvis sociale stand ikke kan bestemmes. – Ud af seksten donatorer var to kvinder – en højadelig og en 'ukendt'.

Øved

Alle seks kendte donatorer til Øved kloster før 1385 tilhører kapitelsgejstligheden i Lund. To var ærkebiskopper, en provst, to ærkedegne og en dekan. – Der kendes ingen kvindelige donatorer til Øved kolster før 1385.

Ås

Der kendes tolv donatorer til Ås kloster før 1385. Fem af disse tilhørte den kongelige svenske familie, hhv. en konge, en dronning, to hertuger og en hertuginde. Een højadelig velgører kendes, foruden seks gejstlige fra Lund, hhv. en ærkebiskop, en provst, to ærkedegne, en dekan og en kannik. – Ud af de tolv kendte donatorer var to kvinder – en dronning og en hertuginde.

Bosø

Bosø er det kloster i Lund stift, der kendes flest donatorer fra, nemlig 44. To konger og to ærkebiskopper vides at have betænkt Bosø. To højadelige vides at have doteret klosteret.²⁶

Lundegejstligheden gør sig ikke så stærkt gældende for Bosøs vedkommende, som for de fleste andre klostre i Lund stift. Foruden det allerede omtalte biskopsprivilegium, stammer yderligere fem donationer fra testamenter fra Lund. Hhv. en biskop, en provst og tre kanniker.

Fire donatorer var sognepræster og tre var borgerlige. Beklageligvis må 23 hensættes i gruppen af 'ukendte', pga. de meget sparsomme

oplysninger, vi får om folk i registraturen. – Ud af de 44 kendte donatorer var syv kvinder. Tre af disse er indregnet i gruppen af ‘ukendte’, mens to nonner og to priorinder vides at have doteret klostret.

Børringe

Der kendes ni donatorer til Børringe kloster før 1385. To af disse var kongelige. Een var ærkebiskop og yderligere fire tilhørte kapitelsgejstligheden i Lund, fordelt på en provst, en ærkedegn og to kanniker. To adelige velgørere kendes – begge højadelige. – Tre af de ni donatorer til Børringe kloster før 1385 var kvinder – en dronning og to højadelige.

Skt. Peder i Lund

Klostret findes betænkt i en ærkebiskops testamente. Som antydnet af kildesituationen stammer flertallet af kendte donationer fra kapitelsgejstligheden i Lund nemlig 21 + 1 fra Roskilde. Foruden i biskoppens testamente nævnes klostret i to provsters (den ene dog fra Roskilde), tre dekaners, tre ærkedegnes, en kantors og tolv kannikers testamenter.

Desforuden har en sognepræst doteret klostret, og tre højadelige. Fire donatorer må hensættes i gruppen af ‘ukendte’. – Tre af de 30 donatorer var kvinder, heraf to højadelige og en fra gruppen af ‘ukendte’.

Sammenfatning om Lund stift

Kildesituationen for klostrene i Lund stift må siges at være meget dårlig. Kapitelsgejstligheden fra Lund kommer derfor til at dominere billedet af donatorer totalt, da kildematerialet fra domkirken er rimelig godt bevaret. Lund var også det største og rigeste domkapitel i landet i middelalderen.

Et forhold, som nok er værd at bemærke er, at kapitelsgejstligheden i Lund primært har doneret de to byklostre – Allehelgen og Skt. Peder i Lund. Det ses også, at den oftere har betænkt nonneklostret end munkeklostret. Kunne det tænkes, at munkeklostret blev betragtet som en rivaliserende institution til domkapitel?

Vi kender grundlæggerne fra tre klostre, men pga. kildematerialet kan vi ikke afgøre om disse klostre dermed var ‘forbeholdt’ visse familier eller grupper. Nonneklostret i Bosø er det eneste kloster, hvorfra vi

har bevaret afskrifter af så mange breve, så vi kan tillade os at konkludere fra materialet. Desværre er gruppen af 'ukendte' temmelig stor for dette kloster, hvilket naturligvis medfører, at vurderingen må tages med forbehold.

Selvom Skånes adel ikke er så grundigt behandlet som Sjællands,²⁷ kender vi dog tilstrækkeligt mange ihvertfald højadelige til at turde fastslå, at det ikke er blandt disse, hovedparten af vores 'ukendte' skal søges. Snarere er det hos lavadlen eller bondestande, at størstedelen skal findes.²⁸

Godt en sjettedel af donatorerne var kvinder. Billedet af den køns-mæssige fordeling af donatorerne bliver i ligeså høj grad som den sociale fordeling forstyrret af den overvældende gruppe af kapitelsgejstlige fra Lund. Men selv for nonneklostret i Bosø, som ellers har en mindre del af gejstlige donatorer, udgør den kvindelige andel kun godt en sjettedel.

Roskilde stift

Roskilde stift udgjordes i middelalderen foruden Sjælland af Møn og Rygen. Der blev oprettet ni herreklostre inden 1385 – seks munkeklostre og tre nonneklostre. Seks af klostrene tilhørte cistercienserordenen. Det gjaldt det rigeste kloster – Sorø, foruden munkeklostrene i Esrom og Knardrup. Desuden henregnes alle tre nonneklostre under cistercienserordenen – Vor Frue i Roskilde, Slangerup og Vor Frue i Bergen på Rygen. Sidstnævnte er ikke medtaget i undersøgelsen, skønt det som nævnt lå i Roskilde stift og tillige var anlagt fra Vor Frue i Roskilde. Det eneste dokument, der refereres i diplomatiet fra klostret på Rygen, er stiftelsesbrevet, og klostret må endvidere siges at have virket mere i en vendisk kontekst end i en dansk,²⁹ hvorfor det er skønnet mest hensigtsmæssigt at udelade det.

Munkeklostrene i Næstved og Ringsted tilhørte begge benediktinerordenen, mens stiftelsen i Æbelholt bestod af augustinerkanniker.

Esrom

I alt kendes der før 1385 47 donatorer til Esrom kloster. Seks kongelige velgørere vides at have tilgodeset klostret. Valdemar I Store endog tre gange.

Ærkebiskop Eskil anses for at være hovedmanden bag cistercienserklostret, og han ses da også at have stået bag en anselig godsgave.

Absalon har dog også givet både gods samt et privilegium. Der findes yderligere et biskoppeligt privilegium for Esrom, der synes mere be- gunstiget fra kongelig end fra biskoppelig side.

Ca. halvdelen af donatorerne – 24 – var adelige, hvoraf højadelen udgør langt størstedelen, nemlig nitten, to kan med sikkerhed siges at være lavadelige, mens det om tre blot må konstateres, at de tilhører gruppen af adelige.

Det borgerlige indslag må siges at være forsvindende lille med en donator. Udover de allerede nævnte biskopper tilhører seks af donato- rerne gejstligheden – to kanniker og en provst, og tre donationer stam- mer fra sognepræster. Gruppen af 'ukendte' er relativt lille med seks personer. – Ti ud af 47 kendte donatorer var kvinder. Otte af disse var højadelige, en var hertuginde og en tilhører gruppen af 'ukendte'.

Knardrup

Der kendes ingen donatorer til Knardrup kloster før 1385.

Skt. Peder i Næstved

Der kendes 71 donatorer til Næstved Skt. Peders før 1385. – Seks var kongelige og fire biskoppelige velgørere. Af andre gejstlige kendes fire kanniker og en sognepræst, foruden to munke.

Den adelige gruppe udgøres af 36 personer fordelt på 22 højadelige, en lavadelig og tretten, der ikke kan bestemmes som hverken høj- eller lavadelig. Fire kan henføres til den borgerlige stand, mens fjorten des- værre ikke kan bestemmes stands-mæssigt, og derfor må sættes i grup- pen af 'ukendte'. – Af de 71 kendte donatorer var elleve kvinder, fordelt på fem højadelige, en adelig, en borgerlig og fire 'ukendte'.

Til sammenligning kan anføres at Dødebog I, som er ført fra 1488 til ca. 1525, omhyggeligt har inddelt de 346 optegnede personer efter rang og stand med følgende resultat – seks konger, to dronninger, syv bi- skopper, 195 adelige, 40 præster, 46 borgere og 50 bønder. Denne blev afsluttet 1461 og indeholder navne på 249 personer. Fordelingen er her en anden – 190 er kongelige, adelige eller gejstlige, mens »26 kan henføres til Tredjestand« og 33 ikke har kunnet bestemmes.³⁰

Ringsted

Til Ringsted kloster kendes i alt 26 donatorer. Otte af disse tilhørte kongefamilien – syv konger og en dronning. Fire andre velgørere fra

kongernes umiddelbare nærhed kendes – to kapellaner, en mundskænk og en marsk. Derudover har fire biskopper doneret klostret.

Seks adelige vides at have betænkt Ringsted i testamenter – tre højadelige og tre, der ikke kan bestemmes nærmere. Den ‘ukendte’ gruppe udgøres af fire personer. – Ud af 26 donatorer til Ringsted kloster før 1385 var fire kvinder – en dronning, to adelige og en ‘almindelig’ adelig.

Sorø

I alt vides Sorø betænkt af 99 personer. Syv medlemmer af den kongelige familie kendes som velgørere. Syv biskopper vides at have betænkt klostret. Som både Nørlund og McGuire har vist, var den helt store godgører Absalon, der både gav privilegier og godsgaver.³¹ Af andre gejstlige kendes to provster, to kanniker og tre sognepræster, foruden en abbed og to munke fra klostret.

Den adelige gruppe på 64 fordeler sig med 50 højadelige, to lavadelige og tolv, der ikke kan bestemmes yderligere. Foruden en svend, kendes der fem borgerlige donatorer og fire, der må sættes i gruppen af ‘ukendte’. – 25 af donatorerne var kvinder, fordelt på en kongedatter, atten højadelige, en adelig, tre borgerlige og to ‘ukendte’.

Æbelholt

Der kendes 49 donatorer til Æbelholt kloster indtil 1385. Fire medlemmer af den danske kongefamilie og to medlemmer af udenlandske hertugslægter vides at have betænkt kannikesamfundet. Ligeledes har fire biskopper doteret klostret. Yderligere to gejstlige – en sognepræst og en munk – har betænkt Æbelholt.

Antallet af adelige donatorer er tretten, fordelt på seks højadelige, en lavadelig og seks, der ikke kan bestemmes nærmere. Een donator kan bestemmes som borgerlig, mens de ‘ukendtes’ gruppe er på 23 personer. – Ud af 49 kendte donatorer var tretten kvinder – tre højadelige, to adelige og otte ‘ukendte’.

Vor Frue i Roskilde

I alt kendes tretten donatorer til Vor Frue i Roskilde. Een konge vides at have doteret klostret. Derudover har tre biskopper betænkt nonnerne. – Absalon endog flere gange.

Resten af donatorerne tilhører alle den adelige gruppe, fordelt på

fem højadelige, en lavadelig og tre, der ikke kan placeres yderligere indenfor den adelige skare. – Ud af tretten donatorer var fire kvinder – tre højadelige og en ‘almindelig’ adelig.

Slangerup

Der kendes ni velgørere til Slangerup før 1385. To var konger og resten tilhører den adelige stand, fordelt på fire højadelige og tre der ikke kan bestemmes nærmere. – Ud af ni donatorer var tre kvinder – to højadelige og en ‘almindelig’ adelig.

Sammenfatning om Roskilde stift

Kildematerialet for de sjællandske herreklostre er stort set forsvundet. Takket være diverse afskriftssamlinger kender vi dog arkiverne fra Esrom, Næstved, Sorø og Æbelholt. Desværre kan vi ikke sige det samme om Knardrup og Ringsted samt nonneklostrene i Roskilde og Slangerup.

Fra Ringsted har vi ganske vist også en afskriftssamling, men da hovedparten af dokumenterne er fra før 1200, bliver billedet derefter for ustabil til, at det er muligt at konkludere noget sikkert ud fra materialet. De fleste konger fra Erik Emune til Valdemar Atterdag har doneret klostret, og det er derfor fristende at tolke klostret som udelukkende kongefamiliens domæne, eftersom vi mangler oplysninger om stort set alle andre sociale grupper. Men pga. kildesituationen må vi nøjes med at påpege kongefamiliens interesse – sammenlignet med Esrom og Næstved kendes kun en kongelig donator mere til Ringsted – og iøvrigt henvise til vor manglende viden om andre donatorer. Kongernes bevågenhed var måske slet ikke så stor, som vi ellers får indtryk af gennem litteraturen.

Vi har altså fire klostre, hvorfra det skulle være muligt at drage pålidelige slutninger om den sociale fordeling af donatorerne. De viser ikke samme mønster.

Der er nogle fælles tendenser for tre af disse – Esrom, Næstved og Sorø. Den adelige gruppe udgør for Esrom og Næstved ca. halvdelen – lidt mere for Sorø – knap totredjedele.

Sorø har i antal flest donatorer blandt biskopper, men stilles det op forholdsvis, ligger det for alle tre klostre på 6-7%. Lidt større forskel gør sig gældende for de kongelige velgørere. Her synes Esrom mest begunstiget (15%), medens de kongeliges andel af donatorer til Næstved og Sorø begge ligger på knap en tiendedel.

Det borgerlige indslag er for alle tre klostre meget lille, for Esrom endda forsvindende lille – kun een borgerlig donator kendes, mens det for Næstved og Sorø udgør ca. 5 % af samtlige kendte donatorer.

Der hvor den største forskel spores er i antallet af 'ukendte'. Det er for Sorø ubetydeligt – 4 % har måtte sættes i denne gruppe. Fra Esrom var 13 % 'ukendte', mens en femtedel ikke kan bestemmes nærmere for Næstved.

Den store gruppe af 'ukendte' fra Næstved kunne skyldes kildematerialets karakter – registraturen giver sammenlignet med den mere udførlige gavebog fra Sorø meget knappe oplysninger.

Vi har af gennemgangen set, at Sorø og Næstved både ved stiftelsesomstændigheder og donationsmønster viser samme tendens, og det er derfor fristende at antage, at de fleste i den 'ukendte' gruppe skal findes blandt de adelige.

Den standsmæssige inddeling, der er foretaget i Dødebog I fra Næstved Skt. Peder, angiver dog, at 14 % af de mennesker, der skulle mindes i klostret tilhørte bondestanden, mens 56 % var adelige. Velgørrerlisten, som er ældre, havde 10 % tilhørende tredjestand, 13 % 'ukendte' og 76 % var kongelige, adelige eller gejstlige. Ud fra disse opgørelser forekommer det ikke usandsynligt, at en del af vores 'ukendte' skal findes blandt bondestanden.³²

Æbelholt udviser et lidt andet donatormønster. Den adelige gruppe udgør her kun godt en fjerdedel, mens kongelige og biskoppelige donatorer udgør nogenlunde samme del som Esrom, Sorø og Næstved nemlig 8 % for alles vedkommende.

Gruppen af 'ukendte' er meget stor for Æbelholt – ca. halvdelen må hensættes i denne gruppe. Det er naturligvis svært at sige noget om gruppen af 'ukendte', men et kvalificeret gæt lyder på, at de fleste i denne gruppe i forbindelse med dette kloster skal findes i gruppen 'rige' bønder. Ud fra følgende forhold: hvis vi ser på den adelige gruppe er det her ikke de højadelige der dominerer, men en lige fordeling mellem højadel og ikke nøjere specificeret adel. Samtidig må det fastslåes, at selvom vi ikke kender den sjællandske adel i detaljer i dette tidsrum, kender vi dog navnene på så mange, at vi nok ville have kunnet identificere flertallet af dem. Endelig, som det vigtigste, blev den første abbed i Æbelholt: Vilhelm helgenkåret i 1224, og folk i stort tal valfartede til hans grav for at blive helbredt. Een giver begrundede i gavebrevet, at det var som tak for helbredelse.³³ Men derfor kan flere naturligvis godt have doneret klostret på det grundlag uden at det fremgår af gavebrevene.

Samtidig holdtes der hvert år et stort marked udenfor klostret,³⁴ som

naturligvis har tiltrukket mange mennesker. Også gennem dette marked er mange mennesker af bondestanden kommet i kontakt med klostret og kunne blive 'inspireret' til at give gaver. For Æbelholt er der således begrundet mistanke om, at flertallet af de 'ukendte' kan regnes til bondestanden.

Den kønsmæssige fordeling af donatorerne ligger for Esrom, Sorø og Æbelholt nogenlunde ens – ca. en fjerdedel af donatorerne var kvinder, for Næstved udgør kvinderne lidt mindre, nemlig 15 %, mens de kvindelige donatorer for begge nonneklostre udgjorde en tredjedel.

Odense stift

Odense stift omfattede i middelalderen foruden Fyn og øerne i det sydfynske øhav også Als, Lolland, Falster og Femern.

Der blev i løbet af vor periode oprettet fire herreklostre. Tre af disse tilhørte benediktinerordenen – dette gjaldt Skt. Knuds kloster i Odense, der tillige var domkapitel, Halsted kloster på Lolland, der egentlig var et datterkloster under Ringsted og ses i det hele at være tættere tilknyttet moderklostret end Skt. Knuds, men altså pga. af sit geografiske tilhørsforhold er medtaget her. Også nonneklostret i Dalum, der oprindeligt havde ligget i den tidligere ringborg lige uden for Odense syd for åen tilhørte benediktinerordenen.

Holme kloster – det nuværende Brahetrolleborg – tilhørte cistercienserordenen.

Halsted

Der kendes een donator til Halsted før 1385. Han tilhørte den højadelige gruppe. – Der kendes ingen kvindelige velgørere til Halsted før 1385.

Holme

Den enlige donator, der vides at have betænkt Holme kloster var adelig. – Der kendes ingen kvindelige donatorer til Holme kloster før 1385.

Skt. Knuds kloster i Odense

Vi kender 23 donatorer til Skt. Knuds kloster i Odense. Fem af disse var konger og en hertug. Næsten alle de kongelige velgørere vides at

have doneret klostret mere end en gang – kong Niels og Erik Menved endog tre gange hver.

Ligeledes ses to af de tre biskopper, der har betænkt klostret, at have givet omfattende gaver. Dette gælder især biskop Niels, der ses at have doneret klostret ved fem lejligheder.³⁵

Den adelige gruppe på ti donatorer fordeler sig med fem højadelige, en lavadelig og fire, der ikke kan bestemmes nærmere. Fire donatorer må desværre hensættes i gruppen af 'ukendte'. – Een af de 23 donatorer var en kvinde – den højadelige fru Gro.

Dalum

Der kendes nitten donatorer til Dalum kloster før 1385. To biskopper har betænkt klostret. Den største gruppe donatorer udgøres af adelige – her fjorten, hvoraf syv kan betegnes højadelige, en som lavadelig og seks kan ikke defineres nærmere.

Endelig må tre donatorer hensættes i gruppen af 'ukendte', heraf vides det dog, at den ene blev indgivet i klostret som nonne, men ikke hvilken stand hun tilhørte. – Otte af de nitten donatorer var kvinder – fordelt på to højadelige, fire adelige og to 'ukendte'.

Sammenfatning om Odense stift

Mængden af kendt kildemateriale for klostrene i Odense stift må siges at være meget uensartet. Da arkiverne fra Halsted og Holme klostre er forsvundet, er det ikke muligt ud fra disse at konkludere noget om donatorernes sociale eller kønsmæssige fordeling.

Selvom tidens tand ikke har været skånsom mod originaldokumenter fra Skt. Knuds kloster i Odense og nonneklostret i Dalum, er der gennem diverse afskrifter bevaret nok breve, til at det er rimeligt at uddrage tendenser indenfor donatormønstret.

Skt. Knuds kloster har for den tidlige tid mange kongelige velgørere, men klostret blev også anlagt af Erik Ejegod,³⁶ med den opgave at sikre gennemførelsen af kanoniseringen af broderen Knud.³⁷

Tore Nyberg mener, at Dalum kloster blev grundlagt af biskop Rikulf,³⁸ og der ses da også to biskoppelige velgørere, hvilket dog ikke er overvældende.

Den adelige gruppe er den største for begge klostre. For Dalum trefjerdedele af alle donatorer, mens de adelige for Skt. Knuds udgør knap halvdelen. Heldigvis er gruppen af 'ukendte' for begge klostre ubetydelig.

Den kønsmæssige fordeling synes at vise, at kvinderne har foretrukket nonneklostret i Dalum fremfor Skt. Knuds. Sidstnævnte kloster vides kun fru Gro at have doteret, mens knap halvdelen af donatorerne til Dalum var kvinder.

Børglum stift

Børglum stift udgjorde i middelalderen området nord for Limfjorden med Thy, Mors, Han og Vens sysler. Der var fem herreklostre og kannikesamfund i Børglum stift. Selve domkapitlet var regelbundne præmonstratenserkanniker. Her fandtes også Danmarks eneste nonnekloster for præmonstratensere i Vrejlev. De to andre nonneklostre – Ø og Hundslund var begge benediktinske, det i Hundslund muligvis augustinsk.³⁹ Det andet munkekloster var for augustinerkanniker og placeret i Vestervig.

Børglum

Vi kender til tre donatorer indtil 1385, fordelt på to mænd, der må henføres til gruppen af 'ukendte' og et testamente fra en højadelig – fru Gro. – Ud af de tre kendte donatorer til Børglum domkapitel var een en kvinde.

Vestervig

To af de elleve velgørere var konger. Desuden findes et gavebrev fra en biskop. Den adelige gruppe udgøres af to højadelige og en lavadelig, mens gruppen af 'ukendte' er på fem. – Tre af de elleve donatorer til Vestervig var kvinder – en højadelig (fru Gro) og to, som henføres til gruppen af 'ukendte'.

Hundslund

Der kendes fire donatorer til Hundslund før 1385. Den ene var højadelig (fru Gro). De tre donationsbreve kendt fra registraturen på Aalborghus giver ingen yderligere oplysninger om giverne,⁴⁰ og da det heller ikke er lykkedes at identificere dem nærmere andre steder, må de sættes i gruppen af 'ukendte'. – Tre af de fire kendte donatorer til Hundslund var kvinder – en højadelig og to 'ukendte'.

Vrejlev

Der kendes tre donatorer til Vrejlev før 1385. De tre donatorer udgøres af en højadelig og to, som desværre begge må sættes i gruppen af 'ukendte'. – Ud af de tre kendte donatorer til Vrejlev før 1385 var to kvinder – den ene højadelig (fru Gro) og den anden 'ukendt'.

Ø

Der kendes syv donatorer til Ø kloster før 1385. Stifteren biskop Tyge af Børglum (1145-1177). Derudover kendes to kongelige velgørere. Det højadelige element udgøres af fru Gro og endelig må tre donatorer hensættes i gruppen af 'ukendte'. – To af de syv kendte donatorer var kvinder – en højadelig og en 'ukendt' – hustruen i et ægtepar.

Sammenfatning om Børglum stift

Kildematerialet for klostrene i Børglum stift er uhyre sparsomt, og det selvom der er blevet udarbejdet registraturer for samtlige klostre i stiftet. Desværre var der på registreringstidspunktet bevaret meget få breve fra tiden før 1385, dette gælder for alle klostrene.

Registraturernes meget kortfattede oplysninger medfører, at det bliver svært at identificere folk, hvorfor de 'ukendtes' antal bliver relativt stor. Det er kun fra Vestervig og Ø, at gruppen af 'ukendte' ikke er den største, men også her udgør den knap halvdelen.

For ingen af klostrene i Børglum stift er det muligt med baggrund i kildematerialet at sige noget med sikkerhed om den sociale fordeling af donatorer. Dog vil vi påpege, at kannikerne i Vestervig ligesom kannikerne på Æbelholt havde en lokal helgen, nemlig Skt. Thøger. Dette kan måske give et fingerpeg om, hvor en del af donatorerne i den 'ukendte' gruppe skal findes – nemlig blandt bondestanden.

På trods af det sparsomme kildemateriale kender vi for eet kloster stifteren. Biskop Tyge I af Børglum grundlagde nonneklostret på Ø.

Det er naturligvis svært at konkludere på så lille et grundlag og tilligemed uhyre farligt, idet en enkelt person fra eller til giver store udsving. Fru Gro er her et godt eksempel. Hun gør det kvindelige islæt relativt stort. Selvom der også uden hendes 'medvirken' kan spores en tendens til at kvinder i højere grad donerede til nonneklostre end til munkeklostre.

Viborg stift

Viborg er i middelalderen på linie med Roskilde og Lund kendt for sine mange kirker. Men der mangler heller ikke klostre, hverken i selve byen eller i stiftet som sådan. Således oprettedes i løbet af middelalderen otte herreklostre – tre munkeklostre og fem nonneklostre.

Inde i selve Viborg lå foruden domkapitlet, der var organiseret som regelbundne augustinerkanniker, også et nonnekloster – Skt. Budolfi, ligeledes efter augustinerordenen. Lige udenfor Viborg i Asmild på den anden side af Viborg Søndersø lå endnu et nonnekloster for augustinerinder. Endelig fandtes også i Grinderslev et munkekonvent for augustinere.

Tre klostre var for benediktinere – nonneklostrene i Aalborg og Sebber og munkeklostret i Glenstrup eller Nørre kloster, som det også kaldtes. Nonneklostret i Ørslev ved vi desværre uhyre lidt om – ikke engang dets ordensforhold er kendt. Smith formoder, at det er benediktinsk, dog uden at begrunde det nærmere.⁴¹

Vitskøl lå i det eneste munkekloster af cistercienserordenen i Viborg stift. De fleste klosterarkiver i Viborg stift blev ved reformationen afleveret til domkirken, hvilket desværre har betydet at vi ved så lidt om dem da opbevaringsforholdene der ikke altid var lige optimale.

Kristen Sørensen Testrup fortæller, at biskop Deichman i 1695 solgte det kapel, hvor arkiverne opbevaredes, til begravelsesplads og samtidig benyttede lejligheden til at rydde op og derfor solgte kisterne med arkivalierne, som køberne blot væltede ud udenfor kirkedøren, hvor de blev trådt ned og flød bort i rendesten og gader ved de næste regnskyl.⁴²

Nogle rester var der dog tilbage. Disse blev flyttet ind i et nyt konventshus, hvor den store ildebrand i 1726 formåede at gøre det af med det meste af det tidligere tiders vanrøgt ikke havde klaret.⁴³

Glenstrup

Der kendes to donatorer til Glenstrup kloster før 1385. Den ene donator var højadelig og den anden var bonde. – En af de to donatorer var en kvinde – den højadelige fru Gro.

Kåre Rübner Jørgensen, som har undersøgt donatorerne i begyndelsen af 1400-tallet, har mest hæftet sig ved de adelige velgørere og i særdeleshed, at »flere havde familiemæssig forbindelse til den jyske rigsrådsadel«. ⁴⁴

Grinderslev

Den eneste donator vi kender til Grinderslev kloster før 1385 er den højadelige fru Gro.

Vor Frue i Viborg

I alt har vi viden om ti donatorer til domkapitlet i Viborg. To af disse var konger og tre var biskopper. Især ses biskop Niels at have været en stor velgører. (Biskop Niels af Viborg døde i 1191.) Af andre gejstlige vides en kannik (fra Viborg) at have doneret konventet. Yderligere kendes fire donatorer – alle adelige, fordelt på tre højadelige og en lavadelig. – Ud af elleve donatorer var to kvinder, begge højadelige. (Den ene var fru Gro.)

Vitskøl

Der kendes elleve donatorer til Vitskøl kloster før 1385. Ud over stifteren Valdemar I, vides yderligere fire konger at have doteret klostret. Dertil kommer seks biskopper, der ved forskellige lejligheder har betænkt Vitskøl. En var biskop i Børglum, mens resten var fra Viborg. – Der kendes ingen kvindelige donatorer til Vitskøl kloster før 1385.

Asmild

Der kendes tre donatorer til Asmild kloster før 1385. En konge og to adelige, der begge kan betegnes som højadelige. – To af de tre kendte donatorer til Asmild før 1385 var kvinder – begge højadelige. (Den ene var fru Gro.)

Skt. Budolfi

De fire kendte donatorer, der findes til Skt. Budolfi kloster var alle adelige – tre højadelige og en lavadelig. – Tre donatorer var kvinder – alle højadelige. (Den ene var fru Gro.)

Sebber

Sebber kloster betænkes i et enkelt dokument fra tiden før 1385. Det er i den højadelige fru Gros testamente fra 1268.

Ørslev

Der kendes ingen donatorer til Ørslev kloster før 1385. Det nævnes end ikke i fru Gros testamente.

Vor Frue i Aalborg

Der kendes syv donatorer til Vor Frue i Aalborg før 1385. Udover en 'biskopsgave' vides en konge og to højadelige at have betænkt klostret. Derudover var to donatorer sognepræster og endelig een person, hvis stand ikke nærmere kan bestemmes. – To af de syv donatorer var kvinder – begge højadelige.

Sammenfatning om Viborg stift

Kildematerialet til klostrene i Viborg stift, må på linje med Børglum siges at være meget magert. Samlingen af arkiver på et centralt sted kan, som det viser sig i Viborg, blive ulyksalig, når forholdene på opbevaringsstedet ikke er i orden eller katastrofen indtræffer. Vor Frue i Viborg har nok det bedst bevarede arkiv, men heller ikke det synes så fuldstændigt, at det er muligt at konkludere på det.

Det kan være fristende at se Vitskøl som kongeslægstens kloster, fordi vi kender grundlæggeren Valdemar d. Store, og fordi vi kender en del kongelige velgører gennem Vitskølbogen.⁴⁵ Netop fordi Vitskølbogen kun har afskrevet privilegier og gaver fra konger, biskopper og paver bliver indtrykket af disse grupper naturligvis overvældende, men udover tiden kort efter stiftelsen, mener jeg, det er farligt på det foreliggende grundlag at konkludere mere på materialet. Således ses både Esrom og Skt. Peder i Næstved at have fået flere begunstigelser fra konger end Vitskøl, uden at disse betragtes som stående i et specielt forhold til kongeslægten.

Også for Viborg stift virker det kvindelige islæt stort pga. fru Gros testamente. Kun to klostre i stiftet har hun ikke doneret, og hun er den eneste donator, vi kender til Sebber og Grinderslev.

Århus stift

Der fandtes ikke i middelalderen nogle herreklostre i selve Århus, men i stiftet lå hele otte, der hovedsagelig lå ved Gudenåen og dens vande.

Kun nonneklostret i Randers lå hverken ved Gudenåen eller på landet, men i en by.

Langt de fleste klostre var benediktinske – Essenbæk, Alling og Voer, som alle var munkeklostre. To af nonneklostrene var også benediktinske, nemlig Randers og Vissing. Det tredje nonnekloster – det i Ring – henfører de fleste til benediktinerordenen,⁴⁶ men Smith mener ikke, at det med sikkerhed kan bestemmes til nogen orden.⁴⁷ Tvilum kloster var for augustinerkanniker og Øm, som takket være sin krønike er et af de kendteste klostre fra Danmarks middelalder, var cisterciensisk.

Poul Rasmussens artikler om ‘Herreklostrene i Århus stift, deres jordegods i det 16. aarhundrede og dets historie’ er et af de få eksempler på, at en række klostre er blevet undersøgt og resultaterne sammenlignet. Rasmussens hovedinteresse har været at undersøge jordegodsets historie, og han har derfor ikke inddraget helt det samme kildemateriale, f.eks. testamenter hvor klosteret kun er blevet betænkt med en pengegave, ligeledes er hans tidsramme langt bredere end min, idet han går helt til slutningen af det 16. århundrede, men da han også ganske summarisk opregner donatorernes sociale stand, er det væsentligt på trods af tidforskydningen at sammenligne resultaterne.

Alling

Der kendes fire velgører til Alling kloster inden 1385. De fire donatorer fordeler sig på to adelige, hvoraf den ene var højadelig og to som jeg har sat i gruppen af ‘ukendte’. – Een af de fire donatorer før 1385 var en kvinde, nemlig fru Gro.

Poul Rasmussen mener, at den ene af de ‘ukendte’ var en præst, men kommer ikke med nogen nærmere begrundelse.⁴⁸ Ellers er den sociale fordeling mellem 1315 og 1586 ifølge Poul Rasmussen – fem gejstlige institutioner eller personer, elleve utvivlsomt adelige og fire personer, hvis stand han ikke har kunnet bestemme. Det ses således, at forholdet imellem grupperne ville være nogenlunde det samme, hvis også jeg satte den ene fra gruppen af ukendte som præst. – To ud af Poul Rasmussens tyve donatorer var kvinder – begge adelige.

Essenbæk

Alle fire kendte donatorer til Essenbæk kloster må betegnes som høj-

adelige.⁴⁹ Selve stiftelsesbrevet er ikke bevaret, men i *Annales Essenbecenses* fortælles under året 1151, at klostrets grundlægger – Stig Hvide – døde.⁵⁰ Denne var Knud Lavards svigersøn og Skjalm Hvides sønnesøn.⁵¹

For Essenbæk kloster har Poul Rasmussen ikke lavet nogen opgørelse over donatorer.

Tvilum

Fra Twilum kendes fra tiden før 1385 tre velgørere. En var biskop, en anden var højadelig og den tredje må hensættes i gruppen af 'ukendte'. – Af de tre donatorer, der kendes til Twilum før 1385 var den højadelige en kvinde – fru Gro.

Poul Rasmussen har fundet, at donatorerne mellem 1246 og 1543 fordeler sig på følgende måde – en var regerende konge, syv var gejstlige institutioner eller personer, tretten adelige og fem hvis stand ikke kan bestemmes. Af disse 26 var to kvinder.

Voer

Klostret i Voer nævnes første gang i 1183,⁵² men det vides første gang betænkt i 1268 (fru Gros testamente). To biskopper vides at have doteret klostret. Langt den største gruppe består af adelige med ni personer, fordelt på fem højadelige, en lavadelig og tre om hvem vi blot ved, at de må være adelige. Fire mænd må desværre hensættes i gruppen af 'ukendte', mens en enkelt kan henføres til bondestanden. – Af de seksten kendte donatorer før 1385 var en kvinde – den højadelige fru Gro.

Poul Rasmussen mener mellem 1330-1573 at kunne henføre tre til den gejstlige stand, 22 som sandsynligvis var adelige og ti, hvis stand ikke kan bestemmes. Af disse 25 var fire kvinder.⁵³

Øm

Der kendes 51 donatorer til Øm kloster før 1385. To biskopper betænkte klostret med gaver. Udover disse to vides yderligere en kapitelsgejstlig at have doteret klostret – en kannik fra Århus. Ydermere ses to af klostrets egne beboere at have betænkt klostret, nemlig en abbed og en lægbroder. Den adelige gruppe udgøres af tolv personer, hvoraf to kan bestemmes til at være højadelige, en lavadelig og ni, som ikke kan

bestemmes nærmere. Langt de fleste udgør gruppen af 'ukendte', der er på hele 34 personer – over halvdelen. – Af de 51 personer, der vides at have doteret Øm kloster før 1385, var fire kvinder – to højadelige og to, hvis stand ikke nærmere kan bestemmes. Poul Rasmussen har for Øm kloster opgjort 'sine' donatorer fra tiden mellem 1300 og 1554 med følgende resultat. Tre regerende konger, syv, som tilhørte den gejstlige stand, 46 den adelige, to købstadsborgere og endelig 39, hvis stand ikke har kunnet bestemmes. Ud af disse 98 var tre kvinder.⁵⁴

Randers

De to donatorer, der kendes til Vor Frue i Randers før 1385, stammer begge fra testamenter. – Donatorerne var begge højadelige kvinder – Fru Gro og fru Margrete, enke efter Jens Gunnesen.

Poul Rasmussen har ikke behandlet Randers kloster.

Ring

Der kendes nitten donatorer til Ring. Klosteret omtales første gang i 1203,⁵⁵ men den første donation kendes først fra 1265, hvor kong Erik Klipping har doteret klosteret en gård.⁵⁶ Desuden ses biskop Tage 2. af Århus at have doneret klosteret to gange – både som provst og senere som biskop.

Otte adelige mænd har doteret klosteret, fordelt på fire højadelige, tre lavadelige, og en der ikke nærmere kan bestemmes som høj- eller lavadelig. Desværre må næsten halvdelen nemlig ni hensættes i gruppen af 'ukendte'. – To af de nitten donatorer – begge fra gruppen af 'ukendte' – var kvinder.

Poul Rasmussen opgør den sociale fordeling mellem 1250 og 1573 til at være to regerende konger, fire gejstlige institutioner eller personer, elleve adelige, en borgerlig⁵⁷ og sytten 'ukendte'. Fem ud af de 35 donatorer var kvinder.⁵⁸

Vissing

Der kendes en donator til Vissing kloster før 1385 – fru Gro.

Sammenfatning om Århus stift.

Kildesituationen for herreklostrene i Århus stift er meget forskellige.

Fra munkeklostrene Alling, Essenbæk og Tvilum samt nonneklostrene i Randers og Vissing er antallet af kendte donatorer så lille, at det ikke er muligt at udlede noget på det grundlag.

Dog skal det nævnes, at de to mandlige donatorer, der kendes til Essenbæk kloster begge tilhørte den jyske Hvide-slægt. Grundlæggeren Stig Hvide er allerede omtalt. Ca. 200 år senere i 1330 donerede en efterkommer også klostret.⁵⁹ Kildegrundlaget er dog for spinkelt til dermed at udnævne klostret til en familienstiftelse og de to kvindelige donatorer kan da heller ikke henføres til denne slægt. Som vi så ved Sorø og Næstved Skt. Peder varer slægtstilknytningen normalt heller ikke så længe.

Anderledes mangfoldige er oplysningerne fra Øm kloster. Her må kildesituationen siges at være så god, at vi får et rimeligt indtryk af donatorerne. Det samme gør sig gældende for Voer og Ring klostre, hvor vi dog ikke kender de første donatorer før hhv. 1268 og 1565. Derefter er kildegrundlaget så godt, at vi tør udlede tendenser.

Desværre gælder det for alle tre klostre, at gruppen af 'ukendte' er meget stor – for Øm kloster er det over halvdelen, mens det for Ring kloster er lige knap halvdelen, og for Voer kloster knap en fjerdedel. Ellers når vi til samme resultat som Poul Rasmussen, nemlig at det klart er den adelige gruppe, der dominerer, mens den borgerlige er helt fraværende. Den gejstlige gruppe er også meget begrænset, men bisopperne har dog ind imellem betænkt klostrene.

Den store gruppe af 'ukendte' for især Øm volder naturligvis kvaler. Poul Rasmussen mener som før nævnt, at flertallet af disse var adelige, men det er ikke usandsynligt, at en del også skal søges blandt bondestanden. Fra Voer har vi sikkert identificeret een som værende bonde, men det behøver jo ikke være den eneste. Poul Rasmussen nævner selv Ry som en by, der voksede frem af en markedsplads, som munkene i Øm organiserede.⁶⁰ Her må mange mennesker – også af bondestanden – have mødtes og på den måde være kommet i kontakt med klostret. Jeg mener derfor, at vi kan henføre en del af de 'ukendte' til bondestanden. Vi så også, at den 'ukendte' gruppe var større for Øm (med marked) end for Voer (uden marked).

Der kendes meget få kvindelige donatorer til klostrene i Århus stift. Fru Gro bliver også her meget fremtrædende, da hun har doneret alle klostrene undtagen nonneklostet i Ring. Hun er således den eneste kvindelige donator, der kendes til fire af de otte klostre.

Ribe stift

Ribe stift udgjorde i middelalderen hele vestkysten fra den nuværende tyske grænse til Limfjorden samt mod øst tillige Jelling og Almind sysler. I forhold til stiftets størrelse kan de fem herreklostre måske synes af lidt, men landskabet var heller ikke dengang det frodigste.

To af klostrene var munkeklostre – begge for cisterciensere beliggende i Løgum og Tvis. Nonneklostrene i Gudum og Skt. Nikolaj i Ribe var for benediktinere, mens der hersker usikkerhed om nonneklostret i Stubber. Villads Christensen mener med rimelig sikkerhed at turde fastslå, at det var benediktinsk,⁶¹ hvilket Gina Smith tilslutter sig.⁶²

Løgum

Der kendes 70 donatorer til Løgum kloster. To konger og hertuger ses at have betænkt klostret med både gaver og privilegier.

Ellers er Løgum kendt for at have nydt godt af Ribebispernes gunst. Klosteret var anlagt af biskop Radulf⁶³ i 1175 og de næste biskopper Stefan, Omer og Gunner har også vist klostret særlig bevågenhed.⁶⁴ Der kendes da også elleve gave- og privilegiebreve fra bisper – ni fra biskopperne i Ribe og to fra Slesvigbiskopperne.

Der kendes tretten adelige donatorer, fordelt på otte højadelige, en lavadelig og fire, som ikke kan placeres som hverken høj- eller lavadelige. Derudover kan ti donatorer bestemmes som borgerlige og fem som tilhørende gejstligheden – to sognepræster, en akolyth, en munk og en lægbroder. De to sidstnævnte tilhørte Løgum kloster. Endelig er der en stor gruppe på 21 personer, hvis stand desværre ikke kan bestemmes. – Ud af de 70 kendte donatorer var fem kvinder, fordelt på to højadelige, to borgerlige og en, som tilhørte gruppen af 'ukendte'.

Tvis

Selvom Tvis hørte til Ribe stift, mener Heise, at arkivet sandsynligvis alligevel er blevet ført til domkirken i Viborg for at blive opbevaret der, idet han påpeger, at kanniker ved domkirken i 1544 udstedte en transsumpt af klostrets ældste privilegier.⁶⁵

Dette forklarer også, at vi ikke kender andre donatorer til Tvis kloster før 1385 end to konger og en hertug. Begge konger har udstedt privilegier og hertug Buris kender vi fra stiftelsesdokumentet. – Der kendes ingen kvindelige velgørere til Tvis kloster før 1385.

Gudum

De to donatorer, der kendes til Gudum før 1385 har begge betænkt klostret i testamenter. Gudum er dog i ingen af tilfældene 'hovedarving'. Det ene stammer fra en provst i Ribe, det andet fra fru Gro. – Een af de to donatorer var en kvinde.

Stubber

Der kendes to donatorer til Stubber kloster før 1385. Begge donatorer var kvinder og tilhørte den adelige stand, den ene højadelig (fru Gro), den anden kan ikke yderligere bestemmes.

Skt. Nikolaj i Ribe

Fra Skt. Nikolaj i Ribe kendes seks donatorer, hvoraf alle på nær en – en adelig – var gejstlige. Tre biskopper og en var hhv. provst og præst. – Der findes ingen kvindelige donatorer til Skt. Nikolaj i Ribe.

Sammenfatning om Ribe stift

Løgum er usædvanlig for størstedelens vedkommende gennem Løgumbogen. Kildesituationen for resten af klostrene må siges at være af en sådan beskaffenhed, at det ikke er muligt at slutte noget på dette grundlag.

Derimod er kildesituationen for domkapitlet så god, at vi kan konkludere at den tendens, der sporedes i Lund ikke er gældende i Ribe stift. Kannikerne i Ribe har tilsyneladende ikke doneret så mange klostre og været så vidtfavnende som kapitelsgejstligheden i Lund. Men nonneklostret i Ribe by synes dog at have nydt godt af beliggenheden. Ligesom Skt. Peder nonnekløster i Lund.

Samtidig kan vi se, at Ribebispernes omsorg for Løgum kloster ikke har smittet af længere ned i rækkerne. Den adelige gruppe synes ikke overvældende. Derimod er den borgerlige gruppe forholdsvis stor.

Ligesom for Æbelholt er der en stor gruppe af 'ukendte'. I Løgum kendes ingen lokalhelgen, men også her holdtes marked, hvor bønder samledes ved klostret. Selvom den adelige gruppe ikke er stor, er der således stor sandsynlighed for, at mange af de 'ukendte' har deres oprindelse i bondestanden. – Der ses yderst få kvindelige donatorer til Løgum kloster.

Slesvig stift

Slesvig stift udgjorde i middelalderen den sydlige del af Danmark og strakte sig med Barvid syssel på den østlige side af Jylland helt op til Kongeåen. Trods udstrækningen fandtes der kun to herreklostre – et cisterciensermunkekloster, som endelig fandt sit blivende sted i Ryd, og et nonnekloster for benediktinere i Slesvig.

Cistercienserne havde overtaget godset fra et derved nedlagt benediktinermunkekloster på Skt. Michaels Bjerg i Slesvig og var først med hjælp fra biskop Valdemar flyttet til Guldholt, men efter en brand flyttede de 1209 til Ryd.⁶⁶

Klostret på Skt. Michaels Bjerg i Slesvig er af de fleste forskere anset som et dobbeltkloster,⁶⁷ dog anfører Hal Koch det som et munkekloster i *Den danske Kirkes Historie*.⁶⁸

I »De fundatione monasterii Auree Inasule⁶⁹ er der i forbindelse med Skt. Michaels en omtale af otte søstre, der var tilbage i klostret, hvor der skulle blive fire munke tilbage, som skulle fejre søndagen. Christian Radtke mener, at disse søstre nok snarere har været kvinder, der har taget ophold i klostret, uden dog at være klosterindviede nonner og stiller sig dermed tvivlende overfor, om det nu også kan have været et dobbeltkloster.⁷⁰

Dermed er også tesen om Skt. Johannes på Holmen som den kvindelige fortsættelse af dette dobbeltkloster blevet problematiseret. Vi kan blot konstatere, at der i Slesvig lå et benediktinernonnekloster kaldet Skt. Johannes på Holmen.

Ryd

Der kendes tre velgørere til Ryd kloster før 1385. En hertug, en biskop og en adelig vides at have doteret klostret. – Ingen kvindelige donatorer kendes til Ryd kloster før 1385.

Skt. Johannes på Holmen

To konger og en hertug vides at have doteret klostret før 1385. Resten af de elleve donatorer til Skt. Johannes på Holmen er alle at finde i den adelige gruppe, fordelt på to grever, to højadelige og fire, der ikke kan bestemmes nærmere indenfor den adelige gruppe. – En ud af de elleve velgørere var en kvinde – højadelig.

Sammenfatning om Slesvig stift

Desværre er kildesituationen for Ryd kloster sådan, at det ikke er muligt at sige noget om hverken det sociale eller kønsmæssige donationsmønster til dette kloster.

Heldigvis forholder det sig anderledes med nonneklostret Skt. Johannes på Holmen. Elleve donatorer synes ikke af ret meget, men vi har gentagne gange vidnesbyrd om klostrets fattigdom.⁷¹

Det er helt klart den adelige gruppe, der dominerer som donatorer, selvom den kongelige familie også har vist interesse. Andre sociale grupper kendes ikke som donatorer, hvilket er usædvanligt. Den kønsmæssige fordeling af donatorerne er meget ulige, idet der kun kendes een kvindelig velgører.

Den sociale og kønsmæssige fordeling på alle klostre

Som afslutning på gennemgangen af de enkelte klostre vil vi se på den sociale og kønsmæssige fordeling på alle klostrene lagt sammen, munke- og nonneklostre hver for sig – for at få et større talmateriale, så vi kan få en bedre ide om nogle tendenser i donatormønsteret.

Ordenskriteriet kunne også have været brugt som afgrænsning, men her er kønskriteriet valgt, fordi det ikke tidligere har været behandlet. Trods forskelle er grundideen hos de gamle ordener den samme, og det er derfor ikke problematisk at 'slå dem sammen'.

Den sociale fordeling

Der kendes i alt 450 donatorer til danske munkeklostre før 1385. Den største gruppe donatorer var adelige, de udgjorde i alt 39 % af alle donatorer i munkeklostre, – 15 % var højadelige, 3 % var lavadelige og 12 % kan ikke bestemmes nærmere inden for den adelige kreds. Den gejstlige flok var på 19 %, hvor biskoppernes andel udgjorde 9 % og kannikerne, som den anden store gruppe udgjorde 5 %. Den kongelige families del af donatorerne var på 7 %, og borgerstanden udgjorde 5 %. De 'ukendtes' antal var sammenlagt det andetstørste med 28 %.

Til nonneklostrene kendes ikke så mange donatorer som til munkeklostrene – kun 150.

De 'ukendtes' antal udgør her den største gruppe med 31 %, mens de adelige sammenlagt udgør 29 %, – fordelt på 16 %, der var højadelige, 3 % var lavadelige og 9 % kan ikke bestemmes nærmere indenfor den adelige kreds. Den gejstlige flok af donatorer var på 27 %. Biskopper-

nes andel er stort set den samme 7 %, mens kannikernes er helt oppe på 18 %.

Gruppen af borgerlige donatorer udgør 2 %, mens den kongelige families del var på 8 %.

Det overleverede kildemateriale fra nonneklostrene er så lille, at vi skal være meget forsigtige med vores konklusioner. Fejlslutninger kan nemt drages, hvis vi ser på den store andel, som kannikerne udgør. Det kan ganske simpelt ikke være rigtigt, at knap en femtedel af nonneklostrenes donatorer skal findes blandt en gruppe gejstlige, der ikke havde noget specielt tilhørsforhold til nonneklostrene. Forholdet skyldes, som vi så ved gennemgangen af Lund stift, at kildesituationen for domkapitlet i Lund er forholdsvis god. Som resten af gennemgangen har vist, er dette bestemt ikke tilfældet for arkiverne fra nonneklostrene generelt. Disse kan derfor ikke opveje skævheden, der er opstået.

Andelen af kongelige og biskoppelige donatorer til munke- og nonneklostre var nogenlunde lige stor. Hhv. 7 % og 9 % til munkeklostrene og 8 % og 7 % til nonneklostrene. Den adelige gruppe var mindre ved nonneklostrene 29 % mod 39 % hos munkeklostrene, men den 'ukendte' gruppe var større ved nonneklostrene 31 % mod 28 % ved munkeklostrene.

Det springende punkt nu som tidligere bliver altså, hvordan vi fortolker den 'ukendte' gruppe. Tidligere i undersøgelsen er det godtgjort at for nogle af munkeklostrene er det meget sandsynligt at en del af de 'ukendte', nok kan henføres til bondestanden.

Det er mere usikkert for nonneklostrenes vedkommende. Der kendes ingen markeder i forbindelse med et nonnekloster, som vi ved, at der fandtes ihvertfald ved Æbelholt, Løgum og Øm. Kun fra Vor Frue i Roskilde kendes en heglen at være begravet, men arkivet fra dette kloster er temmelig dårligt bevaret. De donatorer vi kender til dette kloster kan alle identificeres og ingen af disse tilhører bondestanden. Der er således ikke i vores kildemateriale nogle direkte fingerpeg om, hvor vi skal placere en del af de 'ukendte'.

Wallins undersøgelse af nonnernes sociale baggrund i Vadstena peger i retning af, at mange af de 'ukendte' skal søges blandt bondestanden og evt. lavadlen. Med Wallins undersøgelse og konklusionerne fra munkeklostrene er det nok ikke helt ved siden af at konkludere, at en del af de 'ukendte' også for nonneklostrenes vedkommende kunne stamme fra bondestanden.

Denne kategori udgør ifølge landskabslovene en stand, som ganske vist ikke kan måles med herremændene, men dog heller ikke må be-

tragtes som ganske uden midler. Det var først og fremmest på denne gruppe, at kongerne baserede deres skatteindtægter.

Det er dog også klart, at en del af de 'ukendte' må være adelige snarest lavadelige. Knud Prange gør sig i en artikel fra 1988 til talsmand for, at vor viden om adlen i middelalderen er endda meget mangelfuld.⁷² Både Erik Ulsig og Troels Dahlerup har på trods af et usikkert kildemateriale forsøgt at opdele adelsstanden og sætter som kriterium for om folk medregnes til højadlen, at de bærer riddertitel, men også begrundet i en vis velstand.⁷³

Det er nok primært blandt lavadlen og bondestanden, at de fleste 'ukendte' skal søges, men hvordan forholdet imellem dem har været er naturligvis svært at sige noget om, og det har sikkert også varieret ved de forskellige klostre. Desuden var grænsen mellem lavadel og bondestand tit meget uklar, og donatoren var måske slet ikke interesseret i at gøre sin sociale position klar.

En anden variationsmulighed er tidsdimensionen. Størrelsesforholdet mellem lavadel og bondestand var ikke det samme middelalderen igennem men at sætte tal på vil være en umulighed.

Den kønsmæssige fordeling.

Den kønsmæssige fordeling af donatorerne til hhv. munke- og nonneklostre var næsten den samme. 15 % af donatorerne til munkeklostrene var kvinder og 85 % var mænd. Til nonneklostrene var 20 % kvinder og 80 % var mænd.

Mændene udgjorde klart den overvejende del af donatorer. Det er dog ikke så underligt, hvis vi erindrer os ved hvor få lejligheder, kvinder havde kontrol over deres egen formue.

Der kan hos kvinderne spores en svag forkærlighed for nonneklostrene. En interesse som ville have givet mere markant udslag, hvis kildesituationen ikke havde haft den skævhed, som Lundematerialet giver.

Det ville naturligvis være en anakronisme at tolke denne tendens ud fra nutidens kvindepolitiske synspunkter, men vi kan dog godt tillade os at konkludere, at mænd og kvinder i middelalderen havde en kønsbevidsthed. Som en kommentar til den standende kvindehistoriske debat, kan vi altså tilføje, at kvinder og mænd i middelalderen ikke kun har følt sig som medlemmer af en social stand, men også som 'medlemmer' af et køn.

Kvinderne udgjorde som ovenfor nævnt i forhold til deres økonomiske muligheder en stor gruppe af donatorerne. Vi så også, at de fleste af verdslige testamenter, hvori herreklostre blev betænkt, stammede fra kvinder. Dette må afspejle en større interesse for religiøse anliggender fra kvinders side end fra mænds.

*Oversigt over danske
herreklostre indtil
1385*

Klostre	Stift	Grundlæggelse	Grundlægger	Kildemateriale
Allehelgen i B Lunden	Lund	f. 1177	?	Allehelgen klostres registratur (1559)
Bækkeskov P	Lund	Væ 1177 ⇒ Bækkeskov f. 1269	Biskop Simon af Odense Ærkebiskop Eskil af Lund Kong Valdemar I d. Store Biskop Valdemar Knudsen af Slesvig	-
Dalby A	Lund	f. 1136	?	-
Herrevad C	Lund	1144	Ærkebiskop Eskil af Lund (tradition)	-
Tommerup P	Lund	f. 1155	?	Tommerup klostres registratur (1550)
Øved P	Lund	Trefoldighed f. 1165 ⇒ Øved 1177	Ærkebiskop Eskil af Lund (tradition)	-
Ås C	Lund	1194	Ærkebiskop Absalon (tradition)	-
Skt. Peder i B Lund	Lund	f. 1166	Ærkebiskop Eskil af Lund (tradition)	-
Bosø B	Lund	f. 1181	Tord	Bosø klostres breve Skånebrevsfor- tegnelse
Børring B	Lund	f. 1233	?	-
Esrom C	Roskilde	f. 1151	Ærkebiskop Eskil af Lund	Esrombogen (1497)

Knardrup	C	Roskilde	1326	?	–
Næstved	B	Roskilde	1135	Bodil-slægten	Næstved Skt. Peder registratur (1528)
Ringsted	B	Roskilde	1135	Kong Erik II Emune	Ringstedbogen
Sorø	C	Roskilde	ca. 1145	Hvide-slægten	Sorø Gavebog (1440)
Æbelholt	A	Roskilde	Eskilsø f. 1143 ⇒ Æbelholt ca. 1175	?	Æbelholtbogen (midten af 1400- tallet)

A = Augustiner B = Benediktiner C = Cistercienser P = Præmonstratenser

Klostre	Stift	Grundlæggelse	Grundlægger	Kildemateriale
Vor Frue i Roskilde	C Roskilde	f. 1177	Provst Isak (tradition)	–
Slangerup	C Roskilde	f. 1203	Erik Ejegod (tradition)	–
Halsted	B Odense	f. 1177	?	–
Holme	C Odense	1172	?	–
Skt. Knuds i Odense	B Odense	f. 1103	Kong Erik Ejegod	Odensebogen. Christiern Poulsens registratur (1548)
Dalum	B Odense	Odense f. 1157 ⇒ Dalum f. 1202	Biskop Rikulf af Odense (?)	Hamsfort
Børglum	P Børglum f. 1216	?	Børglum klostres breve (1542)	
Vestervig	A Børglum	f. 1170	?	Vestervig klostres breve (1599)
Hundslund	B Børglum	f. 1264	?	Hundslund klostres breve (1573)
Vrejlev	P Børglum	f. 1216	?	Vrejlev klostres breve (1556)
Ø	B Børglum	1145-1177	Biskop Tyge I af Børglum	Ø klostres breve (1542)
Glenstrup	B Viborg	f. 1176	?	Rester i Mariager klostres breve (1582)
Grinderslev	A Viborg	f. 1176	Biskop Niels af Viborg	–
Vitskøl	C Viborg	1158	Valdemar I	Vitskølbogen (1499)
Vor Frue i Viborg	A Viborg	f. 1146	?	Viborg bispestols breve (1540-44)
Asmild	A Viborg	f. 1166	?	Asmild Klostres breve (1540-44)
Skt. Bodulfi	A Viborg	f. 1233	?	–

A = Augustiner B = Benediktiner C = Cistercienser P = Præmonstratenser

Klostre	Stift	Grundlæggelse	Grundlægger	Kildemateriale	
Sebber	B	Viborg	f. 1268	?	–
Ørslev	B	Viborg	f. 1275	?	–
Vor Frue i Ålborg	B	Viborg	f. 1133	Biskop Eskil af Viborg	Vor Frue i Ålborg klostres breve (1573)
Alling	B	Århus	Vejerslev f. 1203 ⇒ Alling f. 1268	?	Alling klostres breve (1580)
Essenbæk	B	Århus	f. 1151	Stig Tokesen (Hvide-slægten)	Essenbæk klostres breve. Skanderborgske registratur (1558)
Tvilum	A	Århus	f. 1268	?	Tvilum klostres breve. Silkeborgske registratur (1558)
Voer	B	Århus	f. 1183	?	Voer klostres breve Skanderborgske registratur (1606)
Øm	C	Århus	Sminge 1164 ⇒ Veng f. 1165 ⇒ Kalvø f. 1168 ⇒ Øm 1172	?	Øm klostres breve. Skanderborgske registratur (1606)
Vor Frue i Randers	B	Århus	f. 1166	?	–
Ring	B?	Århus	f. 1203	?	Ring klostres breve Skanderborgske registratur (1606)
Vissing		Århus	f. 1249	?	–
Ryd	C	Slesvig	Skt. Michael på Bjerget f. 1145 ⇒ Gudholm 1191 ⇒ Ryd 1209	Biskop Valdemar af Slesvig	–
Skt. Johannes på Holmen	B	Slesvig	f. 1250	?	Slesvig Johannes klostres arkiv på Gottorp

A = Augustiner B = Benediktiner C = Cistercienser P = Præmonstratenser

Summary

The article presents and discusses the, somewhat scanty, material concerning social and sex distribution of benefactors to Danish abbeys until 1385. As was to be expected, the material – available for 8 men's houses and 4 nunneries only – shows that an important part of the benefactions have come from royal, episcopal, and noble donors, but the peasantry is also represented. Women make up the smaller part of the donors; valued against their personal income, however, women are considered to be more sacrificing group of donors.

Noter

1. Det gælder Hal Koch, *De ældste danske Klostres Stilling i Kirke og Samfund indtil 1221*. Historisk Tidsskrift, 1936, p. 511, Brian McGuire, *The Cistercians in Denmark. Their Attitudes, Roles, and Functions in Medieval Society*, Kalamazoo, Michigan 1982, Birgitte Langkilde, *De danske benediktinernonneklostre 1241-1536 med særligt henblik på fromhedsliv, institutions- og personalhistorie*. Konferensopgave og -speciale. Kirkehistorie. Århus 1987 og for dele af fremstillingen J. B. Daugaard, *Om de danske Klostre i Middelalderen*, Kbh. 1830 og Ivar Herzspung, *De danske klostres styrelse og økonomiske forhold samt klosterbygningerne i tiden 1202-1319*. Historisk Tidsskrift, 1904-05, pp. 299-365.
2. Denne fremgangsmåde benyttes af Vilhelm Lorenzen, *De danske Klostres Bygningshistorie*, bd. I-XI, Kbh. 1912-41, Poul Rasmussen, *Herreklosterne i Aarhus Stift, deres jordegods i det 16. aarhundrede og dets historie*. Østjydsk Hjemstavn, 1954, pp. 9-39, 1955, pp. 9-43, pp. 120-123, 1956, pp. 42-65, pp. 71-81, 1957, pp. 37-68, Gina Gertrud Smith, *De danske nonneklostre indtil ca. 1250*. Kirkehistoriske Samlinger, 1973, pp. 1-45, Svend E. Green-Pedersen, *De danske cistercienserklostres grundlæggelse og den politiske magtkamp i det 12. årh. Middelalder, metode og medier*. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. oktober 1981, Kbh. 1981, pp. 41-66 og til dels Daugaard og Herzspung.
3. Rasmussen, op.cit., 1954, p. 15 og Jack Overgaard Jørgensen, *Esrum klostres godsdrift fra klostrets grundlæggelse til o. 1400*. Fra Frederiksborg Amt, 1989, pp. 1-99.
4. Lars Hamre, *Skøyting*. KLNLM, bd. 16, Kbh. 1971, sp. 155-164.
5. Rasmussen, op.cit., 1954, p. 15.
6. Poul Nørlund, *Klostret og dets gods*. M. Mackeprang og W. Norvin (red.): *Sorø. Klostret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne*, bd. I. Tiden før 1737, Kbh. 1924, pp. 53-131.
7. *Ibid.*, pp. 56-61. Det samme har Brian McGuire vist i *Patrons, privileges, property-Sorø Abbey's first half century*. Kirkehistoriske Samlinger 1974, pp. 5-39.
8. Nørlund, op.cit., p. 69.
9. H. J. Helms, *Næstved Skt. Peders Kloster (Skovkloster)*, Næstved 1940, pp. 106-115.
10. Poul Rasmussen, *Herreklosterne i Aarhus Stift, deres jordegods i det 16. aarhundrede og dets historie*. Østjydsk Hjemstavn, 1954, pp. 9-39, 1955, pp. 9-43, pp. 120-128, 1956, pp. 42-65, pp. 71-81, 1957, pp. 37-68.
11. *Ibid.*, 1957, pp. 67-68.

12. Kåre Rübner Jørgensen, Mariagerklosters oprettelse og etablering (indtil ca. 1480). Klosterfolk, konge, bisp og adel. Symposium i Mariager marts 1990, Odense 1991.
13. Thelma Jexlev, *Fra dansk senmiddelalder*, Odense 1976, p. 10.
14. *Ibid.*, p. 10.
15. Birgitte Langkilde, *op.cit.*, p. 155.
16. Curt Wallin, *Vadstenanunnornas sociale proveniens*. Symposium i Mariager marts 1990, Odense 1991.
17. Afsnittene om sociale grupper i landbosamfundet bygger i hovedtræk på fremstillingen i *Det danske landbrugs historie*, red. af Claus Bjørn. Erland Porsmoses afsnit om middelalderen, pp. 255-266.
18. Der findes dog eksempler på trælle, som har købt sig selv fri. Skyum-Nielsen, *Kvinde og slave*, Kbh. 1971, p. 3.
19. Afsnittet om gejstligheden bygger på Jarl Gallen, *Klerus*. KLNLM, bd. 8, Kbh. 1963, pp. 474-480.
20. Afsnittet om borgere bygger på Erik Kroman, *Borgare*. KLNLM, bd. 2, Kbh. 1958, pp. 139-140.
21. Afsnittene om Kvindernes stilling bygger på Inger Margrete Jensen, *Landskabslove- ne som kilde til kvinders stilling i 1100-1200 tallet*. *Kvinder i middelalderen*. Symposieforedrag, Københavns Universitet, 1982, pp. 61-69.
22. Ved alle nonneklostre er der gået ud fra ordensforholdene, som de er fastlagt af Gina Smith, *De danske nonneklostre indtil ca. 1250*. *Kirkehistoriske Samlinger*, 1973, pp. 1-45.
23. Curt Wallin, *Tommarps Urkundsbok*, bd. I, Lund 1955, p. 262.
24. *Ibid.*, p. 262.
25. Curt Wallin, *Tommarps Urkundsbok*, bd. II, Tomelilla, 1976, pp. 189-212.
26. Stifteren regnes for højadelig, selvom det ikke fremgår af afskriften, men når han har haft midler til at fundere et kloster, må han nok kunne sættes i denne gruppe.
27. Jvf. bl.a. Ulsigs noget summariske behandling, pp. 89-94. Erik Ulsig, *Danske adels- godser i middelalderen*, Kbh. 1968.
28. Wallin, *op.cit.*, 1991.
29. Brian McGuire, *The Cistercians in Denmark*, Kalamazoo, Michigan 1982, p. 153.
30. Helms, *op.cit.*, p. 69.
31. Nørlund, *op.cit.*, pp. 56-65 og McGuire, *Sorø*, *op.cit.*, pp. 11-26.
32. Materialet fra Dødebogen og Velgørerlisten er ikke fuldt udnyttet her, da jeg har holdt mig til donatorer kendt gennem dokumenter eller afskrifter af sådanne.
33. DDII: 6, nr. 158.
34. DDII: 1, nr. 461.
35. Han var biskop fra 1340-62.
36. DDI: 2, nr. 24.
37. Carsten Breengaard, *Muren om Israels hus*, Kbh 1982, p. 163.
38. Biskop i Odense ca. 1139-1157. *Odense bys historie: Fra boplads til bispeby*, Odense til 1559, af Henrik Thrane, Tore Nyberg, Finn Grandt-Nielsen og Mikael Venge, Odense 1982, p. 192.
39. Smith, *op.cit.*, p. 11.
40. Trykt i *ÆA*, bd. III, pp. 3-21.
41. Smith, *op.cit.*, p. 14.
42. A. Heise (udg.), *Diplomatarium Vibergense*. Breve og Aktstykker fra ældre viborgske arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200-1559, Kbh. 1879, pp. IX-X.
43. *Ibid.*, p. XI.

44. Kåre Rübner Jørgensen, op.cit.
45. McGuire, Cisterciens, op.cit., p. 131.
46. Lorenzen, De danske benediktinerklostres bygningshistorie, bd. X, Kbh. 1933, p. 122, Langkilde, op.cit., p. 8, Rasmussen, op.cit., 1964, p. 9.
47. Smith, op.cit., p. 14.
48. Rasmussen, op.cit., 1956, p. 72.
49. Stig Hvide tælles med som donator, selvom vi ikke har bevaret noget gavebrev fra ham, men da han betegnes som grundlægger, må han nødvendigvis have givet klostret gods.
50. Danmarks middelalderlige annaler er udg. af Erik Kroman, Kbh. 1980, p. 276.
51. Hans Olrik, Stig Hvide. DBL, bd. XI, p. 34.
52. DDI: 3, nr. 111.
53. Rasmussen, op.cit., 1956, p. 46.
54. Rasmussen, op.cit., 1955, p. 31.
55. DDI:4, nr. 82.
56. Det kan diskuteres om der er tale om et gavebrev eller et stadfæstelsesbrev, men Poul Rasmussen har medtaget det som et gavebrev, så det vil det også blive i denne sammenhæng.
57. Der må have indsneget sig en fejl, da den omtalte person doterede Øm kloster og ikke Ring.
58. Rasmussen, op.cit., 1956, p. 61.
59. DDII:10, nr. 238.
60. Rasmussen, op.cit., 1955, p. 37.
61. Villads Christensen, Stubberklostres historie, Hardsyssels Aarvog, bd. 5, 1911, pp. 37-113.
62. Smith op.cit., 16.
63. DDI:3, nr. 163.
64. Jvf. DDI:3, nr. 163 og nr., 247.
65. A Heise (udg.), Diplomatarium Vibergense. Breve og aktstykker fra ældre viborgske arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200-1558, Kbh. 1879, p. V.
66. Svend E. Green-Pedersen, op.cit., p. 56.
67. Lorenzen, op.cit., bd. X, p. 148 og Smith, op.cit., pp. 16-18.
68. Hal Koch, Den danske Kirkes Historie, bd. 1, Kbh. 1950, p. 351.
69. Scriptorum minores II, Kbh. 1922, pp. 146-151.
70. Die Kunstdenkmäler der Stadt Schleswig, udg. af Deert Lafrenz med bidrag fra Veronika Darius, Deitrich Ellger og Christian Radtke, bd. 3, Kirchen, Kloster und Hospitaller, Schleswig 1985, p. 8.
71. Jvf. bl.a. DRB II:5, nr. 6, hvor der tales om, at klostret »fornylig er bleven frygteligt hærgnet af brand og i overordentlig grad er tynget af fattigdom«. Igen DRB II:6, nr. 188, »Da nu nonnerne ... ikke har tilstrækkelige midler til deres underhold.«
72. Knud Prange, Arme riddere. Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig, red. af Poul Enemark, Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Århus 1988, p. 193.
73. Erik Ulsig, op.cit., p. 292 og Troels Dahlerup, Afsnittet »Danmark«. Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Struktur, funktioner og internordiske relationer. Rapporter til det nordiske Historikermøde i København 1971, Kbh. 1971, p. 48.

*Linda Rasmussen,
19 Yate Gardens, Rivett, Australia*

Duplex est hic ordinatio

En tolkning av Kirkeordinansens »kongebrev« (1537/39/42)

Af Oskar Skarsaune

I

»To honde stycker forhandles her y denne ordinantz, Det ene hører Gud Alleeniste til, som er det at wy wille haffue Guds ord, som er Lougen oc Euangelium, retsindelige predickedede ... Saadant er icke wor Ordinants, men dermed willy wy tiene wor Herris Jesu Christi Ordinants ... Men det andet stycke y denne Ordinants maa kaldes att være vortt ... som er huad wy haffue skicked om personer, tid, sted ...«

Dette avsnitt i det innledende »Kongebrev« til Kirkeordinansen (KO) av 1537/39 har gitt foranledning til en rekke undersøkelser av forholdet mellom konge og kirke, kongemakt og kirkemakt – slik dette forhold tilrettelegges i Kongebrevet som helhet, og hos dets antatte forfatter, Johannes Bugenhagen. Man bruker ofte uttrykkene »kongens ordinans« og »Guds ordinans« når man refererer til dette avsnitt i Kongebrevet, og bringer derved til uttrykk at brevet her er opptatt av å klargjøre forholdet mellom kongemakten og kirken. – i tråd med denne oppfatning har det også vært vanlig å spørre om Kongebrevets tenkning om den kristne fyrstes kirkelige mandat svarer til Luthers eller Melanchthons.

I nærværende undersøkelse har jeg til hensikt å vise at talen om de to ordinanser *ikke* har til hensikt å klargjøre forholdet konge/kirke. Siktemålet er et annet: å klargjøre forholdet mellom Kristi forordninger for den kristne gudstjeneste på den ene side, og på den annen side de menneskelige forordninger som er nødvendige for å gi Kristi forordninger konkret skikkelse. Alt hva kongen sier om dette i Kongebrevet kunne like gjerne ha vært sagt av en biskop eller prest – eller av Bugenhagen selv.

Derimot har Kongebrevet i sin tredje versjon (av 1542) fått et nytt avsnitt som nettopp handler om kongens kirkelige lovgivningsmakt. *Her* finner man viktig »kongeideologisk« materiale, og jeg vil forsøke å vise at det som her sies om kongens kirkelige mandat svarer til omtrent samtidig utsagn både hos Luther og Melanchthon.

II

Kongebrevet foreligger i tre versjoner. Den eldste er den latinske i KO av 1537, signert av Christian III den 2. sept. dette år.¹ Den andre er den danske oversettelse i KO av 1539; tradisjonelt har Peder Palladius vært regnet som oversetteren.² En tredje, plattysk, versjon foreligger i den slesvig-holsteinske KO av 1542.³ Denne er en ny oversettelse av den latinske tekst fra 1537, uavhengig av den danske fra 1539,⁴ men den plattyske tekst har fått et nytt avsnitt der kongen sammenligner seg med de fromme konger av Juda og siterer skriftsteder som skal underbygge kongens kirkelige lovgivningsmyndighet.

Jeg deler den utbredte oppfatning at Bugenhagen har ført Kongebrevet i pennen.⁵ Dette bekrefte bl.a. av det faktum at brevet kan sies å foreligge også i en *fjerde versjon* – som beviselig er en tekst forfattet av Bugenhagen, og i denne versjon bruker han Kongebrevets latinske tekst av 1537 på en måte som klart viser at den er *hans*. Det dreier seg om fortalen til kirkeordningen til KO for Braunschweig-Wolfenbüttel av 1543. I dette dokument er store deler av Kongebrevet innarbeidet *verbatim*,^{5b} men også utvidet med nye avsnitt som er meget klargjørende for dets mening.

Før jeg går videre med en analyse av »kongeideologien« og »de to ordinanser« i disse ulike versjoner, vil jeg gi en kort oversikt over noen nyere tolkninger av Kongebrevet. De fleste av dem utgjør deler av mer omfattende teoridannelser om kirkeordinansen og rettsdannelsen på reformasjonstiden i det hele tatt; jeg gir derfor også noen antydninger om disse større sammenhenger.

III

Det faller naturlig å starte med Andreas Aarflots tolkning av Kongebrevet, Kirkeordinansen og kongens kirkepolitikk i det hele, fordi de fleste som har behandlet dette etter Aarflot, uttrykkelig tar stilling til hans synspunkter.⁶ Han gir først en forholdsvis bred analyse av Luthers tanker om fyrstens rolle ved reform av kirken. Aarflot finner at Luther *ikke* avleder fyrstens kirkeordnende mandat av hans embete som verdslig øvrighet, men derimot av det faktum at fyrsten selv er et lem på det alminnelige prestedømme, og som sådan har del i den *broderkjærlighetens plikt* som i prinsippet påhviler enhver kristen – plikten til å gripe inn og sørge for kirkens vel når den lider under urettmessig kirkestyre fra falske biskoper. »Sett i denne sammenheng blir det mer enn en høflighetsfrase når reformatorene appellerer til *den evangeliske*

innsikt som fyrstene har ervervet seg og legger den til grunn for deres ansvar for de kirkelige forhold. Det kunne egentlig ikke tenkes noen rett til å medvirke i kirkestyret for annet enn *evangeliske* fyrster med en personlig trosholdning og forståelse for det reformatoriske kristendomssyn. Derfor står også vedtaket på Augsburg-riksdagen i 1555 med *cuius regio eius religio*-prinsippet i den skarpe strid med Luthers oppfatning. Noen religiøs myndighet både for katolske og evangeliske fyrster basert på deres territoriale overhøyhet hadde Luter aldri godtatt.«⁷

Aarflot vender seg så til Kirkeordinansen av 1537/39, og finner at Kongebrevet helt svarer til denne lutherske forståelse av grunnlaget for fyrstens inngrep i kirkeens indre anliggender. For det første: Kongen sier i den historiske innledning til Kongebrevet at han har henvendt seg til *den teologiske ekspertise* da ordinansen skulle utarbeides. »Det er altså ingen tvil om at det er *geistligheten* som av kongen har vært betraktet som den *faglige autoritet* i de spørsmål det her dreide seg om.«⁸ For det annet: Også i talen om de to ordinanser mener Aarflot man finner klare uttrykk for Luthers tankegang. Kongen innleder dette avsnitt med henvisningen til sin egen innsikt i evangeliet. »I realiteten svarer denne tankegang helt til den lutherske fordring at fyrsten for å kunne tre inn i kirkestyret må være en evangelisk kristen, et lem på den troende menighet.«⁹ Etter å ha regnet opp hovedpunktene i »Guds ordinans«, som svarer til hovedkapitlene i ordinansens korpus, siterer kongen Joh 10,27: Mine får hører min røst – »ett av de typiske steder som i Luthers teologi oftest står som uttrykk for det almennlige prestedømme«. ¹⁰ Også i fortsettelsen av kongens utredning om Guds ordinans finner Aarflot klare henvisninger til læren om det almene prestedømme, og til kongens tilhørighet til dette, som når det f.eks. heter: »Saa bekiende wy nu det samme, som wy tro ...«¹¹ Aarflot konkluderer: »Kjærlighetskravet og hensynet til nesten er altså motivet for å holde den del av ordinansen som det hittil har vært tale om.«¹² Underforstått: Når kongen tiltar seg rett til å gi forskrifter på dette område, gjør han det som kristen bror og ifølge den tanke om en kjærlighetstjeneste som Luther taler om i sitt forord til de sachsiske visitasjonsartikler.

Heller ikke i det kongen sier om kongens ordinans kan Aarflot finne noe belegg for tanken om at kongen forodner »sin« ordinans fordi det tilligger ham som fyrste å gjøre det. »Det står ikke at disse ting ligger under kongen som verdslig øvrighet ... Det står ganske enkelt at disse ting må sies å høre under kongen *fordi deri kan ett og annet forandres*.

Det dreier seg altså om slike saker som i Luthers skrifter stadig henføres til *fornuftens regimente*, de ytre sider ved kirkens tjeneste og orden som kan fastsettes etter som de lokale behov tilsier det.¹³

Til dette føyer Aarflot et argument som er litt vanskelig å innpasse i hans argumentasjon forøvrig. Han sier at ordinansens corpus ikke viser spor av den skjelning mellom Guds og kongens ordinans som Kongebrevet opererer med. »Det er tvert imot tydelig at ordinansen er blitt ferdig utarbeidet uten at forfatterne har hatt kjennskap til den senere tilføyde innledning. Kongens kunngjørelsesskriv kan altså ikke ha tjent som en disposisjonsnøkkel for de enkelte kirkerettslige bestemmelser i ordinansen. Det er da også en rekke elementer i den nye kirkelov som ikke ville la seg forene med en bevisst fyrsteabsoluttisme, som enkelte har ment å kunne lese ut av innledningens formuleringer.«¹⁴ Det kan virke som Aarflot benytter den påpekte diskrepans mellom Kongebrevet og ordinansen som argument for sitt syn på følgende måte: *Selv om* man ville tolke Kongebrevet som uttrykk for fyrsteabsoluttisme, ville dermed den samme tolkning ikke automatisk også være gyldig for ordinansens corpus. Men siden Aarflot mener Kongebrevet er like mye på linje med Luthers tenkning som resten av ordinansen, er det vanskelig å se hvilken argumentativ funksjon denne hevdede diskrepans egentlig har i hans egen tolkning.

Kongen viser seg altså ifølge Aarflot å være en god Lutherdisippel i Kongebrevet. Men også i sin *praksis* var kongen konform med Luthers tanker. Kongens praksis kommer ikke minst til uttrykk i selve Ordinansens praktiske forskrifter, og her står utformningen av et nytt luthersk *bispeembete* sentralt. »Her skimter vi formelig ansatser til en episkopal struktur i den første dansk-norske kirkeordning. Biskopenes suverene ordinasjonsmyndighet, deres ansvar for å gi råd i teologiske spørsmål, deres rett til å møtes til bispesynoder for å drøfte alminnelige forhold og forandringer i den kirkelige orden, og fremfor alt deres visitansansvar – alt dette vitner om en betydelig kirkelig selvansvarlighet i en rekke viktige spørsmål. Dertil kommer bestemmelsene om preste- og bispevalg, som er i nøye overensstemmelse med Luthers ønske om at menigheten selv skal velge ordets tjenere.«¹⁵

Jeg skal ikke her straks gi meg i kast med en omfattende etterprøving og kritikk av Aarflots synspunkter.¹⁶ Men jeg anfører allerede her at Aarflot tvinges til å betrakte Kongebrevets reviderte utgave av 1542 som en klar *forskyvning* i forhold til den profil han mener de tidligere utgaver har: »En viss tendens i retning av større vekt på kongens *cura religionis* kan kanskje spores i det innledende kongebrev, hvor refor-

masjonsretten synes å være sterkere motivert ut fra tanken på fyrsten som *custos utriusque tabulae*.«¹⁷

IV

Tre forskere har utformet sine synspunkter delvis i polemikk mot Aarflot: Gudmund Sandvik,¹⁸ Jørgen Stenbæk¹⁹ og Steinar Imsen.²⁰ Sistnevnte bygger til en viss grad på Sandviks og Stenbæks arbeider, og det er en betydelig grad av samsvar mellom de tre forskere. I det følgende lar jeg Imsen representere dette alternative syn.

Imsen mener man må nærme seg kongens kirkepolitikk ut fra de dramatiske omveltninger av maktpolitisk natur som hadde gått forut for Kirkeordinansen. Det mest håndgripelige uttrykk for den nye tingenens orden var kongens eliminasjon av de katolske biskoper som selvstendig maktfaktor ved siden av kongemakten.²¹ Legger man til dette kongens konfiskasjon av bispestiftenes gods – »paa thett att Danmarckis Krone och Konningh kand bliffue thesmere formuendes« – så er det ikke vanskelig å se et maktpolitisk koordinatsystem som hele Kirkeordinansen kan tolkes ut fra: Kongen eliminerer Kirken som maktpol i samfunnet.²² Imsen har konkretisert dette synspunkt i en analyse av det nye superintendent-embete som skulle erstatte de katolske biskoper. »Christian III har søkt å gardere seg mot utviklingen av et nytt selvstendig episkopat. Superintendentene skulle være kongens menn i ett og alt.«²³ Selvsagt skulle superintendentene overvåke at prestene førte luthersk lære – men vel så viktig for kongen var at de skulle tilse at prestene formante folket til lydighet mot kongen, den rette øvrighet.

I dette lys – sier Imsen – må vi lese kirkeordinansen av 2. sept. 1537. »Det var ikke tale om å *reformere kirken*: den var avskaffet som egen institusjon. ... Med Christian III's tiltak forsvant middelalderens dualistiske samfunnsmodell. Det skulle ikke lenger være to samfunnsorganiserende makter, men bare en øvrighet: kongen.«²⁴ Kirkeordinansen er uttrykk for dette: Kongen som eneste øvrighet regulerer det kirkelige område av samfunnslivet, og hans ideologiske begrunnelse er at han på denne måte sikrer *freden* også på dette felt – og sikring av samfunnsfreden var selve kongemaktens *raison d'être*.

I denne forbindelse kommer Imsen inn på ordinansens innledning, Kongebrevet av 2. september 1537. Tolkningen av dette dokument har »kjørt seg fast fordi brevet er blitt fortolket isolert, eller fordi man har vært nokså ensidig opptatt av brevets teologiske forutsetninger. Når man skal analysere dette dokumentet kan man nemlig ikke se bort fra

et par forutsetninger som ligger i selve brevet funksjon. Kongebrevet av 2. september er et *juridisk* aktstykke; det var tiltenkt en spesiell juridisk funksjon, nemlig generelt å uttrykke kongens lovgivningsmakt innenfor et nytt samfunnsområde og mer spesielt å gi ordinansen rettskraft. Brevet er i seg selv en politisk handling som trengte til begrunnelse og adekvat rettslig formulering. Og begrunnelsen er selvfølgelig interessant, enten den er politisk eller teologisk, eller en blanding av begge. Man kan bare ikke stoppe med den. De kognitive og funksjonelle aspektene ved brevet må således vurderes i sammenheng.«²⁵

Ifølge Imsen er Kongebrevets *funksjon* å gi ordinansen som helhet rettskraft, mens dets *innhold* skal gi begrunnelsen for at kongen har denne lovgivningsmakt. Her avstår Imsen fra å gi noen selvstendig analyse av brevet innhold, og nøyer seg med å henviser til G. Sandviks og J. Stenbæks analyser av brevet. »Begge oppfatter de »to honde stykke« og kongens og Guds ordinans som forskjellige aspekter ved ett og samme saksområde, og hevder at kongen påtok seg ansvaret for at begge aspektene skulle bli overholdt. De vil derfor hevde at begrepet kongens ordinans står i et instrumentelt forhold til Guds ordinans, at det er kongen som gjennom sine tiltak mener å realisere Guds ordinans. Stenbæk sier: »Den verdslige øvrigheds ret til at give kirkelove begrundes med sontringen mellom »Guds« og »Kongens« ordinans. Hermed menes ikke to af hinanden uafhængige lovkomplekser: der tænkes på åbenbarede ordninger, indeholdt i Verbum Dei, og deraf afledte og inderligt afhængige positive lovbestemmelser. Det er den kristne øvrigheds pligt at støtte de åbenbare bestemmelser med sin positive lovgivningsvirksomhed og magtudførelse; derfor må de »lærdemend«, dvs. teologer, tages med på råd under lovgivningsarbejdet, men uden besluttende myndighed, thi positiv lovgivning og kontrol med lovoverholdelsen er den verdslige øvrigheds sag.«²⁶

Kongebrevets tale om de to ordinanser tolkes altså her som et uttrykk for tanken om den *ene* samfunnsøvrighet: *Kongen* konkretiserer *Guds* ord og befalinger i praktiske kirkelover – for »kirken« som lovgiver eller kilde for kirkerett blir det ingen plass.

Er denne analyse holdbar?

La meg først peke på en fundamental indre uklarhet i Imsens fremstilling. Det blir langt fra tydelig *hvordan* forholdet mellom *funksjon* og *innhold* i Kongebrevet egentlig er å forstå. Denne uklarhet gjør seg generelt gjeldende i Imsens vurdering av forholdet mellom »politikk« og »tro« hos Christian III. På den ene side: »Samfunnsorganene, maktposisjonene var kongens primære mål. Troen var et nødvendig appendix.«²⁷ Når han derfor sier at Kongebrevets *funksjon* er bestemmende

for hvordan man bør tolke det – og tilføyer: Brevets innhold («begrunnelsen») er »selvsagt interessant«, får man nærmest inntrykk av at han mener: men ikke så veldig interessant. Det teologiske innhold i Kongebrevet synes jo her å spille rollen som ideologisk overbygning over en ren maktpolitisk manøver fra kongens side.

Men i en fotnote til det først siterte utsagn foretar Imsen en korrigerende av dette: »Dermed vil jeg ikke ha sagt at religiøse motiver ikke virket inn på Christian III's politiske handlinger. Tvert imot tror jeg det kan være svært vanskelig, om ikke umulig, å skille politiske og religiøse motiver hos kong Christian. Dette idékomplekset hadde trolig både maktpolitiske og fromme aspekter, som kongen sannsynligvis har vært seg fullt bevisst. Det jeg mener er at det var den katolske kirkes samfunnsposisjoner, dens administrative apparat, dens økonomi, dens normerende innflytelse, som sto i sentrum for kongens tiltak 1536/37, og at han betraktet de genuint religiøse endringene som ugjennomførlige uten endringer i maktforholdene.«²⁸ Dette siste må nærmest bety at kongens religiøse motivering var *den primære*: For å muliggjøre de religiøse endringer, måtte kongen endre maktforholdene. Men dette er nokså nøyaktig det motsatte av det Imsen hevder i den hovedtekst fotnoten skal belyse.

Mer vekt vil jeg imidlertid legge på at Imsen ikke gir oss noen konkret påvisning av hvordan »de kognitive og funksjonelle aspektene« i Kongebrevet står i forhold til hverandre.²⁹ Det minste en måtte kunne vente, var jo at Kongebrevet inneholdt en eller annen *begrunnelse* for kongens lovgivningsmyndighet – ikke generelt, men spesifikt i den slags saker som ordinansen handler om. Imsen synes å forutsette at brevets innhold utgjøres av en slik begrunnelse, eller at sontringen mellom de to ordinanser er denne begrunnelse. Men det er langt fra klart at denne sontring har dette innhold; og leser man Kongebrevet med den forventning at man her vil finne begrunnelsen for kongens lovgivningsmyndighet i kirkesaker, er det snarere *fraværet* av en slik begrunnelse man blir slått av. I brevets avslutning henviser kongen til den straffende myndighet han har overfor dem som bryter kongelige forordninger; men noen *teori* om hvorfor kongen har kirkelig lovgivningsrett, er dette selvsagt ikke.

At det her virkelig er et *vakuum* i Kongebrevet, blir tydelig når man sammenligner dets to første versjoner (1537 og 1539 – Imsen forholder seg bare til disse to) med den tredje fra 1542. I det nye avsnittet i 1542-versjonen om kongens kirkelig mandat qua konge, står nettopp å lese den teoretiske redegjørelse som man ut fra Imsens tolkning av brevet vanskelig kunne ha unnvært allerede i 1537. Men det betyr: Det er et

manglende samsvar mellom funksjon og innhold i 1537/39, dersom bre-
vets innhold skulle være å *begrunne* kongens lovgivningsmyndighet –
den *funksjon* kongen tiltar seg, i og med brevet og ordinansen.

V

Dette kan få en til å spørre om man i det hele tatt treffer Kongebrevets intensjon ved å tolke det ut fra konstellasjonen konge/kirke. Bernt Oftestad har i en ny artikkel³⁰ hevdet at det ikke er forholdet mellom kongen og kirken, men forholdet mellom menneskelig og guddommelig rett i kirken, som er Kongebrevets problemstilling. Mot Aarflot fremhever Oftestad at det som avgrenser kongens lovgivningsmandat ikke er et tilsvarende »kirkelig« lovgivningsmandat; men »Guds ordinans« som *ingen* menneskelig autoritet – heller ingen *kirkelig* – har noen myndighet over.³¹ Kongen stiller ikke sitt lovgivningsmandat i forhold til »kirken selv«,³² men i forhold til Guds ord, som heller ikke kirkelige instanser har noe herredømme over. Mot Sandvik og Imsen fremhever Oftestad at Kongebrevet så langt fra begrunner noen kirkelig maktsuverenitet hos fyrsten. Det forholder seg snarere motsatt: Kongebrevet fremhever en normativ størrelse som er hevet over all menneskelig lovgivningsmakt, og som derved *begrenser* menneskers mandat – også kongens! – når det gjelder kirkens ordning.³³

VI

Nå kan man selvsagt hevde at dette siste nok er riktig som en gjengivelse av kongebrevets innhold på dets egne premisser. Innenfor brevets egen kognitive sammenheng er det utvilsomt slik at Guds ordinans fremstår som en størrelse hevet over all menneskelig autoritet, og derfor også som en størrelse kongen selv bøyer seg for og ikke tør ha noen rett mot. Men så snart man trer utenfor kongebrevets egen tankeverden, og spør etter den historiske funksjon – som f.eks. Imsen gjør – kan man likefullt si at ettersom kongens ordinans sies å »tjene« Guds ordinans, låner i praksis kongen autoritet fra Guds ordinans til hele kirkeordinansen som sådan, og talen om Guds ordinans får den konkrete *funksjon* å underbygge Kirkeordinansens – og dermed kongens – autoritet.

Det behøver ikke være noen motsetning mellom disse to synspunkter – på den ene side at kongen var oppriktig overbevist om gjennom sin lovgivning å »tjene« en størrelse som for ham var hevet over all menneskelig autoritet; på den annen side at henvisningen til »Guds ordinans«

i praksis fungerte som legitimasjon for kongens kirkelige lovgivning. I den nyeste danske undersøkelse av ordinansen og Christian III's kirkepolitikk generelt, viser Martin Schwarz Lausten³⁴ ut fra et bredt materiale, ikke minst Christian III's mange brev og hans tidlige handlinger som hertug i Schleswig-Holstein, at man ikke kan forstå kongens ord og handlinger ut fra noen annen forutsetning enn den at han var en overbevist lutheraner. »Guds ordinans« i Kongebrevet betyr i praksis »den lutherske kristendomsforståelse«, ifølge Schwarz Lausten. »Det, der siges med talen om de to »ordinanser« er, at kongen har ret og pligt til at gennemføre den evangeliske reformation og sørge for, at der skabes betingelser for, at den danske kirke i fremtiden kan fungere på basis af »Guds ordinans«. ... Guds ordinans – den sande lutherske kristendom – er »den sande Gudsyndelse i overensstemmelse med de første tre bud«, og den befaler (mandamus) kongen nu undersåtterne at overholde. Det vil tjene Kristus til ære og »os« til frøelse. Kongen fremtræder her netop som *custos utriusque tabulae* ...«³⁵

Schwarz Lausten mener altså at en bestemt teori om kongens lovgivningsmakt i kirkesaker ligger *implisitt* i kongens brev: den melanchthonske tanke om den kristelige øvrighet som vokter av begge lovens tavler. Fyrsten har ansvar for sine innbyggers timelige og åndelige vel, han har qua fyrste plikt til å påse at sann kristendom forkynnes innenfor hans rike. Det er her ikke – som hos Luther – noen tanke om fyrstens inngrep som motivert ut fra en akutt kirkelig nødssituasjon. Fyrsten er ikke »nødbiskop«, men er – nettopp som fyrste – en »pater familias« for sitt land, og som sådan ansvarlig for rett gudsyndelse blant sine undersåtter.

I spørsmålet om kongens/Bugenhagens posisjon vis a vis Luther og Melanchthon, kommer Schwarz Lausten altså til et annet resultat enn Aarflot: Kongebrevet gir uttrykk for Melanchthons tankegang, *ikke* Luthers. Det uttrykker en prinsipielt statskirkelig tankegang.

Når Schwarz Lausten setter »Guds ordinans« lik »den lutherske kristendomsforståelse«, gjør han selvsagt – og sikkert bevisst – et steg utenfor kongebrevets egen tankeverden og terminologi. For brevets forfatter eksisterte en slik størrelse enda ikke – det ville forutsette at han hadde en historisk distanse til seg selv og sin egen kristendomsforståelse som han umulig kunne ha. For ham *er* Guds ordinans bare et annet uttrykk for »Guds ord«, det Gud har befalt. Men det betyr at man løper en viss risiko for å feiltolke brevets *kognitive innhold* ved altfor raskt å lese det ut fra de historiske realiteter, og sette »luthersk kristendomsforståelse« istedetfor »Guds ordinans«. Som historisk lesning av brevets *funksjon* er det treffende nok, men som *eksegese* av

brevets eksakte mening er det utilfredsstillende. Derfor føler man også usikkerhet overfor tesen om at den melanchthonske teori om fyrsten som *custos utriusque tabulae* bør være tolkningsnøkkel for brevets tale om de to ordinanser. Man kan her gjøre den samme innvending gjeldende som mot Imsen: Hvorfor er i tilfelle brevet (1537/39) så taust om alt som har å gjøre med kongens kirkelige lovgivningsmyndighet *qua konge*.

VII

Etter denne forskningsrevy vil jeg gå over til å gi noen egne kommentarer til de to spørsmål som i forskningen har kommet til å stå i fokus for tolkningen av Kongebrevet: brevets implisitte og eksplisitte teori om kongens lovgivningsmandat i kirkelige saker – og brevets tale om de to ordinanser.

Først litt om kongens mandat som giver av kirkelige lover.

En første overveielse man her kan gjøre seg, angår den formelle side ved Kongebrevet: at det er *kongen* som er det talende subjekt i brevet. Kan det ha noen innflytelse på hvilken *type* utsagn om kongen vi vil vente å finne der?

Ser en på f.eks. Luthers skrifter om øvrigheten, er det iøynefallende at de har nokså ulikt preg alt etter hvem som er skriftenes *addressater*. Skriver Luther for menige kristne om øvrigheten, er hans problem hvor langt undersåttenes lydighetsplikt går, og hans problemstilling er i stor grad bestemt av at øvrigheten har *forfulgt* evangelisk kristendom – det er i denne situasjon lydighetsplikten blir et problem.³⁶ Det er bare naturlig at han i et slikt tilfelle legger hovedvekten på å beskrive *grensen* for øvrighetens mandat, og at han avviser at øvrigheten på noen måte kan utøve Kristi *åndelige* regimente i og over samvittighetene.

Skriver han derimot med adresse *til* øvrigheten – som f.eks. i skriftet til den tyske adel, eller til rådsherrene – er hans problemstilling normalt den at han vil oppfordre øvrigheten til en kristelig/kirkelig *innsats*. Da ligger trykket naturlig nok ikke så mye på grensene for øvrighetens plikt; den ligger på øvrighetens positive mandat i dette henseende: å hjelpe kirken, å fremme evangeliet. Og slike skrifter skriver Luther til en øvrighet som selv er evangelisk, som har innsikt i evangeliet. Uten dette premiss blir hele henvendelsen til øvrigheten meningsløs. Men dermed kommer disse skrifter uvilkaarlig til å fange opp en gammel form og en gammel tradisjon: De inneholder Luthers versjon av det kristelige *fyrstespeil*. Også Melanchthon bruker denne form og tradisjon: Hans viktige skrift fra 1539 »Om fyrstenes embete« er i mangt

nettopp et fyrstespeil.³⁷ Det henvender seg til fyrstene, det foreholder dem deres kirkelige, kristelige plikt.

To trekk synes å gå igjen som konstanter i disse fyrstespeil: (1) appellen til fyrstens åndelige innsikt, hans innsikt i – og dermed forpliktelse på – evangeliet, og (2) henvisningen til *Bibelens* fyrstespeil, især de fromme, forbilledlige konger av Juda.

Det ville være naturlig å vente at når en from konge som Christian III selv trer frem som talende subjekt i fortalen til en ny kirkeordning – at han da presenterer seg som en konge som lever opp til det kristne fyrstespeil!

Før vi forsøker å lese Kongebrevet i dette lys, kan det være på sin plass å nevne at Christian III's forgjenger, Fredrik I, i forbindelse med Herredagen i København 1530 var blitt foreholdt nettopp disse to elementer fra det evangeliske fyrstespeil. Under herredagen innleverte de evangeliske predikanter. »Een endelig supplicatz til Konglig Maiestett«. Jeg gjengir det første avsnitt herfra (understekningene er mine):

Høyborne første alle keriste naadige herre, *effter thi gud haffuer saa aff sin besynderlige naade rigelige begaffuit eders naade oc eders naadis rige medt thet rene oc vforfalskede gudz ordt oc liusende sandhedt*,³⁸ Saa att eders naadis høgmechtighed nu aff gudz naade wel kand fornymme oc forfare att the gode herrer Danmarckis rigis bisper oc prelater (Huilke samme gudz sandhedt gerne ville fordempe) icke haffue naaghen redlig skyling til oss fattige mend, tha bede wy eders naadis høymectighed ydmygelige for gudz skyld, att eders naade ville verdis til at forbiude thennom saa att fortrycke gudz obenbare sandhed som the haffue giort her till, och eders naadis H. ville *tage gode exempell aff andre gode hellige Konger, Josaphat, Ezechia, Josia etc oc forfremme thet hellige euangeliun*, gwdt till loff oc Eders naadis K.M. arme vndersaatte til euigt gaffn oc salighedt ...³⁹

Dette andragende ble gjentatt ca to år senere i Hans Tausens forord til hans danske oversettelse av Luthers skrift om riksdagen i Augsburg.⁴⁰ Tausen skriver her en meget frimodig formaning til kongen i fyrstespeillets stil; han setter f.eks. som motto et sitat fra salme 82,2-4 (»Huor lenghe wille i saa døme wrettferdeligh, ath i wille saa annamme the wgdelige menneskers personer? Lader then fattighe och fadherløse foo dom for segh, och hielper then eleendighe och hielpeløse til rette, Redder then fatthighe och føye, och friier hannom wdaff the wgdelige menneskers hoend.«)

Jeg gjengir også her noen utdrag:

thet er Ethers naades høymectighed ... wel witterligt, ath *gud haffuer aff syn besønderlige naadhæ nu noghre foo aar sidhen send siit helighe Euangelium her indi E.N. kongeligh rige Danmarc*, wnder E.N. kongeligh beskyttelsæ, huilcket E.N. høymectighed haffuer och opholdet med fridh och kongeligh beskiermelsæ, Thess wij alle gudfryctighe

ydmyghelighen tacke E.N. Och gud thet wel schal finde hoess E.N. paa syn tiidh, Ja nu allerredhæ daghligh beløner med *raad* och *wüssdom*, *szom hand forlener E.N. til et løckeligt och fridszommeligt regiment*,⁴¹ til en belønning, ath E.N. haffuer hannom och hanss helighe oerd for øghne, szom kong Salomon och sisher prouer. xxv. ath ther szom konghen er icke wgudeligh, tha schal hanss throne bliffue styrcket med redtferdighed ...⁴² E.N. haffuer icke lerd ath troo paa Christum, eller ath holde noghen artichel i troen, effter menneskelige sind och raad, herlighed och mayestatt, Men *allenetæ efter gudz leffuinde oerd i then helighe scriff*. ... (Mennesker har ikke så mye som en tøddel) aff thet hedherlige widnesbyrd, huilcket hyn fattighe forsmelige Christus fick aff syn fadher i hymmelen, saa lydendes, Thette er myn elskelige søn, huilcken megh wel behagher, hannom schulle i høræ.⁴³ ... Thij lader then aldmechtige guddommeligh Mayestatt aff hymmelen Ether bedhæ och bydæ aldkieriste Naadighe Herre, ath E.N. kong. Mayestatt brugher then welle och macht, ssom hand haffuer taghet fraa en anden (Christiern II) och forlentt E.N. med ... ath Christi helighe Euangelium moo foo syn tilbørlighe frij framgang her i E.N. righe, Och the wmodelighe stoere wduortes meshandlinghe, ssom emod Euangelium witterligh skie i adskillighe modhæ konde worde afstillide.⁴⁴ (Gud har iflg Peter og Paulus opprettet øvrigheten) paa thet ther moo formedelss thet szamme bliffue straffeth och forhindreth, huadh szom skier gud emod, wdi wduortes witterlighe wnde ghiernigher ...⁴⁵ (I Skriften mange eksempler både på oppfyllelse og forsømmelse av denne plikt:) *Saa læse wij om kong Asa ... huor løckeligt och fridszommeligt ett regiment gud gaff hannom i manghe aar, forthij hand togh the fremmede alteræ med then wgudeligh gudz tienstæ bort ... Then szamme loff haffuer och then helighe kong Hezechias ... ath hand affbrødh icke aldenæ the alteræ och billider, huilcke folck haffde aff eghet beram opprett til gudz tienstæ, Men ochsaa thet ormebillede, szom Moses effter gudz eghen befalling haffde opreyst, ther Jøderne haffde begyntt, ath mesbrughet ...*⁴⁶ (På samme måte kong Josia, som satte lovbooken i kraft, da den var funnet, og fordrev »Samarim«, som svarer til våre dagers munker!).⁴⁷

Leser man dette som et fyrstespeil holdt opp foran Fredrik I, er det slående hvordan hans etterfølger Christian III i Kongebrevet – gjennom Bugenhagens penn – på nesten alle punkter fanger speilet opp og sier: Dette gjør jeg!

Og da er det relevant å notere at nettopp Tausen hadde presentert sitt fyrstespeil også direkte for Christian III, i den fortalte Tausen innledet sin *Postille* med.⁴⁸

Han begynner med å minne kongen om hans fars, Fredrik I's vilje til å beskytte og fremme evangeliet – noe han ble rikt lønnet for. »Der effter saa haffuer oc Gud med større euentyr oc wunder førd Eders Naades kongelige Maiestat, som den naturlige affødning, till samme høyhed oc kongelige ære, saa som den der herligt haffuer saadan en fader effterfyld, Ja heller fast offuergaad y sand gudfrøctighed oc rett Guds dyrckelse, aff en rett sand aluorlig *nidkiærhed till Guds Low oc Christi Euangelium*, Huilcket E.K.M. hafuer lenge oc meget merckelig bewist, aff den macht E.N. da haffuer weret tillat. ... Thij er det nu E. Kong. Maiestat høyt raadeligt ... att E.K.M. *tacker Gud* for det saa wel aff Guds naade fram er faret, oc seer flittelig till att giøre oc fuldkomme det megle igien staar, oc achter det for att høre til eders naades kongelige embede, ey aleneste att beskytte Euangelium med sine tilhengere, oc lade siden all ting tage seg sieff, Men ochsaa aff E.N. Kongelig mact *hielpet paa foed med en god bequem reformatz* føret alworlig til en herlig framgang, att Euangelium maa predickes offuer alt.« Tausen regner så opp et program for denne »reformatz« som svarer godt til Kirkeordinansen. Kongen må iflg. Rom 13 straffe offentlig ugudelighet. »Dette er den rette Guds tjeniste, huilken Gud wil

kræffue aff herrer oc Førster, ... som screfuet staar Poruer. (sic!) xxv. Skil Kongen seg wed vgudelighed, da bestyrckes hanss throne med retferdighed. *Saaledes haffue de gode gamle konger tiaent tack af Gud, som wj haffue exemple aff Koning Asa, Hesechia, Josia oc flere saadanne ...*⁴⁹

La oss nå se på avsnittet om kongen i Kongebrevet av 1542. Det har eksakt de samme hovedmomenter som ovenfor gjengitt fra Tausen, og for sammenligningens skyld siterer jeg hele det aktuelle avsnitt her.

Vi priser Gud, og takker hans nåde i evighet, at vi er kommet til erkjennelse av hans elskede sønn, vår Herre Jesus Kristus, og erkjenner, at vi har land og folk fra ham. Enhver vet også, at vi ved Guds under, kraft og nåde er blitt holdt oppe heri. Vi håper og stoler på Guds nåde og barmhjertighet, *at denne erkjennelse og opplysning ved Guds ord vil hjelpe oss til å regjere vist og klokt.* Som visdommen sier i Proverbia det 8. kapitel: »Mitt er begge dele: råd og dåd, jeg har forstand og makt, ved meg regjerer kongene og setter rådsherrene rett. Ved meg hersker fyrstene og alle herskere på jorden.« Forat vi *ikke skal være utakknemlige mot denne uutsigelige nåde fra Gud,* og forat vårt arveland – i den kristelige religions saker – ikke fortsatt så jammerlig skal befinne seg i en fordervelig uorden, har vi av Guds nåde, i samarbeid med våre råd og landskap, satt oss fore å la utgå en kristelig kirkeordning ifølge Guds ord og befaling, ikke for å stifte noe nytt (derfra bevare oss Gud), men for offentlig med våre arveland å anta det, som Gud, vår kjære Herre, har befalet oss gjennom sine profeter og apostler – det som også tidligere den hellige kirke, d.v.s. kristenheten, fra apostlenes og Kristi forkynneres munn har antatt og overholdt, før det ble begravet under så mye vranglere, at Kristi evangelium derigjennom ble berøvet sin hellighet og undertrykket. På denne måte *følger vi noen hellige dommeres og kongers forbilde, såsom David, Esekias, Josafat, Josias, som i tidligere tid handlet nøyaktig på samme måte.* De gjorde ikke noe nytt (slik som noen uforstandige folk vil anklage oss for), men de fryktet Gud og gjenopprettet Guds ordning, som gjennom gudløse paver, falske profeter eller predikanter, og ved det gudløse folk var kommet i forfall. Til denne Guds tjeneste erkjenner vi oss skyldig, for Esaias har profetert om den hellige kristenhet: »Kongene skal bli dine fedre og dronningene dine ammer«; og David i salmen: »Datteren Zor (det er Tyrus) vil komme med gaver, de rike i folket vil bønnfalle for ditt ansikt« etc. Paulus sier i Rom 13 at den verdslige øvrighet er Guds tjener. Gud være lovet, at vi vet dette. Er nå øvrigheten Guds tjener når den på rett måte fører sverdet for å straffe de onde og beskytte de rettferdige, så er, etter vår mening, den av Gud forordnede øvrighet først og fremst og i overensstemmelse med sitt embete Guds tjener, når den skaper god kristelig orden.⁵⁰

Jeg har ikke til hensikt å bevise at Tausens tekster – som vi ovenfor har sitert – har tjent som litterære forlegg da Kongebrevet ble revidert i 1542. Som vi straks skal se, finnes like nære paralleller i Melanchthons »fyrstespeil« av 1539, og hos Luther. Men det er antakelig ikke irrelevant å notere at Hans Tausen hørte til i den krets av danske teologer som stod bak det såkalte »predikantenes andragende« i 1536,⁵¹ og han har høyst sannsynlig hatt med utarbeidelsen av »Udkastet« til Kirkeordinansen å gjøre; ihvertfall var »andragendet« blant Udkastets kilder.⁵² Samarbeidet han også med Bugenhagen under dennes arbeid med Kirkeordinansen i 1537? Den 21. okt. 1541 ble Hans Tausen utnevnt til superintendent i Ribe stift, og den 30. april året etter ble han ordinert –

av Bugenhagen. Tausen hadde vært hans »nære ven og medstrider gjennom mange år«, sier Gregersen.⁵³

La oss se på noen enkeltheter i Kongebrevet.

Avsnittet om kongens *innsikt i evangeliet* forekommer i litt annen ordlyd allerede i Kongebrevet av 1537. Aarflot tolker det som uttrykk for at kongen gjennom dette utsagn presenterer seg som *kristen*, dvs. som lem på det almene prestedømme. Dette aspekt kan vel ikke utelukkes, men noe sentralt anliggende ved kongens utsagn er det neppe. Andre tolker det som uttrykk for at kongen er *kvalifisert*, at han har den nødvendige kvalifikasjon til å gi en kirkeordning. Det siste er utvilsomt et moment i kongens utsagn,⁵⁴ det viser innledningen til utsagnet: »at mand ey skal mene oss at haffue aldielis her wdi brugt ander mands tycke ...« Men nerven i kongens utsagn om hans kristne innsikt blir først tydelig i lys av fyrstespeil-tradisjonen: I kraft av sin kristne innsikt er kongen – som god, kristen fyrste – *forpliktet* til å gripe inn og opprette en sann evangelisk orden i kirken. Det motsatte ville være ulydighet og utaknemlighet mot Gud.⁵⁵

Det er således ingen motsetning mellom kongens to utsagn: (1) at han *ikke* har vært selvrådig og fremfusende, men »haffue brugd saa mange oc merkelige tilhielpere« i sitt lovgivningsarbeid – og (2) at han ikke bare har fulgt »ander mands tycke«, men har handlet ut fra sin egen innsikt i evangeliet. Ved det siste utsagnet presenterer kongen seg som den som har handlet ut fra den *plikt* og ansvarlighet som hans evangeliske innsikt ifølge fyrstespeilet pålegger ham; men han handler også ifølge fyrstespeilet når han ikke går selvrådig frem, men tilkaller de mest innsiktsfulle helpere.⁵⁶

Jeg vil forfølge dette fyrstespeil-perspektiv et stykke videre. Kan det kaste lys over den tidligere omtalte kontrovers om Kongen/Bugenhagen er Luthers eller Melanchthons disipler?

I sin grundige utredning om Christian III's kirkepolitikk og hans (og Bugenhagens) tenkning omkring kongens kirkestyre, foretar Schwarz Lausten en klar polarisering av Luther og Melanchthon, og stiller kongen og Bugenhagen på Melanchthons side: Kongen er som kristen øvrighet *vokter av begge lovens tavler*, det hører således prinsipielt til kongens mandat som verdslig øvrighet å reformere kirken. Kongen har, qua konge, ikke bare ansvar for sine undersåtters timelige vel, men også for deres åndelige. Melanchthon/Bugenhagen/Christian III tenker prinsipielt statskirkelig – til forskjell fra Luther, som bare innrømmer fyrsten en ekstraordinær rett til å hjelpe kirken som »nødbiskop«.⁵⁷

Altså: Melanchthon, ikke Luther? – Det er neppe treffende å tale om noen ferdig utformet »lære« hos Melanchthon på dette punkt, som skulle stå i noen entydig og klar kontrast til en tilsvarende »lære« hos Luther. Begge reformatorer måtte fra år til år ta stilling – ad hoc - til stadig nye kirkerettslige spørsmål og problemer; og de fleste av deres skrifter er svært situasjonsrelaterte leilighetsskrifter. I årene 1537-42 var både Luther og Melanchthon svært aktive og produktive på dette felt – ofte i samarbeid, ofte i uttalelser

og erklæringer de underskrev sammen; noen ganger med Bugenhagen som medunderskriver!⁵⁸ Å spørre om Bugenhagen tenkte som Luther eller Melanchthon må under disse omstendigheter være vanskelig.

La oss konkretisere saken ved å se nærmere på Melanchthons »fyrstespeil«, og deretter på et Luther-skrift som er omtrent samtidig med Kongebrevet av 1542.

I oktober 1539 utkom Melanchthons skrift *De officio principum, quod mandatum Dei praecipiat eis tollere abusum Ecclesiasticos*.⁵⁹ Det inneholder en så nær parallell til avsnittet om kongen i Kongebrevet av 1542, at en kort analyse vil være av interesse. Man merker seg først det spørsmål Melanchthon begynner med: »Bør fyrstene endre ugudelig kultus når biskopene eller overordnede herrer ikke gjør det eller vil hindre dem i å gjøre det?«⁶⁰ Skriftet handler altså ikke om et ordinært fyrstelig kirkestyre, men om fyrstens mandat *i den situasjon* at vrang gudsdyrkelse har fått makten i kirken, og dens biskoper ikke griper inn – eller kanskje endog motarbeider den sanne lære, som også keiseren gjorde. Skriftets uttalte hensikt er å motivere de fyrster som skriftet retter seg til – altså de evangeliske – til i en slik situasjon ikke å være passive, og Melanchthon lister opp alle de argumenter for en slik inn- gripen han kan oppdrive. Hovedtesen er: »Fyrste og magistrat bør avskaffe ugudelig gudsdyrkelse og sørge for at den sanne lære føres videre i kirkene og at den sanne gudsdyrkelse fremmes.«⁶¹

Første argument: *Enhver* troende skal bekjenne troen offentlig og vitne mot vantroen, således også fyrsten. Han må dessuten – som en far overfor sin familie – hindre at blasfemi kommer åpent til orde.⁶² For det andre: Guds ord påbyr fyrstene å *hjelpe og bistå* evangeliets forkynnere.⁶³ I denne forbindelse siterer Melanchthon *Jes 49,23* – det samme skriftsted som er brukt i Kongebrevet av 1542. For det tredje: Øvrigheten er vokter av lovens første og dens andre tavle, *forsåvidt den ytre orden angår*. Og siden blasfemi og avgudsdyrkelse er forbudt i lovens første tavle, er fyrsten pliktig til å hindre offentlige ytringer av dette.⁶⁴ Selv om fyrstens mandat og midler ikke tillater ham å endre hjertene, er det likefullt hans plikt å hindre *ytre* utslag av blasfemi og avgudsdyrkelse, slik keiserne Konstantin, Valentinian og Theodosius gjorde. Her kan man også nevne de fromme konger av Juda som eksempler.⁶⁵ For det fjerde viser analogien mellom en familiefar og fyrsten, at fyrsten har plikt til å opprettholde den ytre religiøse disiplin. For det femte kan fyrstens plikt avledes av de plikter *alle* lemmer i kirken har. Når kirkens regulære hyrder, biskopene, svikter, har de øvrige kirkens lemmer plikt til å fjerne de falske hyrder, og her må kirkens fremste lemmer gå foran og hjelpe de andre. Fyrstene *bør* høre til disse kirkens fremste lemmer, derfor bør de ta initiativ og hjelpe sine troende brødre.⁶⁶ – Dette er i sak ikke svært forskjellig fra det Luther sier om fyrstens mandat i forordet til »Unterricht« fra 1528,⁶⁷ og er *ikke* et prinsipielt utsagn om fyrstenes »Kirchenregiment« i tider da kirkens normale hyrder styrer den rett.⁶⁸

Det er knapt nødvendig å fremheve det nære slektskap mellom denne Melanchthon-tekst og Kongebrevets kongeaavsnitt fra 1542. Men vi har

allerede sett spor av paralleller også hos Luther, og vi skal se noen fler, når vi i korthet tar for oss skriftbruken i Kongebrevets kongeavsnitt.

Det først siterte sted er Prov 8,14-16. Dette skriftsted kunne i og for seg være velegnet til å gi en teologisk – kanskje til og med kristologisk – underbyggelse av fyrstens kirkelige mandat.⁶⁹ Men slik det anvendes i Kongebrevet, får ordet snarere en formanende funksjon vis a vis kongen: »Wy vorhapen ock vnd vorseen vns tho Gades gnade vnd barmherticheit, dat vns solck erkentnisse vnde erlüchtinge Gades Wordes, wert wyslick vnde kloecklick helpen Regeren.«⁷⁰

Jes 49,23 utlegges av Luther flere steder som et løfte om at *noen* fyrster og konger vil ta ved evangeliet, og at de vil hjelpe det og kirken til fremgang.⁷¹ Han kombinerer dette sted med Ps 45,13 på nøyaktig samme måte som Kongebrevet av 1542.⁷² Og man noterer seg med interesse at den *eksegese* av Ps 45,13 som Kongebrevet forutsetter – den står å lese i Luthers salmeforelesninger fra 1532/33;⁷³ derimot *ikke* i Bugenhagens fra 1524!⁷⁴

Om vi setter Bugenhagens revisjon av Kongebrevet 1542 til de første dager av mars 1542, er det ikke uten interesse å notere at Luther, Melanchthon, Bugenhagen og Cruciger i november 1541 i fellesskap hadde avgitt en rekke »Gutachten« i en sak som i høy grad aktualiserte forholdet mellom kirken og statsmakten: bispevalget i Naumburg, som munnet ut i at fyrsten grep inn og sørget for at Nikolaus von Amsdorf ble innsatt som biskop, ordinert av Luther den 20. januar.⁷⁵ Her hadde man et »skoleeksempel« på den problemstilling også Melanchthon hadde reist i sitt skrift: Hva gjør man når domkapitlet vil velge en biskop som – slik reformatorene så det – vil motarbeide evangeliet? Luther gikk etter vigselshandlingen straks igang med å skrive en liten bok om saken: *Exempel, einen rechten christlichen Bischof zu weihen. Geschehen zu Naumburg Anno 1542, 20. Januar.*⁷⁶ Skriftet utkom etter at den slesvig-holsteinske KO var blitt vedtatt den 9. mars, og kan således ikke ha foreligget for Bugenhagen da han forfattet Kongebrevets konge-avsnitt.⁷⁷ Men han kan ha drøftet sakens og bokens realitet med både Luther og Melanchthon før sin avreise til Danmark. Luthers bok inneholder flere paralleller til Kongebrevet.⁷⁸ Og når Luther griper fatt i sin kjente tanke om fyrstene som »nødbiskoper«, skjer det med henvisning til det samme skriftsted som Bugenhagen anfører i Kongebrevets kongeavsnitt:

Mussen doch unsere weltliche Herrschafften jtz Not Bischove sein und uns Pfarherr und Prediger (...) schutzen und helffen, das wir predigen, Kirchen und Schulen dienen konnen, Wie Jesajas sagt: Reges nutricij tui, Könige sollen dich neeren Und Königin sollen dich seugen. Wie sie denn vorzeiten schier allzu reichlich gethan, und wo das Euangelion

sie from gemacht hat, noch thun.⁷⁹ ... Also haben mein Gnedigster und gnediger Herr, Herzog Johans Fridrich Kurfürst und Hertzog Ernst Gebrüdere, als Landsfürsten und Schutzherrn des Stiffts zur Neumburg zugesagt und verheissen, das sie das Stift wollen lassen bleiben ... sie haben solchs gethan und wol thun müssen als Patronen des Stiffts, die Kirchen des Stiffts bey dem heiligen Euangelio und erkandten Warheit zu erhalten, als rechte Not Bischove in solchem fall, da ein Capitel den Holtzweg will.⁸⁰

»Als Patronen des Stiffts« har fyrstene måttet opptre som evangeliets hjelpere og beskyttere⁸¹ – dette er ikke langt fra tanken såvel hos Melanchthon som hos Bugenhagen.

Så langt jeg kan se, er de tre reformatorer langt på vei enige om at den kristne fyrste *qua fyrste* har *plikt* til å forhindre åpenlys blasfemi, dvs. vranglære, i sitt rike, og plikt til å hjelpe det sanne evangelium til herredømme i kirken. Men ikke hos noen av dem er dette *mandatum reformandi* – om man kan kalle det så – eo ipso også et *mandatum gubernandi*.

Dette ser man i Kongebrevet tydelig i anvendelsen av de fromme judeiske kongers eksempel, og i henvisningen til Rom 13. De fromme konger styrte ikke »kirken« (tempelgudtjenesten osv.) under ellers normale forhold: De grep inn i ekstraordinære situasjoner, når folket eller prestene eller begge var blitt helt henfalte til avgudsdyrkelsen.⁸² Rom 13 gir ikke øvrigheten et kirkestyrende mandat i sin store alminnelighet, men vel et mandat til å »skape god kristelig orden« når kirken er kommet i uorden og dens hyrder svikter.

VIII

Men hva med talen om de to ordinanser? At kirken skal styres etter en »ordinans« kongen gir – betyr det at kongen de facto opptrer som øverste kirkestyrer på permanent, prinsipiell basis? Vi har allerede sett at så godt som alle forskere har nærmet seg Kongebrevets tale om de to ordinanser ut fra spørsmålsstillingen konge/kirke. Men la meg minne om Oftestads poeng, og spissformulere det på følgende måte: Er det *qua konge*, eller er det simpelthen *qua menneskelig instans* at kongen setter »sin« ordinans i forhold til Guds? Kunne det han sier om »sin« ordinans like godt vært sagt av en biskop, om det var en biskop som foreskrev en kirkeordning? Kunne det like godt ha vært sagt av en teologisk professor i Wittenberg? Ja – kunne det like godt vært sagt av Bugenhagen, i det tilfelle at han i eget navn foreskrev en kirkeordning?

Det interessante med det siste spørsmålet er at det lar seg direkte besvare – gjennom fortalen til kirkeordningen for hertugdømmet Braunschweig Wolfenbüttel av 1543.⁸³

Først en forbemerkning om tid og situasjon.⁸⁴ Hertugen av Wolfenbüttel, Heinrich den yngre (1514-68), var en overbevist motstander av reformasjonen. Det schmalkaldiske forbund gikk til krig mot ham i 1542, delvis etter anmodning fra de selvstendige (og reformatoriske) byene Braunschweig og Gosslar. Hertug Heinrich ble fordrevet, og i største hast utarbeidet Bugenhagen visitasjonsartikler (1542)⁸⁵ og en kirkeordning (1543).⁸⁶ Nyordningen ble ikke varig; i 1547 vendte Heinrich tilbake, og gjeninnførte katolsk gudstjeneste og kanonisk rett.

Det dokument vi skal studere, ble således ikke historieskapende på samme måte som den danske Kirkeordinans, men det inneholder en rekke interessante avsnitt, ikke minst en innledning som er betydelig lengre og mer utførlig enn kongebrevet fra 1537, men behandler de samme spørsmål. Dessuten er det iøynefallende at denne kirkeordningen som helhet er støpt i ett stykke, og at den fra begynnelse til slutt er konsipert ut fra én konsekvent tankegang – Bugenhagens. Endelig er det av interesse å notere at Bugenhagen i denne kirkeordning selv opptrer som ansvarlig forfatter og kirkeordnende autoritet. I flere av sine kirkeordninger gir Bugenhagen uttrykk for den selvforståelse at han opptrer *som biskop* når han visiterer eller ordner kirken – slik også her.⁸⁷ Riktignok handlet han etter anmodning fra fyrstene i det schmalkaldiske forbund, men han er selv autoriteten som taler i kirkeordningen. Det har sammenheng med den prinsipielle tenkning omkring kirkeordningers vesen som klart er utfoldet i ordningens innledning, som vi nå vender oss til.

Gottlike und christlike ordeninge in den kerken unses Heren Jhesu Christi ys twyerlye. De erste ys allene van Gade ane middel, Gades wort und befehel. De sind wy christenlücke schuldich, also tho lerende und tho holdende by verlust unser seelen salicheit. Und nemand hefft macht, wen ok ein engel uth dem hemmel were, solke ordeninge tho voranderende. De andere ys ok van Gade, överst nicht ane middel, sunder dörch de propheten, apostele, bisschoppe edder parheren, de dat volk mit Gades worde leren, gesettet und geordineret, der ersten ordeninge tho gude. In welcker nach gelengenheit edder nottorft umb der ersten ordeninge willen mach wol wat gewandelt werden.⁸⁸

Her kjenner man straks igjen kongebrevets distinksjon mellom de to »ordinanser«. Og man ser at det ikke er noen tilfeldighet når det i kongebrevet heter at også »vår« ordinans »tilhører Gud« eller »er Guds«. ⁸⁹ Forskjellen på de to ordninger er at den første er gitt av »Gud alene«, ⁹⁰ »uten middel«, dvs. uten noen menneskelig formidling; den andre er også gitt av Gud, men gjennom menneskers formidling. I bakgrunnen øyner man tanken om Gud som (all) ordens Gud (1 Kor 11/14) – og ganske riktig: I fortsettelsen av sin utredning om de to ordninger griper Bugenhagen til *1 Kor 11 og 14* som nytestamentlige

bevissteder. I 1 Kor 11 finner han begge ordninger eksemplifisert: I sin *ordnende* virksomhet vis a vis den korintiske menighet viser Paulus først til *Kristi egen forskrift* for nattverdfeiringen: »Jeg har fra Herren Kristus mottatt det som jeg også har gitt eller lært dere: at vår Herre Jesus Kristus, i den natt da han ble forrådt ...« (1 Kor 11,23ff).

He wil dar also seggen: Van Christo hebbe ickt also entfangen, dat möthe wy also leren und holden bet thom jüngenste dage. Und nen apostel edder ander mynsche, nen engel edder düvel mach dat anders vorordenen edder maken mit dem sacramente.⁹¹

Guds eller Kristi ordning sikter altså helt konkret til Kristi *innstiftende forskrift* for nattverden (1 Kor 11,23ff); den er »Christi *unvordelike* ordeninge«.⁹²

Men også den »andre« ordning er eksemplifisert i det samme kapittel:

... van der anderen ordenunge secht dar Paulus also: Gy Corinthere komen ergerlick thosamende, wen gy tho Gades worde und thum aventmale Christi komen, dat is nicht recht. Darumme, myne brödere, wen gy thosamende komen tho ethende, so thöve de eine na dem andern etc. (1 Kor 11,33). Item, dat ander will ick ordenen, wen ick kome (1 Kor 11,34). Wat is dat andere? Dat is, *wat Godt und Christus nicht sunderlick geboden, bevalen, ingesettet und vorordenet hefft* und denet doch, dat men ehrlick tho solcker gadesordeninge thosamende kame und dat alle dinge dar ördentlick und christlick werden utgerichtet, also sehr klar is uth dem ganzen capittel 1. Corin. 14, dar he ok also beslüh: Latet alle dinge (wen gy thosamende kamen) tüchtichlick und ördentlick thogagen (1 Kor 14,40). Solcke gödtliche ordeninge nömet Paulus tho den Tessalonikeren: *traditiones apostolorum* (2 Tess 2,15; 3,6), wat se gesettet und vorordenet hebben, der ersten ordeninge Gades tho gude.⁹³

De forskrifter Paulus gir i 1 Kor 11,33 for å bevirke at korinterne feirer en »ehrlick«, »ördentlick und christlick« nattverd, er altså eksempler på den *menneskelig formidlede* ordning. Den skal være »der ersten ordeninge Gades tho gude«.⁹⁴ I fortsettelsen griper Bugenhagen til sin utredning om de to ordninger i Kongebrevet av 1537, og bruker den som forlegg for sin nye gjennomgåelse i fortalen av 1543. En synoptisk gjennomlesning viser at den første del av Kongebrevets utredning om Guds ordinans er innarbeidet *i sin helhet*, men med utdypende og forklarende innskudd og tillegg.⁹⁵

Før vi går videre, la meg påpeke en detalj. I Kongebrevet regnes det opp en rekke forhold som er gjenstand for regulering i »vår« ordinans: »huad wy haffue skicked om personer, tid, sted, tall, maade, prestetider, sang oc Ceremonier, om visitatz, *om en erlig samquem* etc.« Dette er altså en oppregning av slikt som Kristus ikke direkte har gitt noen forskrift for; og som derfor må reguleres ved menneskelige forskrifter.

Hva betyr imidlertid »om en erlig samquem« (de honesto conuentu / van Eerliker thohopekumpft)? Schwarz Lausten har følgende note: »Det kan tænkes på de gejstliges synoder ... Max W. Olsen mener, at der her er tale om gudstjenesten ...«⁹⁶ Det kan vel knapt være noen tvil om meningen, når man har lest Bugenhagens utredning om 1 Kor 11,33ff: Korinternes nattverdgdustjeneste var »ergerlick«, ikke »ehrlick«, fordi den foregikk etter en menneskelig (u)orden som stred mot evangeliet og nattverdens innhold. Det Bugenhagen mener å gjøre i kirkeordningen av 1543, og det kongen mener å gjøre i Kirkeordinansen av 1537/39, er i prinsippet det samme som Paulus gjør i 1 Kor 11,33f: å gi en menneskelig forskrift som sikrer en nattverdgdustjeneste i overensstemmelse med evangeliet, Kristi ordning – en »ehrlick, ördentlick und christlick« gudstjenestefeiring.

Guds/Kristi ordning er altså de uttrykkelige befalinger eller forskrifter Kristus har gitt, og som Bugenhagen betrakter som kirkegrunnleggende og grunnleggende for kirkens ordninger. Han regner med fire slike: Kristus har befalt

- (1) at *evangeliet skal forkynnes* (Mk 16,15)
- (2) at man skal *døpe og lære* (Mt 28,19f)
- (3) at man skal *spise og drikke hans legeme og blod* (1 Kor 11,23-26 og parr.)
- (4) at man skal *dele med de fattige* (Mt 25,40)⁹⁷

Av disse fire (eller fem, som man regner døpe og lære som to) befalinger følger umiddelbart fire praktiske – og for Bugenhagen helt konstitutive – mandater for kirken: (1) Presteutdanning og underhold av prestene (evangelieforkynnelsen); (2) dåp, skole, opplæring av barna, underhold av skolelærerne (døpe og lære), (3) en evangelisk nattverdfeiring *sub utraque* (spise og drikke); og (4) en ordnet fattigfor-sorg. At dette må finnes i kirken, er Guds/Kristi ordning. Kongebrevet sier

at wy wille haffue Guds ord som er Lougen oc Euangelium retsindelige predickede, Sacramenterne ret wddelde, Børn wel oplede, at de maa bliffue wdi Christo, som ind y Christum ere døbte, At kircketenerne, Scholerne, Oc fattuge folck maa forsørgeres syn føde. Saadant er icke wor Ordinants, men dermed wille wy tiene wor Herris Jesus Christi Ordinants.

Den samme rekke »grunnordninger« går igjen i Kongebrevets oppregning av hva ordinansen inneholder – før distinksjonen mellom de to ordinanser er introdusert:

her tracteres dog intet andet end det rene oc klare Euangelium. Desligeste Sacramenter-

ne efter Christi eygen indskickelse, (dvs. *sub utraque*) Sang oc hellige lectier, om en erlig samquem til predicken, oc det hellige Sacramentes tildelelse. Huorledes wngdommen maa optuctis y bogen oc gode konstler, til Guds hellige ord oc den hellige schrifft, Huorledis tiennerne wdi den hellige kircke maa bliffue wel forsørgede och Scholerne holdes wed mact, De fattuge haffue deres røct, At Børnelerdommen maa wære vdi alle huse ...

Tanken om Kristi grunnleggende befalinger utgjør det strukturerende sentrum i Bugenhagens kirkeordningstenkning, og man kan påvise at strukturen i hans ulike kirkeordninger svarer til dette.⁹⁸ Det er interessant å notere at på grunn av sin avhengighet av noen av Bugenhagens eldre kirkeordninger, viser også *det danske »Udkast«* spor av den samme struktur, slik man enklest kan se det i utkastets innledende oversikt over dets »Sex artidler«. Det er således grunn til å motsi Andreas Aarflot når han hevder at »det er tydelig at ordinansen er blitt ferdig utarbeidet uten at forfatterne har hatt kjennskap til den senere tilføyde innledning (dvs. Kongebrevet med dets distinksjon mellom de to ordinanser). Kongens kunngjørelsesskriv kan altså ikke ha tjent som en disposisjonsnøkkel for de enkelte kirkerettslige bestemmelser i ordinansen.«⁹⁹ Aarflots premiss for å hevde dette manglende samsvar mellom Kongebrevets tenkning og ordinansens disposisjon, er at det »ikke er mulig å skille ut av selve Kirkeordinansen et sett av bestemmelser som tydelig kunne karakteriseres som hørende til den omtalte »kongens ordinans.«¹⁰⁰ Men dette beror på en misforståelse av forholdet mellom de to ordinanser. I en viss forstand kan *hele* Kirkeordinansen sies å være kongens ordinans, for såvidt som den fra begynnelse til slutt inneholder praktiske forskrifter som ikke er direkte gitt i Guds ordinans (Kristi befalinger). Men av nøyaktig samme grunn kan hele ordinansen sies å *tjene* Guds ordinans; ja, fordi ordinansen erstatter en eldre kirkerett som – iflg. Bugenhagen – *opphevet og motsa* Guds ordinans, kan kirkeordinansen sies å gjeninnsette Guds ordinans som gjeldende kirkelov. Og nettopp i sin struktur er ordinansen orientert ut fra de grunnleggende mandater i Guds ordinans.

Vi må se litt nærmere på et sentralt punkt i vår sammenheng: Hvilke *menneskelige autoriteter* har rett og mandat til å være formidlere av den »indirekte« Guds orden for menigheten; den han gir gjennom menneskelige formidlere? Vi har allerede møtt *apostelen* i denne rolle. Om sine forskrifter for nattverdgdustjenesten i 1 Kor 11,33f ville Paulus – slik Bugenhagen forstår ham – kunne si: dette er ikke Kristi, men *min* ordinans, men også den er av Gud, for han er ordens Gud. Men Bugenhagen nevner flere menneskelige instanser som kan tenkes å formidle slik »mynschenordeninge«:

De andere (ordeninge) ys ok van Gade, överst nicht ane middel, sunder dörch de propheeten, apostele, bisschoppe edder parheren, de dat volk mit Gades worde leren, gesettet und geordineret, der ersten ordeninge tho gude.¹⁰¹

Slik formidlet ordning finnes altså for det første også i *Skriften*; ikke enhver kirkeordning påtruffet i Det nye testamente er eo ipso Guds ordinans, bare det som Kristus selv uttrykkelig har gitt befaling om. Dernest nevnes biskoper og prester som formidlere av Guds ordensvilje. Bugenhagen har uten tvil tillagt *biskopene* et spesielt mandat når det gjelder kirkens orden – forøvrig i overensstemmelse med Luther og Melanchthon.¹⁰² Bugenhagen går selv uttrykkelig inn i bisperollen når han opptrer som giver av kirkeordninger.

Ick bekenne frylick vor Gade vnde yedermanne de wile ick byn hyr eyn geropen vnde erwelet Ordinarius yn desser saken.¹⁰³

Og Christian III kan selv plassere Bugenhagen i denne rolle:

Wir wissen auch wol, dass Ir grosser Bischof gnugsam seit, derhalben Ir euch auch von dieser christlichen Vocation und berufung, darinnen Ir seit, nicht abziehn lassen wollt ...¹⁰⁴

I prinsippet kan nok Bugenhagen også tenke seg at den enkelte menighets prest gir ordninger for sin menighet, men her støter han raskt mot et prinsipp som er viktig for ham: Ett av formålene med disse ordninger i kirken er at de skal skape *endretthet*, ikke minst for å unngå forvirring og unødvendig forargelse hos de enfoldige og enkle. Dette motiv nevnes allerede i Bugenhagens første kirkeordning, Braunschweiger KO:

Cerimonien övers, de hyr vorordent synt ... werden gehalten *umme eyndracht willen* mit fryer conscientie unde denen der gemeyne to der beteringe ... noch deme live, noch der conscientien edder selen beswerlick. Sulke cerimonien weren den Christenen nutte.¹⁰⁵

Derfor skal man ikke i utrengsmål forandre gode ordninger, og heller ikke være egenrådlig:

Darumme, went ock von nöden würde syn, dat me moste wat vorandern van disser andern ordeninge, so schal doch de voranderinge ordentlick und nötllick gescheen anders nicht, denn ock der ersten ordeninge Gades tho gude. Süs schal me de ganze gemene berouwen lathen in solcken guden ordeningen, tho Gades worde und ordeninge angenomen und men schal nicht staden, dat ein jowelick unrouwich mynsche wat nyes make. De predicanten, de lust hebben, wat nyes tho makende wedder gude angenamen christlike und ehrlike ordeninge, sind gecke.¹⁰⁶

Den instans som med størst autoritet kan gi ordninger for kirken, er derfor *konsilet*, fordi det nettopp uttrykker den kirkelige konsensus og endretighet. Derfor spiller konsil-tanken en sentral rolle i alle Bugenhagens fortaler – også i Kongebrevet. Det skal vi nedenfor vende mer utførlig tilbake til. Poenget nå er å fastslå en konklusjon angående de formidlende instanser for kirkens »formidlede« ordninger: *Hvem* disse instanser er, blir til sist et adiaforon. Det avgjørende er at ordningene tjener Kristi ordninger, uansett hvem som gir dem, og at de gis slik at de tjener freden. Det betyr ikke at spørsmålet om den rette, den kallelte kirkelige instans, blir likegyldig. Men det blir underordnet; og i Bugenhagens ordninger opptrer et mangfold av menneskelige og kirkelige autoriteter som »kirkeordnende subjekter«: han selv (qua de facto biskop); byrådet; den samstemte menighet – og: fyrstene, kongen.¹⁰⁷

Skjelningen mellom de to ordinanser er i alle tilfelle den samme og alltid likedan begrunnet: All menneskelig ordening av kirken skal *tjene* Guds ordening/Kristi ordening.

Talen om de to ordinanser i Kongebrevet har altså ikke til hensikt å klargjøre forholdet mellom »kirke« og »konge«, men mellom på den ene side de kirkegrunnleggende mandater som Kristus selv har gitt, og på den annen side de konkrete menneskelige utforminger disse får i konkrete seremonier og konkret kirkerett.

IX

Vi har nå brukt Bugenhagens fortale til kirkeordningen for Wolfenbüttel 1543 – ett år etter Kongebrevets siste recensjon – som tolkningsnøkkel til kongebrevets tale om de to ordinanser. Men man kan spørre: Hvor tidlig i Bugenhagens karriere som forfatter av kirkeordninger støter vi på denne tanke?

Det enkleste test-case må være å gå til hans første ordening, den for byen Braunschweig av 1528.¹⁰⁸ I fortalen til denne ordening møter vi i sak, om ikke terminologisk, de to ordinanser. »Fryen ceremonien« – det er her »vår ordinans«.

*Ceremonien möt me hebben, worumme schaffet me denne nicht cerimonien, de sick mit Gades wörde unde deme christenenloven wol mögen vordragen unde nutte syn?*¹⁰⁹

»Seremonier« som *tjener* »Guds ord« – det er in nuce kongebrevets tale om »vår ordinans« som tjener »Guds ordinans«.¹¹⁰

Jeg nøyer meg med denne helt summariske påpekning. Det indirekte bevis på den store grad av kontinuitet i Bugenhagens tenkning på dette

punkt er gitt i de ulike sitater fra kirkeordninger eldre enn 1537 som er anført ovenfor, og som vil bli anført nedenfor.

X

Vi må se litt nærmere på et viktig punkt i kongebrevet: *konsiltanken*.

Kirkens »Ceremonien« behøver ikke nødvendigvis være nøyaktig de samme overalt. De må tjene evangeliet, Kristi ordninger, men dette åpner for en stor grad av frihet i den nærmere utforming av seremoniene. Bugenhagen kan derfor kalle dem »frie« seremonier – også i den forstand at man ikke kan eller bør forplikte samvittighetene absolutt på dem.¹¹¹ De skal ikke overholdes som om saligheten avhang av det – det gjør den derimot når det er spørsmål om Kristi ordning.

Det kan derfor også tenkes at slike ordninger må endres med tiden. De er ikke prinsipielt uforanderlige – i motsetning til Kristi ordning. De er fleksible; kriteriene for deres gyldighet er to: de må tjene Kristi ordning, evangeliet, og de må tjene enighet og god orden i kirken.

Som vi alt har sett: ordningenes, seremonienes prinsipielle art og begrunnelse peker i retning av *konsilet* som det mest egnede organ for fastsettelse av seremonier. Her kommer kirkens endrektighet konkret til uttrykk.

Dette var mer enn et prinsipielt synspunkt for Bugenhagen. Konsiltanken og konkrete konsil-planer var høyaktuelle i hele det tidsrom som her opptar oss, fra Bugenhagens første kirkeordning i 1528. I 1537 var spørsmålet blitt akutt i Danmark, i og med at det forelå en invitasjon også til den danske konge om å delta på det planlagte konsil i Mantua.¹¹²

Men også av en annen grunn er det stadig tale om »Concilium« i alle Bugenhagens fortaler. »Konsilet« var åpenbart den *autoritet* man (dvs. de katolske kirkemenn) sterkest følte at de ulike lutherske reformasjonsbestrebelse i Tyskland og Danmark foregrip seg mot. Ved oppløsningen av riksdagen i Augsburg hadde keiseren forpliktet de deltakende fyrster til ikke å foreta seg noe i retning av endrede seremonier eller andre endringer i den kanoniske rett, før et alminnelig konsil kunne ta stilling til sakene.¹¹³ Igjen: Det avgjørende var heller ikke fra denne side sett *hvem* som gjorde endringer i kirkens orden. En reformvillig biskop var slik sett like problematisk som en fyrste. Det problematiske, det provoserende var at endringer overhodet ble gjort, uten kirkens alminnelige tilslutning på et konsil.

Bughagens tale om »Guds ord« og »frie seremonier«, eller »Guds ordinans« og »vår ordinans«, er utformet i en konstant hensyntagen til

konsil-ideen. Hans posisjon lar seg enkelt karakterisere slik: Med hensyn til Guds ordinans har ingen menneskelig instans – heller intet konsil! – noen som helst autoritet. Der Guds ordinans er opphevet eller tilsidesatt gjennom de gjeldende »seremonier«, er det likefrem *synd* å vente på noe konsil, for de troende føres vill i mellomtiden.

Med hensyn til »vår ordinans«, har et *fritt* konsil, dvs. et konsil der resultatet ikke er fastlagt på forhånd av paven, all mulig rett og myndighet til å fastsette gode og rimelige ordninger. Disse er jo i alle tilfelle åpne for revisjon og endring – men derfor er det heller ikke her nødvendig å vente på konsilet: man kan i mellomtiden innføre gode og tjenlige ordninger, som så kan justeres av et konsil.¹¹⁴

Dette er den rent prinsipielle posisjon. I praksis hadde de wittenbergske teologer i 1537 forlenget oppgitt troen på at et »fritt, kristelig« konsil ville være mulig, og de frarådet deltagelse på det bebudede konsil i Mantua (men foreslo litt forskjellige taktikker med hensyn til *måten* å si nei på).¹¹⁵

I alle Bugenhagens kirkeordninger er »konsilet« den konstante «motpart» som han hele tiden fører en slags apologetisk dialog med: Det er tydelig at man i konsilet står overfor den autoritet Bugenhagen følte han utfordret – og som nok har vært anført mot ham. Vi kan se på et lite knippe avsnitt der han tar stilling til dette – anført i kronologisk rekkefølge:

Braunschweiger KO (1528): Overs dat me wil harren up eyn concilium, darinne beslaten werde, wo me prediken schal unde de sacramente Christi brüken unde wat eyn christlik levent sy, dat is vorgeves. Wente id is al beslaten van ewicheit imme concilio der hilgen drevaldicheit unde dorch Jhesum Christum sulvest in disser werlt uthgespraken unde dorch syner apostolen stemme unde scrifte der ganzen werlt apenwar gemaket ...

Hamburger KO (1529), 12: Wat ys doch yn dessen stücken, dat Christene nicht schuldich synt tho vorschaffende? Mit den Ceremonien edder kerckendenste holde wy ydt also, dat wy yn den nödigen stücken, de ym Concilio der hilligen dreuoldicheit beslaten, vnde van Christo vns beualen synt, nicht begeren edder annemen könen ein ander Concilium edder minschen beuehl anders tho löuende edder tho donde, wenthe solck were düuels lere vnde vordöminge vnser selen, na erkanten warheit, Godt dorch synen eingebarn söne, vnde de söne dorch syne apostele hefft vns vorkündigen laten, dat hilge Euangelion ...

Hamburger KO, 37: Wathme auerst prediket, edder women Dopenn, edder dath Sacramente des lyues vnnd blodis Christij gheuenn vnnd nhemenn schall, dar bedaruenn de Christenn neenn Concilium tho. Idt ys ym Concilio der Hilligenn Dreuoldicheyt van ewicheyt beslathenn, vnnd dorch Christum vnnd syne apostelle vnns beualenn vnnd ghelereth.

(Vi må sørge for underhold av gode prester som lærer oss Guds ord rett). Dat kan ock neyn Pawest edder Concilium myt rechte anders maken. (Lübecker KO, 15). De fattige må forsørges, dat kan neyn Christene minsche straffen, He wolde den aller redelicheyt

vergeten hebben, vnd neyn Pawest edder Concilium mach dath anders maken. (Lübecker KO, 15).

Dat me öuert wyl harren vp eyn Concilium, dar wy erst van leren schölen, wo me döpen schal, wo me dath Sacramente geuen vnde nehmen schal, wo me dat Euangelium predicken schal, vnde hühelye der phariseyere verdömen, Item wo me Christlick leuen schal, dat ys gantz vorgeues by den rechten Christen, de salich gedencken tho werdende. Wente szülck alle ys van ewicheyt beslaten ym Concilio der hilligen dreualdicheyt, wo me ydt yn der Christenheyt holden schal, vnde ys döorch Jesum Christum szüluet yn desser werlt vthgespraken, vnd vns by vnser selen salicheyt beualen, vnde döorch siner Apostolen lere vnde scryffte der gantzen werltd apenbar gemaket. Bauen vnd wedder szülck eyn Concilium der hilligen dreualdicheyt, vnde ernstlicken beuehl Christi, vnde lere der vthgesanden Apostolen Christi, welke wy noch klaer genöch bescreuen hebben ym nyen Testamente, schölen neyne hillige, edder vnhillige leude, neyne düeuele edder Engle, wath anders vorordenen. Idt ys van Gade also verordenet, weme ydt nycht behaget, so he sick ock nycht myth Gades worde wnderwysen wyl laten, de mach blyuen eyn gotlose vnchristen, wol kan em helpen? (Lübecker KO, 17f).

Nøyaktig den samme konsil-problematikk er det vi møter i Kongebrevet av 1537. »Konsilet« var aktualisert gjennom minst to forhold: (1) Christian III hadde mottatt innbydelse til konsilet i Mantua, og (2) de som vegret seg mot å godta hans kirkelige nyordning, gjorde det med henvisning til et kommende konsil.¹¹⁶ Talen om de to ordinanser i Kongebrevet er ikke minst innsiktet på det svar brevet inneholder med hensyn til konsilet. Om Guds ordinans: »Huy wilde wy nu være saa daarlige att wy wilde her vdi forbiide nogen Concilium. Oc (maa ske) her forinden døø y woris wantro oc vgudelighed. Concilia eller menneskelig Ordinants kunde intet her gjøre emodt Guds Ordinants. Der som de Concilia wilde fordømme dieffuelsenss lerdøm oc Antichristelig skick ... saa som wy nu gjøre med dette vortt Concilio og Ordinants, Da motte de iu være wgudelige oc ingen Christne som dennom icke annamede, Men saadant haffue wy lenge alt forgieffs bid efter.« Om »vor« ordinans: »der vdi maa vell sompt (foruden Guds fortørnelse) foruandles endog det oc saa Gud tilhører.« Her er utvivlsomt underforstått at den instans som evt. kunne foreta slike forandringer nettopp var et konsil – som det så uttrykkelig sies i den nye fortale av 1539: »Huilcken Ordinants wy wille at holdis skall vdi alle Sticthe och Kiercker offuer alt Riget, Uden saa er wdi ett almindelig fry Christelig generali Concilio anderledis besluttis oc samtyckis, Da wille wy alle tid skicke oss der vdi, som fromme Christne bør att gjøre.«¹¹⁷

XI

Talen om de to ordinanser tjener altså ikke til å *begrunne* kongens reformasjonsrett *qua konge*, heller ikke hans kirkestyrende funksjon.

Tankemodellen har en annen bakgrunn og kan forstås helt uavhengig av problemstillingen konge/kirke. Men i Kongebrevet *braker* kongen denne modell til å gi kristelig/kirkelig legitimitet til KO som sådan: Kongens ordning er en ordning som *tjener* Guds/Kristi ordning, og som sådan legitim – uavhengig av et forventet konsil. Ved å gi denne ordning opptrer kongen kort og godt i overensstemmelse med evangeliet – det er derfor knapt noen tilfældighet at kongen avgir erklæringen om sin personlige innsikt i evangeliet som innledning til belæringen om de to ordinanser.

At lærestykket om de to ordinanser er et selvstendig avsnitt i Kongebrevet – langt på veg en »interpolasjon« fra en annen kontekst – kommer slående frem i en liten stilistisk detalj: bruken av »vi«. I Kongebrevets begynnelse og avslutning har vi naturligvis å gjøre med majestetsplural, som man venter i et kongebrev. Majestetsplural har vi også i talen om »wor Ordinants« i de avsnitt der de to ordinanser defineres og avgrenses i forhold til hverandre. Men i lærestykkets corpus møter vi et helt annet »vi«: et inklusivt vi som vel kortest kan gjengis: vi evangeliske kristne. Overgangen fra det ene til det andre vi ses tydelig i følgende avsnitt: »Saadant er icke wor (kongens) Ordinants, men dermed wille wy (kongen) tiene wor Herris Jesu Christi Ordinants. Huilcken er wor (vi kristnes) eeniste lærer oc mester saa well som wor eeniste frelser och wisse salighed ...« Man overinterpreterer antakelig dette nærmest redaksjonshistoriske fenomen, dersom man – som Aarflot – tar dette siste inklusive »vi« som uttrykk for at kongen bevisst stiller seg inn blant de øvrige medlemmer av det almene prestedømme. Det er vel snarere Bugenhagen som i lærestykket om de to ordinanser uvilkaarlig faller inn i den stil han var vant til å bruke i den sammenheng: det inklusive »menighets-vi«.

XII

Noen avsluttende refleksjoner.

Jeg innledet denne lille studie med å referere til en forskningstradisjon som ser talen om de to »ordinanser« i Kongebrevet primært i lys av problemstillingen kongemakt/kirkemakt. Når kongen talte om Guds og »vår« ordinans, var det naturlig å tenke at det var forholdet mellom konge og kirkeordning – eller kort: konge og kirke – han talte om.

Vi har sett at Kirkeordinansen av 1537 lar seg stille inn i en »familie« av »bugenhagenske« kirkeordninger, og at Kongebrevet i høy grad har paralleller i de øvrige bugenhagenske kirkeordningers fortaler. Særlig gjelder dette avsnittet om de to ordinanser. Belæringen om de to ordi-

nanser er et modent uttrykk for Bugenhagens prinsipielle tenkning om evangeliske kirkeordninger i det hele tatt: Enhver rett kirkeordning har to komponenter – den *bygger* på Kristi uforanderlige befalinger, den *omgir* disse befalinger med konkrete bestemmelser som skal *tjene* den lydige utførelse av Kristi forskrifter; disse konkrete bestemmelser eller »frie seremonier« må ikke stride mot Kristi ord, må ikke pålegges som salighetssak, men bør både gis og holdes i enighet for fredens og god ordens skyld.

Enighetsmotivet peker i retning av *konsilet* som den best egnede instans til å fastsette slike »frie« seremonier – Kristi befalinger, derimot, er guddommelige, uforanderlige og ikke gjenstand for noen konsilsbeslutning.

Forsåvidt Kirkeordinansen foreskriver »frie« seremonier – »vår ordinans« – foregriper den konsilet, er den »vårt konsil«, som det heter i Kongebrevet. Og dette er ikke illegitimt; blant annet fordi det ikke er utsikter til et alment, fritt konsil.

Dette er kontekst og problemstilling for talen om de to ordinanser. Og i Kongebrevet av 1537/39 fyller denne problemstilling nesten hele dokumentet. Konge kontra biskopper – det er en problemstilling som eksplisitt ikke dukker opp i det hele tatt.

Det kan ha sammenheng med at kongen hadde »løst« problemet med forholdet mellom seg og biskopene svært så håndfast året før: Han hadde arrestert og avsatt dem. Kongen behøvde i 1537 ikke å forholde seg til noen bisp- eller kirkemakt i kirkeordningsspørsmålet, for den var politisk eliminert. De som protesterer, henviser ikke til bispene, de henviser til et kommende konsil. Og det fanger Kongebrevet i høy grad opp. Det svares det på med talen om de to ordinanser.

Annerledes i hertugdømmene. Der var den katolske bispemakt delvis intakt, og den hadde støtte hos stendene. Og der lot ordinansen seg til å begynne med ikke gjennomføre. »På en landdag i Rendsburg i marts 1540 fandt igen et større opgør sted mellem kongen, de evangeliske og de katolske. Flere katolske adelsfolk erklærte her direkte, at det tilkom kun de to katolske biskopper og prælaterne at beskæftige sig med sager, som angik frelsen og de kirkelige forhold. Kongen måtte foreløbig give op over for den hårdnakkede katolske modstand.«¹¹⁸

Nå ble altså de to makter i samfunnet brakt på bane, nå stod de mot hverandre i konflikt. Året etter fikk også de tyske reformatorer dette problem opp i fanget: I Naumburg var de evangeliske truet av et bispevalg som var uangripelig etter den kanoniske rett; men som fyrsten

ikke desto mindre satte ut av kraft – qua fyrste med patronatsrett over bispestiftet.

Begge forhold kan forklare at Bugenhagen i 1542 gir Kongebrevet en ny innledning – *nå* taler det om kongens rett og plikt til å gjenopprette kirkens orden, når de som normalt skulle ta vare på den, svikter. *Nå* bringes de fromme konger av Juda på banen som bibelske forbilder for denne kongelige *jus reformandi*.

Har man sett dette i Kongebrevet av 1542, ser man det nok også antydningvis og mellom linjene i 1537/39 – mest, kanskje, i talen om kongens kristne innsikt. Men ikke i talen om de to ordinanser. Den overtas uendret i 1542 – og Bugenhagen gjentar den omtrent uendret i en helt ny sammenheng i 1543. Dens problemstilling var en annen.

Den problemstilling forskningen stort sett har nærmet seg Kongebrevet med, viser seg altså delvis å være inkongruent med brevets intensjon. Det er ikke primært et kongeideologisk dokument. Kongebrevet er simpelthen det som det gir seg ut for å være: den adekvate innledning til en *kirkeordning*. Den belæring det inneholder, er en belæring om evangelisk-luthersk kirkeordningstenkning – konkret: Bugenhagens.

Dermed er naturligvis ikke spørsmålet om den fyrstestyrt kirke erklært å være uinteressant eller inadekvat. Det er heller ikke besvart gjennom vår påpekning av at Kongebrevet nok kjenner en kongelig *jus reformandi*, men neppe kan sies å ta stilling til en tilsvarende *jus gubernandi*. Her må utvilsomt utformningen av det nye lutherske superintendentembetet stå sentralt; likeledes spørsmålet om menighetens forhold til prestevalget osv. Altså: Hvordan ser kirkens »normale« styringsstruktur ut ifølge Kirkeordinansens bestemmelser? Det er et både stort og interessant kapittel, som mange har skrevet på. Men det begynner der det mindre kapitlet slutter – det som jeg her har levert et bidrag til.

Summary

In the “Royal Letter” introducing the Church Ordinance of king Christian III in its Latin (1537) and Danish (1539) version, the concept of two “ordinances” is introduced: The king will by his ordinance serve God’s ordinance. Many scholars have interpreted this as referring to the relationship between the law-giving mandate of the king on the one hand, and the mandate of the church on the other hand.

It is argued in this study that this is not the intention of the Royal

Letter's distinction between the two ordinances. The Royal Letter was written by Johannes Bugenhagen, and is partly reproduced, partly expanded by him in his Preface to the Church Ordinance of Braunschweig-Wolfenbüttel of 1543. The "two ordinances" describe the relationship between on the one hand the unchangeable commands of Christ in the Gospels concerning church order; on the other hand the ceremonies introduced by Apostles, bishops, pastors, councils, Christian kings, Bugenhagen himself, in order to "serve" the commandments given by Christ. »Our« ordinance, as distinct from God's, is given by human beings and is therefore »free« and not unchangeable, but insofar as it serves the ordinances of Christ and secures uniformity and peace among the believers, it is to be regarded as a gift from the God of order.

The Royal Letter is thus not primarily concerned with the ecclesiastical legislative mandate of the king *qua* king. On the other hand, this mandate is brought into focus in a new passage added to the Royal Letter in its third, Low German version from 1542 (Church Ordinance of Schleswig-Holstein). In this passage, Bugenhagen introduces the pious kings of Judah as Biblical models for the action of the king, and also some Scriptural passages undergirding an ecclesiastical mandate for the king *qua* king. It is argued in this article that in so doing, Bugenhagen is in close touch with contemporary utterances by Luther as well as Melancthon, and that his concern is not a permanent *jus gubernandi* on the part of the king, but rather a *jus reformandi* in times of suppression of the gospel by church authorities.

It is also argued that in all its versions, especially the third, the Royal Letter can be seen to respond to the demands being made to the king by the Danish Lutherans, especially Hans Tausen. It is suggested that the tradition of the Christian "King's Mirror" would add a fruitful perspective on this interplay between theologians and king.

Noter

1. Jeg har benyttet den nyeste utgave av denne tekst i Martin Schwarz Lausten, *Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter*, Odense 1989, 93-96.
2. Spørsmålet er omtvistet, se Martin Schwarz Lausten, *anf. skr.*, 32f. Som tekstutgave av den danske versjon har jeg benyttet Schwarz Laustens, *anf. skr.*, 150-56, og sammenholdt den med faksimile-utgaven av Hans Wingaards trykk fra 1542; *Kirkeordinansen 1537/39. »Den rette ordinants«*, Verbum, Oslo 1988.

3. Jeg har benyttet faksimile-utgaven i Walter Göbell (Hg.), *Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542* (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte Reihe 1, Band 34), Neumünster 1986, 4-26.
4. Den avviker fra den latinske tekst der den danske ikke gjør det, og motsatt, men der er kun *ett* samsvar mellom den danske og plattyske tekst mot den latinske – antakelig tilfeldig.
5. Den grunnleggende studie av KO's og kongebrevets tilblivelse er fremdeles C. T. Engelstoft, Kirke-Ordinantsens Historie, en Undersøgelse, i: *Kirkehistoriske Samlinger IV* (= *Ny Kirkehistoriske Saml. II*) (1860-62), 1-110; 369-442. Til spørsmålet om Bugenhagen som forfatter av Kongebrevet, se særlig pp. 108 og 370. Jfr. også Pauli Petersen, 'Die Entstehungsgeschichte der schlesw.-holst. Kirchenordnung vom Jahre 1542' i: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte* 12 (1882), 257: »Ihm (Bugenhagen) ist auch wohl die Ausarbeitung der Vorrede zuzuweisen«; Andreas Aarflot, Det teologiske og statsrettslige grunnlag for kirkestyret i Danmark-Norge på reformasjonstiden (*Tidsskrift for Teologi og Kirke* 41 (1970), 1-31): »er antagelig forfattet av Bugenhagen på kongens vegne«, 11. »Dette indledende kongebrev er efter al sandsynlighed forfattet af Bugenhagen,« sier Schwarz Lausten i sin innledning til tekstutgaven, og tilføyer: »de underligt apologetiske vendinger, de retoriske spørsmål, digressionerne røber tydeligt hans velkendte stil« (Schwarz Lausten, 27). Men merk hans forbehold i *Christian den 3. og kirken*, 46: »Bugenhagens stil er letgenkendelig, men afsnittet vidner ligesom hele loven om, at adskillige personer har været involveret i udarbejdelsen.«
- 5b. Først påpekt av M. Schwarz Lausten, *Christian den 3. og kirken 1537-1559* (Studier i den danske reformationskirke 1), København 1987, 45: »indledningen i Braunschweig-Wolfenbüttel Kirkeordinans 1543 bygger efter al sandsynlighed på den danske kirkeordinans af 1537 vedrørende omtalen af de to ordinanser, konciliet, polemikken mod catholicismen ...«
6. Aarflot har utfoldet sin tolkning mest utførlig og dokumentert i artikkelen 'Det teologiske og statsrettslige grunnlag for kirkestyret i Danmark-Norge på reformasjonstiden'. *Tidsskrift for Teologi og Kirke* 41 (1970), 1-31; men jfr. også hans *Kirke og stat i Norge fra reformasjonen til våre dager*, Oslo 1969, 54-80.
7. Anf. art., 7f.
8. Anf. art., 9f.
9. Anf. art., 11. I *Stat og kirke* har Aarflot modifisert denne enlinjede henføring av Bugenhagens kongens tankemodell til Luther gjennom følgende bemerkning: »Fordi kong Kristian III er en kristen konge, med forstand på evangeliet og med en personlig tilegnet tro, har han rett og plikt til å gjøre det som står i hans makt for å lette evangeliets kår og skaffe kirken de ordninger som den trenger. Vi kan vel si at denne holdning er teologisk begrunnet på en måte som svarer til Melanchthons lære om fyrsten som *praecipuum membrum ecclesiae*, og samtidig *custos utriusque tabulae*« (anf. skr., 73). Det må tilføyes at Aarflot ikke ser noen motsetning mellom Melanchthon og Luther på dette punkt, anf. art., 5. Sml. nedenfor om Schwarz Laustens kontrastering av Luther og Melanchthon.
10. Anf. art., 12. La meg allerede her bemerke at poenget med sitatet neppe er å fremheve det almene prestedømme, men *Kristi autoritet* som giver av *Guds* ordinans, som også sammenstillingen med Matt 17,5 viser.
11. Anf. art., 12.
12. Anf. art., 13.
13. Anf. art., 13.

14. Anf. art., 14.
15. Anf. art., 14f.
16. Jfr. nedenfor, s. 62f.
17. Anf. art., 18. Forutsetter Aarflot her at Melanchthons synspunkt står i spenning til Luthers?
18. 'Frå bruken av landskylda av kyrkjeleg gods i Noreg til teorien om den konfesjonelle stat', i: Carl-Gustaf Andrén (red.), *Reformationen i Norden. Kontinuitet och förnyelse* (Skrifter utgivna av Nordiskt Institut för kyrkohistorisk forskning 3), Lund 1973, 114-129. Sandvik fører her (s. 122-125) vidare den analyse av Kirkeordinansens kongebrev som han allerede antydde i sin dr. avh. *Prestegard og presteløn. Studiar kring problemet eigedomsretten til dei norske prestegardane*, (Oslo) 1965, 103-105.
19. Den danske kirkeordinans af 1537/39 – Teologi og funktion, i: Andrén *Reformationen i Norden*, 130-155.
20. Steinar Imsen, *Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet*, Oslo-Bergen-Tromsø 1982, 18-22.
21. Som kjent ble biskopene avsatt og arrestert natten til 12. august 1536, og riksrådene tvunget til å stadfeste aksjonen påfølgende dag. Jfr. bl.a. P. G. Lindhardt i: *Den danske kirkes historie III*, København 1965, 418-21; Martin Schwarz Lausten, *Christian den 3*, 22. I kongens københavnske Reces av 30. okt. besegles denne aksjon mot biskopene med følgende karakteristiske ord: »Saa wille wi hermet samptligh, oc hver besønderligen, met betideligh Raadt oc welbetenckt Willie oc Moedt haffve constitueret, ordineret, setth oc besluttet, oc nu met thette wort Breffs Magt oc Krafft constituere, ordinere, sette oc beslutte, att nu hereffther till ewige Tiidt these samme Biscopper, som saa for theris Mishandlingh, som forthalet er, ere worden affsette, aldrih skulle igjen komme tiill theris biscoppeligh Regementte, Sticth oc Stictes Godtz, oc ingen andre theris liige eller andre for Bisper att regere wdi Riigett, att bliiffve annammede, vpsettede, kornne eller tillstedde wordnne, men skulle aldellis werre och bliiffve affsette. ... thii (biskopene) haffue weritt Aarsage tiill thette forgagne Opprøer, som førre er rørdt: och the for saadanne theris Wskickelighedt nu mett alles wortt Ja, Willie, Fuldburd och Samptøcke ere afsette, och wii thennom eller sliige andre Bisper aldrih mere wdi Riiget igjen wdi saadant Regementte haffue wille ...« (her sitert etter H. Fr. Rørdam, *Danske Kirkelove*, I Del, Kjøbenhavn 1883, 3f.). Kongen fratar biskopene såvel deres verdslige som kirkelige regimente: »att wij aldriig effther thedne dag wille tiilhielppe eller udj noger maade practicere ... att noger biscop entig the som nu leffue eller nogre andre bisper skulle komme tiill nogett verdtzeligt eller geistligt regementte eller tiill nogen biscopdom eller rentte udj Danmarcks Riige ...« (fra Malmø bys erklæring av 24. august, her sitert etter Imsen, *op.cit.*, 6.).
22. Stenbæk har med rette pekt på at tendensen i retning av økende landsfyrstelig kontroll over kirken i høy grad var virksom før reformasjonen: »Den faktiske udvikling (var) allerede i middelalderen ... gået i retning af det, der fuldbyrdedes ved reformationen: dannelsen af en nationalkirke, kontrolleret af verdslige magthavere« (anf. art., 131). Det samme påpekes mer utførlig av Krumwiede, *Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiment in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel* (Studien zur Kirchengeschichte Niedersachsens 16), Göttingen 1967, 56-60; og av Sven Kjølnerström, 'Kyrkan och den världsliga överheten under senmedeltid och reformation. En forskningsöversikt', i: Andrén, *Reformationen i Norden*, 79-96, særlig 88ff.

23. Imsen, anf. skr., 16. Jfr. samme synspunkt hos Sandvik, anf. art., 120-22.
24. Anf. skr., 9.
25. Imsen, anf. skr., 19. Understrekningen er Imsens.
26. Imsen, anf. skr., 21, som siterer fra Stenbæk, anf. art., 135.
27. Anf. skr., 7.
28. Anf. skr., 7.
29. I så måte betegner hans studie et tilbakeskritt i forhold til Stenbæks, som i langt større grad går inn nettopp på denne problemstilling.
30. '»To honde stycker« – Til tolkningen av Den danske Kirkeordinans av 1537/39', *Norsk Teologisk Tidsskrift* 88 (1987), 159-175.
31. Oftestad, anf. art., 163.
32. Aarflots uttrykk: »Alt dette (som er omtalt som hørende til Guds ordinans) er på den ene side helt igjennom kirkelige ansvarsområder, hvor kirken selv ut fra evangeliets målestokk må finne det rette innhold« (*Kirke og stat*, 72). Man kan vanskelig unngå å gi Aarflots kritikere rett i at det er ganske umulig å øyne denne størrelse »kirken selv« som kirkeordnende subjekt i kongens brev.
33. Oftestad, anf. art., 165f.
34. *Christian den 3. og kirken*, særlig 9-108.
35. Anf. skrift, 44. Det kan noteres at Schwarz Lausten like sterkt som Oftestad understreker at kongen *begrenser* sin egen makt gjennom det som sies om de to ordinanser: »Meningen er, at kongen ingen magt har over *indholdet* af »Guds ordinans«, dvs. forkyndelsen af den evangeliske kristendomsforståelse og det faktum, at denne skal få følger i samfundet ... Dette er en urokelig kendsgerning, det er Guds egen befaling, som kongen ikke kan lave om på, men »kongens ordinans« drejer sig om de rammer, der skal skabes for at »Guds ordinans« kan virkeliggøres, og det er kongens ret og pligt at skabe disse« (samme sted).
36. Det klassiske eksempel: andre halvdel (Das Ander Teyll. Wie weytt sich weltlich uberkeytt strecke, 261ff) av *Von weltlicher Oberkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei*, 1523 (WA 11, 245-281) – selv om fortalen er rettet til hertug Johan av Sachsen, og skriftets første del *også* har adresse til øvrigheten.
37. Jfr. nedenfor, s. 63.
38. Jfr. Kongebrevet 1542: »Wy prisen Godt, vnd dancken syner Gnaden yn ewicheit. Dat wy gekamen syn, tho der erkentnisse synes leuen Söns vnses Heren Jhesu Christi, vnde erkennen, dat wy Landt vnde lüde van eme hebben, wo ock yederman wol weth, dat wy dorch Gades wunder, krafft vnd Gnade darby beholden gebleuen sint.«
39. Sitert etter den såkalte Malmøberetning i Holger Fr. Rørdams utgave: *Malmø-Beretning om Religionsartikler og Forhandlinger paa Herredagen i Kjøbenhavn 1530* (Skrifter fra Reformationstiden udgivne af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie 4), Kjøbenhavn 1889, 68f. Jfr. analysen av dette aktstykke i Niels Knud Andersen, *Confessio Hafniensis – Den københavnske Bekendelse af 1530. Studier i den begyndende reformation*, København 1954, 62; jfr. også 389f.
40. *Eet tilbørliigt strengt suor aff Docter Morten Luther paa thet mandatt sssom wnder keyserligh Mayestatz naffn wdgick ... effter then almindeligh Herredagh sssom bleff holden i Ausborg*, ca 1532. Utgitt av Holger Fr. Rørdam, *Smaaskrifter af Hans Tausen* (Udgivne for Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog), København 1870, 165-236. Jfr. N. K. Andersen, anf. skr., 453.
41. Jfr. Kongebrevet 1542: »Wy vorhopen ock vnd vorseen vns tho Gades gnade vnd barmherticheit, dat vns solck erkentnisse vnde erlüchtinge Gades wordes, wert

- wysslick vnde kloecklick helpen Regeren. Also de Wysheit secht Prouerbi. ym achten Capittel. Myn ys beide Raedt vnde Daedt ...« (i umiddelbar tilslutning til det forrige sitat fra Kongebrevet i note 38 ovenfor).
42. Rørdam, anf. utg., 167.
 43. Rørdam, 170. Jfr. Kongebrevet 1539: (Christus) er wor eeniste lærer oc mester saa well som wor eeniste frelser och wisse salighed, Om huilcken faderen robte oc sagde Hører denne.
 44. Jfr. nedenfor om fyrstens plikt til å motvirke *utvortes* brudd på lovens første tavle iflg. Melanchthon og Luther.
 45. Rørdam, 171.
 46. Rørdam, 171f. De aktuelle allusjoner til katolsk »avgudsdyrkelse« og *misbruk* (av den i og for seg guddommelig innstiftede messe), er ikke til å overhøre.
 47. Rørdam, 172f. – Til Tausens forord som helhet, jfr. N. K. Andersen, anf. skr., 453; 385f.
 48. Vinterdelen; forordet datert 1536; tittelbladet datert 1539. Jeg har benyttet Bjørn Kornerups facsimile-utgave: *Hans Tausens Postil I*, København 1934.
 49. Forordet, A iij – A v.
 50. Her oversatt fra faksimileutgaven i Walter Göbell, *Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542* (Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, Reihe I, 34), Neumünster 1986, 6/8. Det bør noteres at man finner paralleller til dette avsnitt hos *Bugenhagen selv*, f.eks. i hans formaningsstale til kongen og dronningen under kroningsgudstjenesten 12. aug. 1537 (G. Mohnicke, *Die Krönung König Christians III. von Dänemark und seiner Gemahlin Dorothea durch D. Johannes Bugenhagen*, Stralsund 1832, 43-80). Også her foreholder han kongen den fromme Josafats eksempel (65); korset på rikseplet tydes slik: »Die Oberkeit ist schuldig zu uerschaffen, das das liebe Euangelion des gekreutzigten Himmel-Königs Jhesu Christi bey vns vnd vnsern Nachkommen bleibe.« (67). Også her fremheves kongens personlige innsikt i evangeliet som bakgrunn for denne forpliktelse (68f). Kongens kroningsed var vel formulert av Bugenhagen: »Ich Christian ... Bekenne fröhlich von Herzen, das ich neben dem heiligen Euangelio unsers HERrn Jhesu Christi, welchs unser Seligkeit ist, da ich alle diese Gewalt und Ehre von hab, Darumb, das ich nicht vndankbar sey dem Himmlischen Vater, meinem lieben Lehenherrn, gelobe ich für dieser meiner Landschafft und allen, und sage Gott zu, das ich will vber dieser Lere Christi mit allem, das darzu gehöret (Nemlich mit trewen Predigern, guten Schulen und jrer ziemlichen und ehrlichen Narung) so halten, das Gott aus Gnaden sein heilsam Wort und Euangelion lasse stets bey uns bleiben ... (52). Jfr. også Bugenhagens formaningsstale til fyrstene i hans utleggelse av salme 2: »Tunc seruitis domino ... quando diligenter exequimini ea quae sunt uestri officij in timore dei, cogitantes et ipsi uos habere iudicem in coelis. ... hic uides timorem cum exultatione mixtum, quae est uere fides, timere ad uerbum dei et increpationem, et rursus gaudere ad promissiones dei et securum esse de salute propter dei uerbum. *Quae fides his exigitur a iudicibus*. Non enim possunt recte suum exequi officium, ut maxime prudentissimi sibi uideantur, nisi omnia faciant in fide dei per Iesum Christum ... (Ioannis Pomerani *Bvgenhagii in Librvm Psalmorum Interpretatio*, Wittenbergae/Basileae MDXXIII, 15f).
 51. Schwarz Lausten holder det for overveiende sannsynlig at Tausen har nedskrevet andragendet, og begrunner dette ved håndskriftprøver, *Christian den 3.*, 110.
 52. Jfr. Jenny Schnell, *Die Dänische Kirchenordnung von 1542 und der Einfluss von Wittenberg* (Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitäts-gesellschaft), 1997, 107-108.

- chaft 5; Schriften der Baltischen Kommission zu Kiel III), Breslau 1927, 40-42. Nok en indikator på Tausens deltagelse er at han er uttrykkelig nevnt blant dem som er innbudt til møtet i Odense 6. jan. 1537 – som riktignok synes å ha blitt omberammet til Haderslev, men som i alle tilfelle åpenbart har vært viet KO-arbeidet. Jfr. Schwarz Lausten, KO-utg., 15f.
53. H. V. Gregersen, Reformationen i Sønderjylland (Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland 63), Aabenraa 1986, 222-31.
 54. Dette fremheves med rette av Ingun Montgomery i hennes rescensjon av M. Schwarz Laustens bok om Christian 3.: »Der könig haftete für alle Funktionen der Gesellschaft; damit kam ihm auch die Verantwortung für die Kirche zu. Der König musste sich als gläubiger Christ bekennen, um diesen Aufgaben nachgehen zu können. Nur als solcher konnte er mit dem Rat zusammen Gesetze für die Kirche erlassen, ...« (*Theol. Litt. Zeitung* 113 (1988), 906).
 55. Kongebrevet 1542: »Darumme *dat wy nicht vndanckbar syn* solcker vnuthspreklicher gnade Gades ... hebben wy wns ... vorgeamen, Eine Christlike Kercken ordening na Gades Worde ... vp thorichtende.«
 56. Luther synes å tale ut fra den samme tradisjon i sin utlegning av Gen 41,16: Sicut Pharao ethnicus Rex non nititur sua prudentia, sed cum reverentia consulit alios, qui valent iudicio in rebus politicis et religione. (Genesis-forelesningene (1544), WA 44, 406,14-16). Luther har i den foregående kontekst sitert Prov 8,15: Per me regnant Reges ...; og hans kommentar til Gen 41,16 er i sak en utnyttelse av dette skriftsted.
 57. *Christian 3.*, 14-16; 27-31; 39ff.
 58. Jeg tenker især på de felles betenkninger som Melanchthon, Luther, Bugenhagen og Crucius avga i begynnelsen av nov. 1541 til kurfyrst Johan Friedrich angående bispevalget i Naumburg - jfr. referanser nedenfor i notene 75 og 78.
 59. Jeg har benyttet utgaven i Robert Stupperich (Hg.), *Melanchthons Werke I; Reformatorische Schriften*, Gütersloh 1951, 387-410.
 60. An principes debeant mutare impios cultus cessantibus aut prohibentibus Episcopis aut superioribus dominis? – anf. sted, 388.
 61. Principes et magistratus debere impios cultus tollere et efficere, ut in Ecclesiis vera doctrina tradatur et pii cultus proponantur. Anf. sted.
 62. Tollere *blasphemias externas* apud omnes, quibus praeest, ut paterfamilias debet tollere blasphemias in sua familia, multo magis princeps in ditione, cui praeest. Anf. skr., 389, min understrekning. Melanchthon har altså den samme begrensning som vi så hos Tausen: Det dreier seg om ytre, manifest brudd på lovens første tavle.
 63. Principes et republicae debent adiuvere, defendere ministerium Evangelii et decentibus victum curare. Anf. skr., 390.
 64. Magistratus est custos primae et secundae tabulae legis, quod ad externam disciplinam attinet, hoc est, prohibere externa scelera et punire sotes debet et proponere bona exempla. Manifestum est autem in primo et secundo praecepto prohiberi idolatriam et blasphemias. Ergo necesse est magistratum *externam* idolatriam et blasphemias tollere et curare, ut pia doctrina et pii cultus proponantur. Anf. skr., 390.
 65. Laudantur et oranantur victoriis et aliis beneficiis reges, qui sustulerunt idola, *Asa, Iosaphat, Ezechias et Iosias*. Anf. skr., 391f. Jfr. oppregningen av de fromme konger i Kongebrevet av 1542.
 66. Quinta ratio ab officio communi omnium membrorum in Ecclesia. Cessantibus episcopis, aut si ipsi episcopi falsa doceant, reliqua Ecclesia debet malos pastores ab

- officio remove et in quolibet coetu praecipua membra ceteris praere debent et iuvare alios, ut emendetur Ecclesia. Principes et ceteri magistratus debent esse praecipua membra Ecclesiae. Ergo necesse est illos hanc emendationem inchoare et adiuvere. Anf. skr. 392f.
67. Denn ob wol S.K.F.G. zu leren und geistlich zu regirn nicht befohlen ist, So sind sie doch schuldig, als weltliche überkeit, darob zu halten, das nicht zwitracht, rotten und auffrhr sich unter den unterthanen erheben, wie auch der keiser Constantinus die Bischove gen Nicea foddert, da er nicht leiden wolt noch solt die zwitracht ... und hielt sie zu eintrectiger lere und glauben (WA 26, 200,27-34).
68. Når derfor Schwarz Lausten kontraponerer Luthers og Melanchthons synspunkter på følgende måte: »Hans (fyrstens) viktigste pligt var (iflg. Mel.) omsorgen for den rette gudsdyrkelse, hans *cura religionis*, og dette var han forpligtet til netop som verdslig øvrighed, ikke (som iflg. Luth.) som »nødbiskop« og ikke begrundet i en særlig kærlighedsgerning over for kirken« – så mener jeg dette overdriver forskjellene mellom de to forfattere. Både »nøden« og »den broderlige hjelp« er saklig tilstede i Melanchthons fremstilling.
69. Slik kan Luther bruke det noen ganger, som f.eks. i *Wochenpredigten über Matth. 5-7* (1532) ad Matt 7,22f (WA 32, 529,27-530,4), der Prov 8,15 forstås som et ord om at også fyrster som *personlig* er onde, representerer Guds gode og vise ordning.
70. Slik også oftere hos Luther: Dette ordet formaner fyrstene til ikke å bruke tyrannisk makt, men istedet herske med *visdom*. Merk særlig *Eine Predigt, dass man Kinder zur Schule halten sollte* (1530): Darumb sagt auch Salomon pverb. 8. das Weisheit musse regieren vnd nicht die gewalt, vnd spricht von derselbigen also Mein ist beide rat vnd hulffe, Mein ist beid verstand vnd vermugen, Durch mich mussen konige konige sein, vnd Reth recht setzen. Vnd Eccs IX Weisheit ist besser denn harnsch odder woffen Vnd aber mal, Weisheit ist besser denn Krafft. Dis alles beweiset alle erfahrung ynn allen historien das nie kein mal, gewallt on vernunnfft odder weisheit hette ettwas ausgericht. (WA 30,II, 577-1-7). Jfr. også Genesisforelesningene ad Gen 41,16 (1544), delvis sitert ovenfor: Quia statuendum est politiam esse ordinationem divinam, perinde ut coniugium et Ecclesia et quidquid boni in illis ordinibus fit, divinum est et impetratum a Deo precibus piorum. Sic enim ait sapientia Proverbiorum octavo: 'Per me regnant Reges, et Principes decernunt iustitiam ... Sicut Pharao ... (jfr. note 56 ovenfor). (WA 44, 405, 20ff; 406,14ff). Ja, Luther formulerer her en mønsterbønn for øvrighetspersoner, som ligger det siterte avsnitt i Kongebrevet svært nær: Domine Deus ego sum Princeps, Magistratus, Conciliarius ... tuum est regnum, iudicium et concilium omne, *da mihi hanc gratiam et facultatem, ut sint foelicia concilia et actiones meae*. (ibid., 406,25-28).
71. Convertendi sunt ad Euangelion reginae et uxores magnatum ... Satis est, si princeps in tutela sua ecclesiam fovet, quod quidem mamilla regum merito appellantur (In *Esaiam Prophetam Ennaraciones* (1527-30), WA 31,II, 408,28-34). Jfr. den samme eksegese i *Deutsche Auslegung des 67. (68.) Psalmes* (1521), WA 8, 29,5-21. Jfr. også det litt bitre og resignerte utsagn i en bordtale 12. sept. 1538: Man soll ietzt donnern und blitzen mit dem gesetz umb der grossen sicherheitt willen, nam rustici et cives adeo impii sunt, ut ne unum pastorem curarent. Wens fursten und herrn nicht thun, solten wir nicht langg bleiben. Ideo bene dixit Esaias: Reges erunt nutricii eius. Pauern werdens nicht thun ... (WA TR 4 (No. 4007), 73,7-11).
72. *Praelectio D. Martini Lutheri in Psalmum XLV* (1532/33) ad Ps 45,13: 'Erunt reges nutricii eius' (Is 49,23). Deus enim Ecclesiam etiam corporaliter conservat, idque

- necessario. Si enim debemus praedicare et confiteri Christum, indiget hoc corpus sustentatione, opus est pace, victu et aliis necessariis. Si igitur nullus locus, nulla pax, non victus, non amictus, Ecclesia brevi interiret. Suscitatur ergo Deus aliquos principes, qui fovent, largiuntur et alunt pios, et faciunt hoc cum magna fide ... Hoc est Dei opus. (WA 40,II, 596,23-31). 'Afferret ad te munera (Ps 45,13)'; loquitur enim de donis mundi. Significatur autem ... quod Tyrus debet converti ad Ecclesiam et recipere verbum ... et confiteri fidem suis donis et elemosinis in pauperos sanctos ... (*ibid.*, 597,17ff).
73. Jfr. sitatet i forrige note.
74. Bugenhagens salmekommentar fra 1524 er ved UB Oslo bare tilgjengelig i et trykk fra samme år: *Ioannis Pomerani Bvgenhagii in Librvn Psalmorvm Interpretatio*, Wittenbergae/Basileae Anno MDXXIII. (Min henvisning er til denne). »Tunc o filia Tyri, quae gentilis eras et damnata cum populo tuo, et domo patris tui (erat enim Tyrus gentium civitas negociatione maris opulenta, et luxu perdita, Esa. 23.)«, anf. utg., 267f. Bugenhagen tolker Tyrus som chiffer for hedningene som vender om og blir Kristi brud; det er ingen »kongeideologisk« problemstilling hos ham.
75. Se den fylldige redegjørelse for hendelsesforløpet og de viktigste aktstykker i WA 53, 219-29.
76. WA 53 (Weimar 1920), 219-260.
77. I brev av 26. mars til Jakob Probst i Bremen omtaler Luther sin bok som i ferd med å utkomme; Melanchthon omtaler den som utkommet 4. april. Trykningen ble påbegynt i de første dager av mars, før manuskriptet var fullført. WA 53, 219; 225f.
78. Luthers skrift inneholder i sin første del flere avsnitt som direkte griper tilbake til det siste »Gutachten« som Luther, Melanchthon, Bugenhagen og Cruciger avga i saken den 9. nov. 1541, jfr. WA 53, 223f. Likeledes inneholder det tanker som Luther utfoldet i en tale til stendene i Naumburg den 19. jan. '42, og som ble nedtegnet av Melanchthon. *Ibid.*
79. WA 53, 255,5-10.
80. *Ibid.*, 255,26-256,4.
81. Patronatstanken spiller en sentral rolle i alle de fire teologers betenkninger året før: WA Br 12, 332-47. Det er ikke uten interesse å notere at de fire teologer omtaler som et faktum at fyrstene nå alle som en griper inn i kirkelige forhold: Der konig von Engellandt hadt die bischoue vnd iren standt vnther sich gedruckt, wie man weisz, die konige zu Dennemarcken vnd Schweden ingleichnis. Der kaiser volgt mit den Stieften Uttrich, Luttich etc., dergleichen der hertzog zu Preussen ... (*ibid.*, No. 4286, 341,42-55).
82. Jfr. Hans Tausens bruk av konge-eksemplene i de tekster vi har sitert ovenfor: De fromme konger grep inn mot manifest avgudsdyrkelse, de onde ikke. Tausen kommer tilbake til dette også i det hyrdebrev han skrev etter sin bispeinnvielse i Ribe stift 1542 (*Sendebrev til alle Provster og Sognepræster i Ribe Stift (Rørdam, Smaaskrifter, 237-61)*, 249f; 252; 260f).
83. Her og i det følgende refereres til disse tekstutgaver av Bugenhagens kirkeordninger: Braunschweiger KO (1528): Emil Sehling (Hg.), *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, VI. Band, I. Hälfte, I. Halbband*, Tübingen 1955, 348-455. Hamburger KO (1529): Hans Wenn (Hg.), *Johannes Bugenhagen, Der Ehrbaren Stadt Hamburg Christliche Ordnung 1529; De Ordeninge Pomerani*, Hamburg 1976. Lübecker KO (1531): Wolf-Dieter Hauschild (Hg.), *Lübecker Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1531*, Lübeck 1981. Wolfenbütteler KO (1543): Emil Sehling, anf. skr., 22-80.

84. Til det følgende se særlig Walther Krumwiede, *Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiment in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel* (Studien zur Kirchengeschichte Niedersachsens 16), Göttingen 1967, 155-163.
85. Sehling VI, I, 1, 12-21, jfr. analysen hos Krumwiede, anf. skr., 163-190.
86. Krumwiede: »Sie ist im wesentlichen von Bugenhagen verfasst unter Zustimmung von (Martin) Corvin und (Anthon) Görnitz«, anf. skr., 193.
87. Jfr. kildereferansene for denne forestilling nedenfor, s. 70.
88. Sehling, 22.
89. Altera autem ordinatio hic nostra etiam dici potest ... licet et ipsa dei sit / Men det andet stycke y denne Ordinant maa kaldes att være vortt, ... endog det oc saa Gud tilhører / De Ander Ordeninge desses Bokes, mach ock vnse Ordeninge genömet werden, ... Wowol desulue Ordeninge ock Gades ys.
90. Jfr. kongebrevet: Altera diuina solum / Det ene hører Gud alleeniste til / erstlick allene van Gödtliken dingen (den siste oversettelse treffer neppe Bugenhagens mening).
91. Sehling, 22,1 (her og noen ganger i det følgende viser tallet etter komma'et til *spalten* hos Sehling).
92. Ibid.
93. Sehling, 22,2 (understrekingen naturligvis min).
94. Jfr. kongebrevet: Altera autem ordinatio hic nostra etiam dici potest ... ordinamus ... pro ordinatione diuina quam diximus, vt commode et cum decore seruetur. Omnia enim talia debent sequire *verbo dei*.
95. I Sehlings utgave gjelder dette fortalens tekst på sidene 23-24 og begynnelsen på side 25,1. Med avsnittet »DUERBAR« s. 25,1 begynner et lengre nytt tekstavsnitt som strekker seg helt til s. 36,1, der Bugenhagen igjen haker seg inn på Kongebrevets tekst: »De andere ordeninge, ock van Gade ...«.
96. Tekstutgaven, 155, note 17.
97. Jfr. i Wolfenbütteler KO, Sehling 23,1 øverst; generelt om Bugenhagens tenkning om Kristi befalinger, Anneliese Sprengler-Ruppenthal, Bugenhagen und das protestantische Kirchenrecht, i: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* (Kanonische Abt.) 88 (1971) 196-233; især 205-214.
98. Jeg viser igjen til Sprengler-Ruppenthals viktige studie. Se også den synoptiske behandling av alle Bugenhagens messeordninger i Johannes Bergsma, *Die Reform der Messliturgie durch Johannes Bugenhagen (1485-1558)*, Hildesheim 1966, særlig 210ff: »Bugenhagens Messliturgie als Konsequenz seines Theologischen Grundsatzes vom Befehl Christi«.
99. Aarflot anf. art., 14.
100. Samme sted.
101. Wolfenbütteler KO, Sehling 22,1.
102. Se oversikt over det relevante materiale hos Krumwiede, anf. skr., 110ff.
103. Lübecker KO, 9. Jfr. også Braunschweiger KO, 349: Sulken bescheid geve ick van dieser ordeninge, dar ick nach myner beropinge hebbe rådt mostho geven.
104. Christian III i brev til Bugenhagen 15. mai 1541, O. Vogt, *Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel*, Stettin 1888, 224.
105. Sehling, 348. Jfr. lignende utsagn i Hamburger KO, 30: Wert ein gemeine Concilium solcke frye Christlike Ceremonien, tho frede vnde einicheyt düdesches landes, vp eine andere wise stellende, nicht wedder Gades wort edder de conscientien tho bestrickende, also wy hapen, so wille wy ydt gerne mit dancksegginge annemen, ... Lybecker KO 16f: Werdt öuerst eyn fry Christlick Concilium yn szülken freyen

Ceremonien, wat anders eydrechtlick tho frede vnde eynicheyt der Christenen verordneten dath wyllen wy vnde schölen ock gerne annehmen.

106. Wolfenbütteler KO, Sehling 37,1.
107. Et par eksempler: Braunschweiger KO, 350: De ordeninge is des erbarn rades unde der ganzen gemeyne to Brunswig. Vor de lere overs, hyrmank gescreven, wil ick dorch Got antworden. Ick hape, se wet sick sulvest wol verantwerden ane my, wente se bringet Gades wört stark genöch mit sick, wedder welk de porten de hellen nicht werden bestande ... Got unse leve Vader sy gelavet unde gepriset dorch Jesum Christum unsen Herrn, da he uth gnaden disse stadt in disser saken mit groter bermherticheit hefft angesehen unde gegeben, dat ein erbar radt mit velen vorstendigen, erenwerden unde redeliken borgeren imme namen der ganzen gemeynen hyrinne christlick unde eyndrechtlick van anfang tome ende na gelegenheit der tidt gehandelt hebbe. So schal nu vortan nemand, he sy, we he sy, unchrisstlike lere unde dink also vordegedingen, dat daruth de lüde mochten unrowe werden to uneynichheit, wente sulck wil ein erbar rath unde de ganze stadt nicht liden.
... das liebe Evangelion wird jetzt aufgericht im ganzen Brunswiger lande. Dazu hat mich Churfürstliche gnade gefoddert; morgen fahre ich dahin, Gott gebe gluck dazu durch Jesum Christum unseren herrn. (Bugenhagen i brev til Christian III 19. aug. 1542, Vogt 235).
108. Sehling, 348-455; fortalen: 348-50.
109. Sehling, 349,1.
110. Man finner i struktur samme tankegang allerede i Bugenhagens *Von der Euangelischen Messz* ..., Wittenberg 1524: Ja du solt meyden ergernuss, von deines schwachen brüders wegen, in den dingen, dye man thun mag oder nit, die mittele ding sind. Die aufsetzung Christi ist kayn mittele ding, dass man es thün mag, oder nit ... (B I/II).
111. Jfr. Lübecker KO 15f: Sülcke Christelicke vnde frye Cerimonien, de wy vnuerbunden myth fryer vnde Christlicker Conscientie holden können, wylle wy anstellen tho frede vnd eynicheyt, vnde ock tho nütte desser Stadt, also gesecht, eerst vnde lest Gade tho den ehren. *Ibid.*, 17: Darümme myth sülcken fryen Cerimonien, de noch gebaden, noch verbaden sind, schölen wy gerne wyken, gemeyner fryen Christeliken ordeninge, so etlicke werdt ym düdeschen lande angenamen.
112. Jfr. bl.a. Schwarz Lausten, tekstutgaven, 153, n. 13.
113. Jfr. Erwin Iserloh, Die deutsche Fürstenreformation, i: H. Jedin (Hg.), *Handbuch der Kirchengeschichte* IV (Freib. i. Breisg. 1985), 272f.
114. Jfr. Braunschweiger KO, 349: Dewile overs disse ceremonien by den conscientien fry werden geholden unde neyne mynschenlere wert darneven geleret, gelick also dat me id also moste holden, so wert sick frilick neyn Crhsitenen wehren, wen eyn gemeyne concilium in düdeschen landen to frede unde christlicker eynichheit in sulken fryen unde mit deme loven rimenden edder overeystemmenden ceremonien eyne andre wise bestemmende, also wen id dorch ein concilium wurde allerwegen angenamen, dat me Te Deum des avendes scholde singen unde dat Magnificat des morgens ... in welchen dingen wy holden de olde wise unde laten alleyne vallen, wat unchristlik edder unnutte unde to vele is. Edder wurde wat anders angenamen, der hilgen schrift unde deme christliken loven unde der conscientien fryheit unschedelick, so wille wy unde alle, de uns hören, gerne mit alleme vlite sulke eynichheit helpen annemen. Wen sulks were geschehn over etlike jare, so bedarfte me unser ordeninge nicht darto. Id is suslange hehr wol begeret, doch vorgeves. Hamburger KO, 30: Wert ein gemeine Concilium solcke frye Christlike Ceremonien, tho frede

vnde einicheyt düdesches landes, vp eine andere wise stellende, nicht wedder Gades wort edder de conscientien tho bestrickende, alse wy hapen, so wille wy ydt gerne mit dancksegginge annemen ...

Bugenhagen uttrykker det samme også i et brev til kurfyrsten av Sachsen, der han omtaler riksdagen i Odense i 1539: Da war ich 14 Tage lang bis auf den Sontag Viti. Da bekanten öffentlich alle Reichsrethe, das sie wollen bei dem lieben Evangelio bleiben, des sie nu berichtet, dazu auch bei den Christlichen Ordnungen die angenommen und nu zwe Jar gehalten sind. Wird ein frei Christlich Concilium, zu Friede und Einicheit in freien und dienstlichen Ceremonieen etwas anders annehmen, der Lere des Evangelii von der vergebung der Sunden unschedlich, das wollen sie neben andern Christlichen Kirchen auch gern annehmen und halten. Drauf hat Konigliche Majestet ersten, und darnach alle Reichreite ire Sigille an die Christliche Ordnung, Denisch geschrieben aus meinem Lateinischen, gehänget. (Brev til Johann Friedrich av Sachsen, Wittenberg 5. Juli 1539, Vogt 196).

115. Se bl.a. Eike Wolgast, Das Konzil in den Erörterungen der kursächsischen Theologen und Politiker 1533-1537, i: *Archiv für Reformationsgeschichte* 73 (1982), 122-151.
116. Således domkapitlet i Lund, da de ble innkalt til møtet i Odense/Haderslev som skulle utarbeide ny kirkeordning. Jfr. Kornerup, *Danske Kirkes Histoire* IV, 14 med ref. Merk også Anders Skovgaards underskrift i den latinske ordinans av 1537: *subscribo et accepto ... donec aliquid melius in laudem et honorem Dei concilium generale definiverit atque constituerit ...* (Schwarz Laustens tekstutg. 144f.).
117. Schwarz Lausten, 156. Når man stundom har tolket denne fortalens »konsilreservasjon« som en korleksjon til Kongebrevets utsagn om konsilet, og som mer konsilpositiv, er det neppe korrekt. (Jfr. hertil Schwarz Laustens merknad s. 35, som jeg slutter meg til). Bugenhagen overvåket arbeidet med den danske versjon av ordinansen helt frem til dens fullførelse i 1539, og det nye forord er sikkert ment å skulle leses i lys av Kongebrevet og som en oppdatering av det, ikke et korrektiv. Men det var kanskje lettere å gi denne konsesjon til konsilet i 1539 – fordi man da ikke lenger regnet med at det ville bli noe av!
118. Schwarz Lausten, *Christian 3.*, 47.

*Professor, dr. theol. Oskar Skarsaune,
Postboks 27, Bekkelaget, Oslo, Norge*

En helig källas teologi före och efter reformationen

Helene Kilde i Tisvilde och Erich Hansens »Fontinalia Sacra« 1650

Af Bengt Arvidsson

1617 firades i Danmark och Tyskland 100-årsjubileet av reformationen. Man erinrade sig i tal och i skrift både vid akademierna och i kyrkorna den lutherska lärans triumftåg under ett helt sekel.¹ Samma år, 1617, behandlades dock på Landemodet i Roskilde s k. »papistiska missbruk« i samband med besök vid Helene kilde och grav i Tisvilde. Det förbjöds »at lægge Helle Lene ... nogen Dyrkelse til hos den Kilde, ej heller sættes noget Kors hende til Ære med Haar eller Klude paa, thi det var en Vederstyggelighed, som man burde at paaminde om«. Det fick inte ske någon »papistisk Afgudsdyrkelse St. Hans Nat eller Tide af vrang Tro« utan var och en skulle »raades derfra paa det alvorligste«.² De kors som människor satte vid källan eller graven skulle tas bort och »lægges over Vaabehuset for Tibirke Kirke«.

Ett sekel efter reformationens införande kan alltså en folklig helgon- och bildkult påvisas, en kult som under första hälften av 1600-talet dessutom ökade i omfång och popularitet. 1627 hade en person vid namn Jacob Helgesen rest ett kors vid Helene kilde med inskriften: »Ihvem som hidkommer, Syge og Arme, Jesus, Guds og Marias Søn og St. Helene sig over eder forbarme!«³ Helgesen anklagades naturligtvis som kättare. Vid flera tillfällen fick nu prästerskapet ta ställning till besöken och kulten vid källan. En uppteckning föreligger av Helsingörsprästen Peder Lange från 1634.⁴ På Landemodet 1639 ålade biskop Jesper Brochmand prästen på orten att flitigt infinna sig vid källan och påminna de sjuka »at de alene bede deres Helbred og Liv af den ene Gud i Jesu Navn, saasom Gud bliver yderlig misfornøjet ved de Helgenes Paakaldelse«.⁵ Prästen på stället skulle alltså bege sig till källan och undervisa besökarna och ha uppsikt över vad som försiggick där. Denna undervisning har tydligen blivit mer och mer preciserad under årens lopp och 1650 utger prästen i Græsted Erich Hansen sin utförliga och intressanta undervisning om källan – eller mer korrekt källorna: »FONTINALIA SACRA, *Det er: En kort Beretning Om Helenæ Kilders Oprindelse / Brug oc Missbrug / udi Sieland / samt Gudelige Vndervissning der hos / om deris Besøgelse / oc huorledis*

FONTINALIA SACRA,

Det er:

En kort Beretning

Om Helene Kilders

ders Oprindelse / Brug oc Misbrug / udi Sieland / samt Gudelige Bnderviisning der hos / om deris Besøgelse / oc huorledis mand med dennem tilbrøgen bør at omgaaes.

Ilige maade

Nogle andertige Bønner / oc Gudelige Psalmer / som et Gudsfryctig Menneske kand bruge oc betencke naar hand vil reise til Kilderne / er hos Kilderne / oc reiser fra Kilderne.

Sammenstreffuen ved

Erich Hansen / Sognepræst til Græsted oc Marum Sogner i Holboherre.

Prentet udi Kiebenhavn aff Georg Lamprecht
Paa Jochim Moltkens Bekostning.

Anno 1650.

mand med dennem tilbørligen bør at omgaaes. I lige maade Nogle andectige Bønner / oc Gudelige Psalmer / som et Gudfryctigt Menniske kand bruge oc betencke naar hand vil reise til Kilderne / er hos Kilderne / oc reiser fra Kilderne.« Uppgiften nedan blir dels att närmare placera denna bok i ett idé- och teologihistoriskt sammanhang och dels att samtidigt ge några synpunkter på varför kulten och besöken vid källan ökade under 1600-talets första hälft. Själva källans historik har behandlats av Bering Liisberg i arbetet »*Domina Helena. Sagn og Historie fra Tisvilde*« (København og Kristiania 1919).

Helene kilde ligger högt på slänten mot havet i Tisvilde. Idag möter besökaren två oansenliga vattenkar i sanden. Denna källa lär ha besökts av sjuka under hela medeltiden men uppgifterna är knappa när det gäller förreformatorisk tid.⁶ Ole Worm, som beskrivit källan, menar att den går tillbaka till förkristen tid och ursprungligen varit helgad åt guden Thisa, som i sin tur givit upphov till ortnamnet. När väl kristendomen kom till landet kunde avguden Thisa avskaffas men människorna önskade ha källan och valfarten till den kvar och därför helgat den till Helena: »Men dær Christdommen begyndte her i Riget, at de kunde afskaffe denne Afguds Navn og Dyrkelse, haver de kaldt den af St. Lena og fingeret adskillige Fabler derom, at de kunde faa deres Forsæt og Valfart derhen.«⁷ Ett försvagat intresse för källan tycks föreligga under 1500-talet, och enligt Worm miste källan i stort sin betydelse efter reformationen: »efter Reformationen er det altsammen afskaffet, saa man i mange Aar haver intet vidst at sige deraf«. Endast ett fåtal hade enligt Worm besökt källan efter reformationen och då i hemlighet: »dog nogle haver hemmeligen brugt deres Superstition, som de endnu gør, idet de vil, at denne Kilde skal have sin største Kraft paa nogle visse hellige Dage, og at der bruges adskillige Ceremonier og Korsers Opsættelse derhos.« Någon kult i större omfattning tycks inte ha förekommit under 1500-talet, åtminstone inte enligt Worm. Han skriver nämligen att först nu vid början av 1600-talet har källan kommit i bruk igen: »For nogle faa Aar siden er det kommet i Brug igen, og siger sig mange at have befunden sig meget godt deraf, men andre slet intet.« När nu kulten och besöken vid källan intensifieras under 1600-talets första hälft inställer sig frågan om det fortfarande kan vara en rest av utdöende katolsk helgonkult, som nu plötsligt blomstrat upp. Är det fråga om en seglivad kult som kyrkan ännu inte lyckats sätta ett effektivt stopp för – eller är det en ny företeelse under 1600-talets första hälft i lika hög grad som en rest av katolsk folkfromhet? Inplaceringen av Hansens skrift i ett vidare idé- och teologihistoriskt sammanhang kan ge vissa ledtrådar.

I den mån man önskar se en fortsatt katolsk helgonkult vid källan skulle en näraliggande orsak till populariteten kunna vara den jesuitmission som intensifierades i Danmark i början av 1600-talet och som onekligen ledde till, att ett »katolskt« tänkande förstärktes och kom i dagen igen. Det kan beläggas att jesuiter varit medvetna om källan. Jesuiten Henricus Lindanus skrev i brev daterat 6 juli 1658 från Köpenhamn: »Syv Mil herfra findes iflg. Overleveringen en Grav med Liget af den svenske Helgeninde Helene. Ved denne Grav sker der mange Mirakler. Endnu for en tre Dages Tid siden indtraf et saadant med en Mand, der i en helt ynkelig Tilstand var kørt derhen og blot ved at drikke af Vandet, som vælder frem af en Bakke i Nærheden af Graven, blev saa rask, at han til Fods kunde vende tilbage til København. Hvert Aar forsamler der sig ved St. Hansdag mange Tusinde Lutheranere – her er jo ikke andre! – for at forrette deres Andagt.«⁸ Jesuitisk litteratur var i sammanhanget känd. Erich Hansens egen beskrivning av helgonet Helena vilar t ex på det katolska verket av Vastovius, som 1623 i Köln utgav ett arbete om nordiska »Vitis aqvilonia«, det nordiska vinträdet.⁹ Det kan naturligtvis inte uteslutas att jesuitmissionen – och rekataliceringsförsök överhuvud – bidragit till källans popularitet eller åtminstone berett marken något. Ett säte hade fö jesuitmissionen i Helsingör, ett annat i Malmö. Det finns naturligtvis i Hansens »*Fontinalia sacra*« en återkommande argumentation mot katolska bruk. Som en av orsakerna till att han skrivit boken nämner han just avskaffandet av katolsk kult: »Da paa det at saadanne Papistiske leffninger aldeelis kunde affskaffis / hafuer ieg de Eenfoldige til Lærdom oc Vnderviissning udi it Gudeligt leffnet / oc de Suage til Trøst i deris Sorrig oc Suaghed mig foretaget dette mit ringe Arbeide at sammenskriffue.«¹⁰ I sammanhanget nämner han att boken har godkänts av Jesper Brochmand. Som redan nämnts hade denne ju själv påbjudit undervisning vid källan. Hansen ger en kortfattad historik av källan under medeltiden och nämner också en del gamla missbruk. Han hänvisar också till Landemodet 1617, som refererats ovan. De gamla missbruken nämner han i tre punkter:

»1. At mand radde Folck til som foraarsagedis at begiffue sig til Kilderne udi deris Svaghed / at de skulde holde helse Helene / oc bede sig Vandet til aff hende udi JESU Naffn.«.

»2. At de oprettede Kaars med Haar oc Klude paa / til et Vidnessbyrd om de Lemmers Svagheder som de haffde været beladne med / oc nu vaare blefne karske.«

»3. At Folck i stor mangfoldighed søgte til Kilderne paa de store Helgens Afftenen / besynderlig deris som tillagdis Mysser / som Mariæ Mysse / Kyndelmysse / Mickels Mysse / Helle Mysse / etc. Oc allermost paa S. Hans Afften / ligesom Folck endnu paa denne Dag aff vrang Indbildning i hobetal paa forbemelte Tider søge did«.^{10a}

Detta till trots intar dock argumentationen mot katolsk helgonkult en liten del av Hansens bok och står inte på något sätt i centrum. När man läser hans bok konstaterar man snart, att intentionen är en annan. Intresset kretsar kring källor som sådana, deras läkande egenskaper och symboliska betydelse. Inte minst källors hälsobringande egenskaper står i centrum. Ibland betonas det mirakulösa, ibland bara vattnets medicinska egenskaper. Enligt Worm hade f.ö. särskilt ett undermärkligt påverkat källans popularitet, nämligen berättelsen om en fattig man som kom till prästen »Hr. Jens i Helsing« och begärde en allmosa, eftersom han önskade bege sig till källan för att bli botad från sin blindhet. Han begärde två skilling att offra vid källan. Prästen, som inte hade tilltro till källans läkande förmåga, drev med honom och sade: »Der haver Du 2 Sk., og jeg haver en hvid Hest, som er blind. Her haver du endnu 2 Sk., dem maa Du ofre for ham.« Den blinde fick sin syn och samma hände med hästen. Prästen däremot som gycklat med den blinde, blev själv blind.¹¹ Ryktet om mirakulöst botande vid källan är alltså en av orsakerna till att folk mer och mer begav sig till källan under 1600-talets första hälft.

När det gäller varför källan blev populär under första hälften av 1600-talet skall i det följande dock källans funktion som *hälsokälla* i enklare mening framhållas. Hälsokällor är ju kända och använda i alla tider, kulturer och religioner. Några mil österut, i Helsingör, fanns t ex en. I trädgårdsmästare Hans Rasmussøns Blocks beskrivning av Lunde have i »*Horticultura Danica*« 1647 nämner han kortfattat en källa med hälsobringande vatten: »I det ene Hiørne i Posten staar en kroget Bly Rende med smaa Hul paa / at Vandet hafver sit Løb anden steds hen / oc er samme Vand meget søt / oc mange siuge Mennisker lader hente aff samme Vand / at leske sig med.«¹² Hos Block nämns alltså en naturlig källa från vilken sjuka människor hämtade vatten »at leske sig med«. Vilken dignitet denna källa hade framgår dock inte av den korta notisen i Blocks trädgårdshandbok. Säkerligen har Helene kilde besökts av många av samma enda skäl, utan någon mer iögonfallande kultisk handling. Som exempel kan nämnas Christian IV själv. 1637 hade han låtit iordningsställa Helene kilde och mitt i Tisvilde by låtit uppföra ett badhus, som sedan redan förstördes under kriget av svenskarna 1658.¹³ Till badhuset hämtades vatten från Helene kilde.¹⁴ Det berättas också, att Christian IV vid flera tillfällen begär att få vatten tillsänt från källan. 1640 får han vatten från Helene kilde till Glückstadt och 12 oktober 1644 skriver han från sitt huvudkvarter i Burle prästgård i Skåne: »Aff ded siiste wand, som er giordt af S. leehne Kylde, skall D. Petter gørre mere aff och haffue i forrad.«¹⁵ D. Petter var

Christian IV's hovkemist Peter Payngk, anställd vid destillerhuset i Kongens Have i Köpenhamn. Han var en av tidens mer betydande paracelsister.¹⁶

Worms beskrivning och de upplysningar som ges i Christian IV's brev tyder närmast på att bland besökarna vid källan återfanns endast ett fåtal som i mer egentlig mening levde kvar i traditionell folklig katolsk helgonkult. Fler tycks ha fått upp ögonen för källan p g a de rykten som spreds dels om mirakulöst botande och dels om källvattnets läkande egenskaper ur medicinsk synpunkt. I det följande skall alltså intresset fokuseras på sistnämnda. Många, kanske flertalet av besökarna kom till källan enbart p g a dess rykte som hälsokälla utan tanke på varken helgonkult eller mirakulöst botande. Det blev också utgångspunkten för teologernas hållning. Visserligen kan exemplet med prästen Jens i Helsinge tyda på att det också funnits en skepticism mot källans läkande förmåga överhuvud. Vad som än i verkligheten ligger bakom berättelsen om denne kan berättelsen röja en attityd som fanns i samtiden från kyrkans sida, nämligen ett kategoriska avfärdande av källans läkande förmåga. Att överhuvud besöka källan var övertro och villfarelse utan någon som helst verkan. Ett kategoriskt avvisande hade dock ingen förankring varken hos allmogen eller teologerna i stort. Inte minst just p g a berättelsen om Jens i Helsinge kom ett kategoriskt avvisande till korta, från kung till fattigt folk. Teologerna och kyrkomännen stod inför det faktum att både hög och låg erkände källans eller källvattnets läkande egenskaper. Att förbjuda besök vid källan var knappast realistiskt, inte ens för att få slut på rester av katolsk helgonkult. Sistnämnda sökte man dock reglera något, bl a genom att förbjuda besök vid källan vissa helgdagar som var förknippade med Helene. Som nämnts ovan fick det inte ske någon »papistisk Afgudsdyrkelse St. Hans Nat eller Tide af vrang Tro«. Fortlevande folkcult hade alltså föranlett prästerna att uppmana, att källan inte fick användas midsommarafon.¹⁷ En dagboksanteckning från 23 juni 1639 anger dock, att Christian IV själv besökte källan vid midsommar och att han även gav allmosa i samband med besöket: »Juni 23. drog jeg fra Frederiksborg til St. Lenis Kilde. Juni 24. Brugte jeg det Vand af St. Lenis Kilde. Gav jeg til de Fattige 150 Dlr.«¹⁸ Liisberg vill t o m hävda, att kungen hyllade folkfromhetens heliga Helene som firades midsommar och inte kyrkans St. Helene som firades 1 augusti. Jag skall inte gå in på frågan vem Helene egentligen var som dyrkades utan den intresserade hänvisas till Liisbergs diskussion. Exemplet med Christian IV visar hur svårt det var att även hantera frågan om bestämda tider. Att Christian IV önskade besöka källan bestämda dagar behöver dock långt

ifrån innebära, att han bakom den lutherska fasaden levde kvar i en katolsk helgonfromhet. Det sannolika är snarare att han praktiserade någon regel utifrån tidens bondepraktikor, i vilka de gamla helgonnamnen levde kvar som namn på årets dagar.¹⁹ Christian IV ägnade ju stort intresse åt kalendrar och horoskop.

Kyrkomännen fick under alla omständigheter acceptera att folk besökte källan. Istället för förbud blev det undervisning – och detta också vid själva källan. Redan den utförliga titeln på Hansens skrift ger oss flera värdefulla uppgifter om kyrkans syn på källan. Viktigt att lägga märke till är att det klart framhålls i titeln att källan kunde *brukas*. Den kunde naturligtvis också missbrukas men det fanns ett av kyrkan legitimerat bruk. Uppräkningen ovan av de helgondagar på vilka källan framför allt besöktes kontrasteras nu hos Hansen av ett viktigt faktum, nämligen att det finns en *kraft* av Gud i vattnet oberoende av dessa helgondagar, en ständig kraft sammanhängande med Guds allsmäktighet: »lige som Gud Allermectigste icke saa vel paa andre Tider skulde kunde gifue Vandet sin Krafft / som paa de tider.« Att vattnet hade en hälsobringande kraft förnekades alltså inte av kyrkan officiellt. Redan Landemodet 1617 hade erkänt vattnets läkande kraft men betonade samtidigt att den inte fick tillskrivas helgonen utan Gud allena: »...ald den Krafft som findis deri Vandet / leggis GVd til / saa hand tackis der for alleene / baade med Almysse til de Fattige i Blocken i Thiisvelde oc i alle andre Maader«. ²⁰

Den kraft i vattnet som nämns bör ägnas en närmare uppmärksamhet. Uppgiften ger nämligen en vägledning när det gäller att närmare konstatera innehållet i kyrkans undervisning och den bakomliggande teologin under första hälften av 1600-talet. Om än något kategoriskt skulle man kunna säga att under medeltiden sammanhängde källans teologi med läran om helgonen, d v s Gud verkade genom helgonet. Att koppla källans läkande egenskaper till helgonen var naturligtvis inte möjligt för de lutherska teologerna under 1600-talet. Det var heller inte nödvändigt för renässansens positiva natursyn hade medfört att en annan sida av den kristna tros läran fått en framträdande plats i det kristna tänkandet, nämligen läran om skapelsen. Det är till denna lära Hansen knyter sin undervisning. Hur framträdande läran om skapelsen är i teologin c:a 1600 har jag behandlat i en särskild undersökning som jag kan hänvisa till²¹ men två namn skall nämnas utifrån denna undersökning, nämligen Johann Arndt och Anders Arrebo. Allmänt bekant är Anders Arrebos stora diktverk »*Hexaameron Rhythmico-Danicum*. *Det er: Verdens Første Vges Sex Dages præctige oc mæctige Gierninger / med den allerhøjeste Skaberes alting-formuende Finger paa det allerme-*

sterligste skabte oc beredde; Hans ubegribelige Viisdom / oc u-beskrifvelige Godhed / til højforskyldte Hæder oc Ære / oc hans ædeligste Creature Mennisket / til et ret Sursum corda, Siel- oc Ansict-opløftelse / oc Skaberens hellige oc herlige Beskuelse«. Verket utkom dock inte under Arrebos livstid utan först 1661. 1618 utkom däremot i dansk översättning Johann Arndts »*Liber Naturæ, eller Natvrspeyel. Huorledis Verden / som Naturens store Bog / effter Christelig udleggelse / vidner om Gud / oc til Gud henviser os / Oc huorledis alle Mennisker formedelst Creaturene tilskyndis at elske Gud / oc der til ved deris egit Hiertis offuerbeviisning tilholdis.*«. Översättare var Peter Nielsen Gelstrup. Gelstrup hade bedrivit studier vid olika skolor i Tyskland, Frankrike och Italien. 1614 återkom han till Köpenhamn och verkade här de närmaste 16 åren, först som professor i latin, sedan i grekiska och slutligen i logik. Han medverkade också vid utgivningen av flera av Hans Poulsen Resens skrifter.²² Både hos Arrebo och hos Arndt återfinnes en undervisning om källor och källvatten. Undervisningen ges i samband med tredje skapelsedagen. Hos Arrebo möter rubriken »Hydratologia & Geologia Mosaica, eller Vandenes Rømning, oc Jordens Kledning«. ²³ Termerna *hydratologia* och *geologia* visar det nära sambandet mellan naturvetenskap och teologi, kännetecknade för tidens hexaameronlitteratur. Hälsokällor beskrivs av Arrebo på följande sätt:

»See! slig natuurlig bad oc selsom varme Vande,
 Israels Læge good, bestil i mange Lande,
 Af Bierg oc Jordens bryst saa underlig at flyde,
 Med underskedlig Luct, smag, Dyd oc Kraft sig yde,
 I Tydsk-Land, Bhemer-Land, i Ungeren desslige,
 Valland, Moravien oc udi Franckertiige.
 Diid søger Herr' oc Knect, sit Huus oc hiem forlade,
 Af samme Helsen-Vand at drick', oc der i bade,
 Oc fra saa mangel sooet i korter tiid *cureris*,
 Foruden Medicin i Helbred-Stat formeeris.
 At det ej under er, hvor saadan Badstue falder,
 At den gemeene Mand dem Lifsens Kilder kalder.
 Den svulftig Vater-soot, maae svicte sig oc lindre,
 Den knudefuld Podagr' i Food oc Haand ej mindre.
 Den halt' oc blinde Mand heel ofte diid henføris,
 Oc løber hiem igien; u-fructbar fructbar giøres.«²⁴

Dessa versrader ur Arrebos »Hexaameron« sammanfattar väl den teologiska hållningen till källor. De var en gåva av Gud, av »Israels Læge good«. Kännetecknande för vattnet var »underskedlig Luct, smag, Dyd oc Kraft«. Liksom Helene kilde besöktes av både kung och fattig sökte sig enligt Arrebo både »Herr' oc Knect« till de hälsobringande källorna. Arrebo nämner vidare i dikten att man antingen kunde dricka av

vattnet eller också bada i det och han nämner badhus. Vattnets läkande egenskaper erkänns också av Arrebo, halta och blindas blir helade etc.

Arndt nämner hälsobrunnar i samband med både tredje och femte skapelsedagen men är något mer kortfattad när det gäller att upplysa om hälsokällornas bruk och verkan. Under tredje dagen heter det:

»Er det icke it stort under / at mand finder de kilder / som giffue saa hedt vand / at mand der udi kand skaalde høns oc gæs? Huor mange kaastelige lægomskilder findis paa atskillige steder / huilcke mand kalder *thermas*, varme bad? De ere mørske / salte / bieske kilder / oc andre saadanne. Hoss de Garamanter finder mand de kilder / som ere saa hede om natten / at mand icke kand røre ved dennem / oc saa kaalde om dagen / at mand icke kand dricke der aff. Saa haffuer Gud skabt lægdomskilder / oc fødekilder.«²⁵

och under femte:

»Huilcke mangehaande underlige slaugs kilder giffuer GVD den HÈrre? Der ere Steenkilder / Saltkilder / varme Vand / som føre alle lægoms kræffter udi sig. Lige som Jorden giffuer mangehaande Suur / Sød / biesk slavgs Fruct: Saa giffuer oc Vandet dennem.«²⁶

Enligt Hansen i »*Fontinalia sacra*« skulle källorna användas på ett rätt sätt utan missbruk, vilket den kunde som var upplyst och upplärd i katekesens rena lärdomar. Den hjälpsökande skulle bege sig till källan i en rätt tro och be Gud i Jesu namn att han ville ge vattnet sin kraft till lekamlig hälsa:

»Men effter at Folck formedelst Guds Naade ere nu komne til GVDs sande Kundskab / oc formedelst Catechismi reene Lerdom ere bedre opliuste oc oplærde / da bestaar Kildernis rette Brug der udi: At mand udi en sterck oc stadig Tro / uden nogen Dagvall / naar Nød oc Trang det udkreffuer / søger did / oc beder Gud i Sønnens JESU Christi Naffn / at hand vil giffue Vandet sin Krafft til nogen legemlig Heldbred / om det er hans Faderlige Vilie / oc det kand skee hannem til ære / oc sig til Gaffn oc Salighed.«²⁷

Härigenom kunde många komma till hälsa och Hansen ger några exempel.²⁸ En flicka, Maren Pedersdatter, hade 1636 blivit biten av en huggorm. Föräldrarna hade begett sig till källan och gjort i enlighet med Hansens undervisning. En döv hade 1641 begett sig till källan och kunde nu lyssna till Guds Ords predikan. Många blindas hade vid källan fått sin syn. Hansen lägger stor vikt vid att betona, att helandet inte sker p g a offer och bön till den heliga Helene. Helandet förstås helt utifrån det för tiden typiska framhävandet av skapelseläran och förundran inför Guds storhet i naturen. Hansen ställer frågan vem som är »den rette Principal Verckmester / Hoffvetmand oc virkende Aarsage til alle Kilder?«²⁹ I svaret på denna fråga hänvisas just till skapelsens tredje dag:

»Oc derfor den rette Hoffuetmand oc virckende Aarsage til alle Kilder / huilcken / der hand nu paa Skabelsens tredie Dag haffde skilt Vandene fra huer andre til en viss Sted / oc haffde indeluct dennem i Jordens Huler / oc hafde tillige udspreed Vandenis store Forraad / som vaar udrunden aff Haffuet til adskillige Jordens Parter / da er aff disse Vandenis Ofuerflødigghed paa samme Skabelsens Dag udrunden / effter Guds Befalning Kilder oc Aaer / paa adskillige Steder / til hine skabte tingesters Gaffn oc Brug.«³⁰

En viktig tanke hos teologerna på 1600-talet är alltså, att vattnet innehåller en läkande *kraft* skapad av Gud. Denna kraft sätts nu av Hansen i relation till den kraft som finns i örterna, och det är därför näraliggande att anta, att Erich Hansen ansluter till tidens paracelsism. Inom teologin förmedlades paracelsismen inte minst genom Johann Arndts skrifter.³¹ Som antytts är Hansens utläggning besläktad med tidens *hexaemeronlitteratur*, t ex Arrebo och Arndt.³² En fråga som kan ställas är, om Hansen haft mer ingående kännedom om Arndts »*Liber naturæ*« från 1618 (Arrebos arbete utgavs först 1661). Jämföres Hansens »*Fontinalia sacra*« med Gelstrups utgåva av Arndts »*Liber naturæ*« konstateras snart, att Hansen inte bara haft kännedom om Arndts »*Liber naturæ*« utan att han också direkt excerperat delar från denna. Detta möter inte minst när Hansen behandlar källans läkande kraft i relation till den kraft som finns i växterna. Själva undervisningen hos Hansen är indelad i 17 punkter eller frågor. Den tredje frågan gäller just varifrån de läkande källorna, som finns på åtskilliga ställen, har sin kraft.³³ Svaret blir, att samme Gud som gett örterna på marken sin kraft har gett vattnet sin kraft:

»Den samme Gud oc HErre som hafuer giffuet Vrterne paa Marcken deris Krafft / haffuer i lige maade ved sit Almectigheds Ord lagt sin Guddommeligh Krafft i Vandene. Oc lige som hans Viisdom oc høypriselig Rundhed sees i Vrterne oc deris Krafft / saa befindis oc fornemmis den i lige maade i Vandene oc deris Krafft.«³⁴

Sedan fortsätter Hansen direkt att citera Gelstrups utgåva av Arndts »*Liber naturæ*«, visserligen utan hänvisning. En jämförelse mellan Hansens text och texten i Gelstrups utgåva av Arndt 1618 ger dock full säkerhet. Så här heter det hos Hansen och nu är det växternas kraft det gäller:

»Paa en Vrt skal du finde synlige Tegn / huilcke ere Guds leffuende Haandskrift oc Offuerskrift / huor med hand haffuer tegnet den Vrt / effter hendis skiulte Krafft / saa kunsteligen / saa underligen / saa prydeligen / at ingen Kunstmester kand den saa egentlige der effter affmale. Ja med den vdvortis Form oc *proportion* henvise de ofte til deris skiulte oc usiunlige krafft. Thi en hafuer Skickelse som et Hofuet / en anden som Øyen / den tredie som Tænderne / den fierde som Tungen / den femte som Hænder oc Fødder / den siette som Hiertet / leffueren / Blæren / Nyterne / saa er oc andre saadanne Ting. Oc dette ligger alle vegne for dine Øyen.«³⁵

I Gelstrups översättning av Arndt 1618 heter det:

»Paa een urt eller blomster skalt du finde søndelige tegen / huilcke ere Guds leffuende haandskrift oc offuerskrift / huor met hand haffuer tegnit den urt / efter hendis skiulte krafft / saa kunsteligen / saa underligen / saa prydeligen / at ingen Kunstmester kand den saa egentlig der effter affmale. Ja met den udvortis form oc *proportion*, henwise de ofte til deris skiulte oc usiunlige krafft. Thi een haffuer skickelse som it hoffuet / en anden som øyne / den tredie som tænderne / den fierde som tungen / den femte som hænder oc fødder / den siette som hiertet / leffueren / blæren / nyrene / saær / oc andre saadanne ting. Oc dette ligger alle vegne for dine øyen«³⁶

Intressant är att se hur Hansen direkt utnyttjar Arndts utläggning av växternas läkande kraft. Utläggningen finns under tredje skapelsedagen. Hansen fortsätter utifrån Arndt:

»Saa snart du træder paa en grøn Tørre / da hafuer du under dine Fødder / din Spise oc Lægedom. Thi udi det allerringeste Græss oc Frø / huilcket du faare ringe ia unytteligen holder / er større Guds Visdom / Krafft oc Virckelse / end du nogensinde kand begrunde.«³⁷

Hos Arndt heter det:

»Saa snart du treder paa en grøn tørre / da haffuer du under dine fødder din spise oc lægdom. Thi udi det alleringeste græs oc frø / huilcket du faare ringe ia unytteligt holder / er større Guds viisdom / krafft oc virckelse / end du begrunde kand.«³⁸

Här bryter Hansen Arndtcitatet utan att läsaren märker det och infogar nu:

»Ligesaa skulle vi ocsaa forstaa det om Kilderne / blant huilcke somme ere mørske / somme søde / kaalde / varme / etc. At Guds Visdom / Krafft oc Virckning er udi dennem større end noget Menniske endnu hidentil / hafue kundet udgrunde.»

Infogningen avslutas enligt Hansen:

»Och ligesom Vrternis Krafft er icke endnu til den tusende deel begrundet: Saa er i lige made Vandene i deris usiunlige oc skiulte Krafft endnu aldrig blefuen udgrundet.«

Sedan återgår Hansen till Arndt och dennes anknytning till paracelsisk signaturlära och destillerkonsten:

»Derfor / naar du nu kiender icke alleniste Vrternis udvortis Form oc *Signatur* / men oc den inderlige skiulte Form / oc du aabenbarer denne formedelst den rette Destillere Kunst / at du uddrager den krafft / i huilcken den rette Lægedom ligger / den pure / reene *Essentz* oc klare Liuss aff hine smaa Skalehuuss oc kleine skiul / huor Gud HERren

haffuer samme inderlige Form indlagt: Da skal du først smage Skaberens Godhed i hans Gierning.«³⁹

Som jämförelse skall också Arndt citeras här:

»Naar du kender / icke alleeniste den udvortis form oc *signatur*, men den inderlige skiulte form / oc du obenbarer denne formedelst den rette distillere kunst / at du uddrager den krafft / i huilcken den rette lægdøm ligger / den pure rene *essentz* oc klare Lius / aff hine Smaa skalehuss oc kleine skiul / huor GUD HERRen haffuer samme inderlige form indlagt: Da skalt du først smage Skaberens godhed i hans gierning ...«⁴⁰

Kopplingen av Hansens skrift till Arndts »*Liber naturæ*« är av största betydelse när det gäller att bestämma förstnämndas idé- och teologi-historiska sammanhang. Att Hansens skrift inte primärt kan anses som en »kamp« skrift mot katolsk helgonkult har redan framhållits. Primärt kan Hansens skrift anses hemmahörande i den omkring år 1600 vanliga lutherska fromhetstyp med dragning åt mystik och paracelsism, i vilken naturen framhålls som del av den gudomliga uppenbarelse. Inte minst Arndts skrifter hade stor betydelse i denna fromhetstyp. Denna fromhetstyp ligger i sin tur som grund för den egentliga fysikoteologiska skolbildningen på 1700-talet. Hansens skrift kommer härigenom också att kunna ses som ett led i den fysikoteologiska utvecklingen under 1600-talet. Jag återkommer nedan till detta.

Att Hansen sammankopplar källvattnets kraft med den kraft som finns i örterna är intressant ur även en annan aspekt än den teologi-historiska kopplingen till Arndt. Idéhistoriskt visar den nämligen, att Hansens skrift också har en medveten koppling till rådande tankar i tidens läkevetenskap och naturvetenskap överhuvud. Under 1500-talet hade det direkta naturstudiet mer och mer betonats och när det gäller läkekonsten hade intresset mer och mer koncentrerats kring de läkemedel, som direkt finns i naturen som en Guds gåva. Redan Malmöläkaren och humanisten Henrick Smid betonade i sin örtbok 1546 »*EEN SKØN. loestig. ny urtegaardt. prydet med mange atskillige vrter, som tiene til menniskens legemmes sundheds opholdelse, desligest huorledis Electuaria, Syruper, Conserua, oc Olier, skulle ret kostelige gøres, oc beredes, aff denne vrtegaards vrter, deres røder oc blomster, Oc andre saadanne subtilige nyttelige ting, aldrig tilforn seet paa vort danske tungemaal, Tiilhobe samblit oc fordanskedt Aff Henrick smith wdi Malmø.*« hur viktigt det var att lära sig använda de inhemska växterna:

»den almectigste Gud vor kere hiemelske Fader / haffuer giffuit oss heer i disse landt oc Rige, offuerflødige vrter nog, som tiæne til wor complex oc natur at læge oc hielpe vor legemmes siugdømme med, for atskillige sotter, som oss tilkomme kunde, saa vel som

dem aff India, Arabia, oc Calcutten. Her voxer mange edele vrter i Rigit, som dog foractis oc trædis vnder fødder (lige som de wore icke skapte aff Gud oss til gode) Men wiste wii deris krafft, oc dygder, Da hulde wii dem i større ære oc verdighed, end wii gøre? --- Her ere dog mange aff saadan art oc nature, at de foracte Guds gode gaffuer, oc hulle mere aff fremmede oc vdlendeske forderffuede, gamle, tørre, oc ormstungne wrter, endt aff wore egne, som her voxer, huilcke wi maatte vel saa for en føie ting, oc bruge oss til nytte. Men somme købe dog fremmede vrter, dem mere til døden, end til helbreide.«⁴¹

Det är den tanken som också ligger bakom Arndtcitatet ovan: »Saa snart du træder paa en grøn Tørre / da hafuer du under dine Fødder / din Spise oc Lægedom. etc.« Tanken kom under 1600- och sedan 1700-talet att mer och mer appliceras inte bara på örterna utan också på vattnet. Hos Arrebo ovan nämns hur människor reste långt för att komma till de hälsobringande källorna: »I Tydsk-Land, Bhemer-Land, i Ungeren desslige, Valland, Moravien oc udi Franckeriige. Diid søger Herr' oc Knect, sit Huus oc hiem forlade.« En utbredd uppfattning i Norden hade varit, att hälsokällor var ovanliga, nästan obefintliga här. De fanns längre söderut, en inställning som bekräftas i nämnda versrader hos Arrebo. En reaktion mot långa utlandsresor till hälsokällor börjar dock märkas och de inhemska nordiska källorna väcker mer och mer intresse. Det kanske tydligaste exemplet på detta möter under senare hälften av 1600-talet, nämligen hos läkaren Urban Hiärne (1641-1724). I Sverige hade man länge letat efter hälsobrunnar och 1678 kunde Hiärne konstatera en sådan, nämligen Medevi högbrunn, som han ansåg vara helt jämbördig med de utländska. Han propagerade för denna i flera skrifter, som han utgav i ämnet. En av de senare är den 1707 utgivna med titeln »*Kort Anledning Til Haelsobrunnars Och Mineral-watns Vpletande / beproefwande och brukande, Efter gifna låfwen / Til det Hoegt-beroemmelige Konungarikets i Norrige Loflige Inbygggiare*«. Hiärne är av särskilt intresse när det gäller ämnet i föreliggande artikel inte bara därför att han utgivit skrifter om hälsokällor utan även därför att han liksom Arndt och Hansen bygger på en paracelsisk naturuppfattning. Hiärne refererar i sin skrift till följande skrifter av Paracelsus: »*Tract. de morbis Tart*«⁴², »*d. aq. nat*«⁴³ samt »*lib. de The(rm)*«⁴⁴. Den danska naturvetenskapen under 1600-talets första hälft skattas högt av honom och han nämner Thomas Bartholin, Ole Borch, Peder Severinus, Simon Pauli och Ole Worm.⁴⁵ Inledningsvis skriver han, att bland världsliga och timliga välsiginelser som Gud gett människan är hälsan den bästa och nödvändigaste. Därför har också den mildrike Guden gett människan »margehanda Laekedomar ... af oerter eller waexter / af mineralier och metaller, samt af diurens delar«. ⁴⁶ Läkemedel som framställs av »Chymicis« förbigår han eftersom

de med »stor moeda foerfaerdigas« och inriktar sig istället på de läkemedel som »naermare aero / och Gudh oss vthan vår moedo eller diupt eftertaenckiande gifwit hafwer«. Härne beskriver hur människor rest till de utländska brunnarna under »stoor omkostnad och moedo« men istället för tillfrisknande även förlorat den hälsa som kunnat erhållas genom att stanna hemma och använda de näraliggande läkemedlen. Gud har dock inte uppenbarat allt på en gång utan det ena efter det andra, och nu t ex Medevi högbrunn. På upptäckten av denna brunn, som hos Härne närmast betecknas som en Guds uppenbarelse, behöver människorna i Sverige inte längre »fara över ån efter vatten«:

»Men Gudh som intet vplåter sina rika håfwor på en gång / vthan vppenbarar det ena efter det andra / alt i sinom tiid / som han finner det oss nyttigst wara / haar endtlig ypnat oss oegonen / och wiist oss / at wii fara oefwer åån efter watn / och at wii det aefwen så wael (om icke fullkomligare) aega som foerberoerde laender / hafwandes det foer foettern / som wii medh så beswaerligt resande / swår omkostnad och tiidspillan hos fremmande soekt.«⁴⁷

Gud har enligt Härne gett människor i alla länder enkla läkemedel mot de sjukdomar som finns just där:

»... såsom foerfahrenheiten wiser / at vår mildeste Gudh haar alla Laender foersedt medh tarfliga laekedomar emot de der i orten gaengse siukdomar / så wael in regno vegetabili och minerali, som animal.«⁴⁸

På samma sätt ser Hansen i »*Fontinalia sacra*« Helene kilde som ett klart uttryck för Guds kärlek och godhet mot människorna på orten och i Danmark. Tillfrisknande sker genom en kombination av denna Guds godhet och välgärning och vattnets naturliga kraft:

»Iblant andre herlige oc drabelige Gierninger oc Velgierninger / huor ved GVD Allermectigste haffuer giffuet sin Kierlighed oc Godhed tilkiende imod os / da ere de viitberømde Helenæ Kilder udi Sieland icke end de ringeste / thi formedelst Guds naadige Velsignelse oc deris egen naturlig oc medfødde Krafft *curerer* deris velsmagende Vand mange Menniskers indvortis oc udvortis Svaghed oc store Skrøbelighed / huormed GVD Allermectigste lader paakiende sig at være stor ud i Raad / oc mectig udi Gierning ...«⁴⁹

För det första är Helene kilde enligt Hansen ett tydligt och säkert bevis på Guds hjärtelag mot människan. Allt skapat har som mål att tjäna människan (jfr andra delen av Arndts »*Liber naturae*«!). Helene kilde är alltså enligt Hansen

»*Certissimum beneficium temporalis argumentum*, det er / en fast oc wfeilbar Beviis / paa et Faderligt Hiertelag oc synderlig Velgierning imod os / effterdi Gud Allermectigste

saaledis haffuer forordnit Creatureerne / at de uden ald Vnderkeed oc forskiel skulle tiene alle Mennsker.«⁵⁰

Man lägger märke till betoningen på »oss«, d v s just människorna i Danmark. Det är en godhet mot befolkningen här och för den godheten är de skyldiga att tacka med sång och psalmer, under bön och knäfall. Dessutom är det en godhet som långt ifrån visats människor i alla andra länder:

»Hui skulle vi da icke ocsaa nu glæde oc fryde os oc med Sang oc Psalmer / med Bønner oc Knæfald høyprise HÈrren for disse Kilders runde oc rige Aabenbarelse / sigendis: Saaledis hafuer hand icke gjort ved alle folck som hand haffuer gjort imod os i dette Land.«⁵¹

Läkandet vid källan sätts sedan av Hansen i kontrast till vissa läkares bedrägliga och föga tjänliga medikamenter. Betoningen ligger alltså på de i naturen direkt givna läkemedlen i kontrast till de konstgjorda, som mer fördärvar människorna än helar. Därför bör människan än mer prisa och berömma den främste och bäste läkaren Jesus Kristus för källornas vatten:

»Thi dersom HÈrren hafuer befalet at mand skal ære Lægen foren fornødenhed skyld / huilcke dog offte bedragis med mange forliggen oc forderffuet *medicamenter* oc derofuer i steden for de forige Krafftens *restitution* offte fororsager Menniskens forderfueelse oc undergang: Huor meget meere ere vi da skyldige til at høyprise oc berømme den ypperste oc beste Læge JESum Christum for disse herlige Kilders Vand.«⁵²

Den under 1600-talet vanliga tanken på enkla läkemedel av Gud givna och uppenbarade i naturen är säkert inte utan betydelse för varken Helene kildes eller andra hälsokällors ökade popularitet under 1600-talet. Teologiskt fanns här en Guds gåva som inte på något sätt fick betvivlas eller föraktas. Medicinskt fanns ett enkelt och lättåtkomligt läkemedel som varken krävde destillerkonst eller alkemi att framställa, liksom fallet var med örterna. Det fanns alltså varken något teologiskt – eller medicinskt – skäl att förbjuda besök vid källor, som hade rykte om läkande egenskaper. Snarare låg det i tiden att uppmuntra besöken vid dessa källor och leta efter nya. Enligt Hiärne borde man t o m påbjuda allmogen från predikostolarna i kyrkorna att uppsöka nya källor och sedan underrätta sina förmän:

»Foerst at de som af hoega Oefwerheten foerordnas haer medh at bestaella / allmogen der til disponera och beqwaema / at de sådana slags watn vpsoekia / som hafwa en fremmande smak ...«⁵³

Vidare:

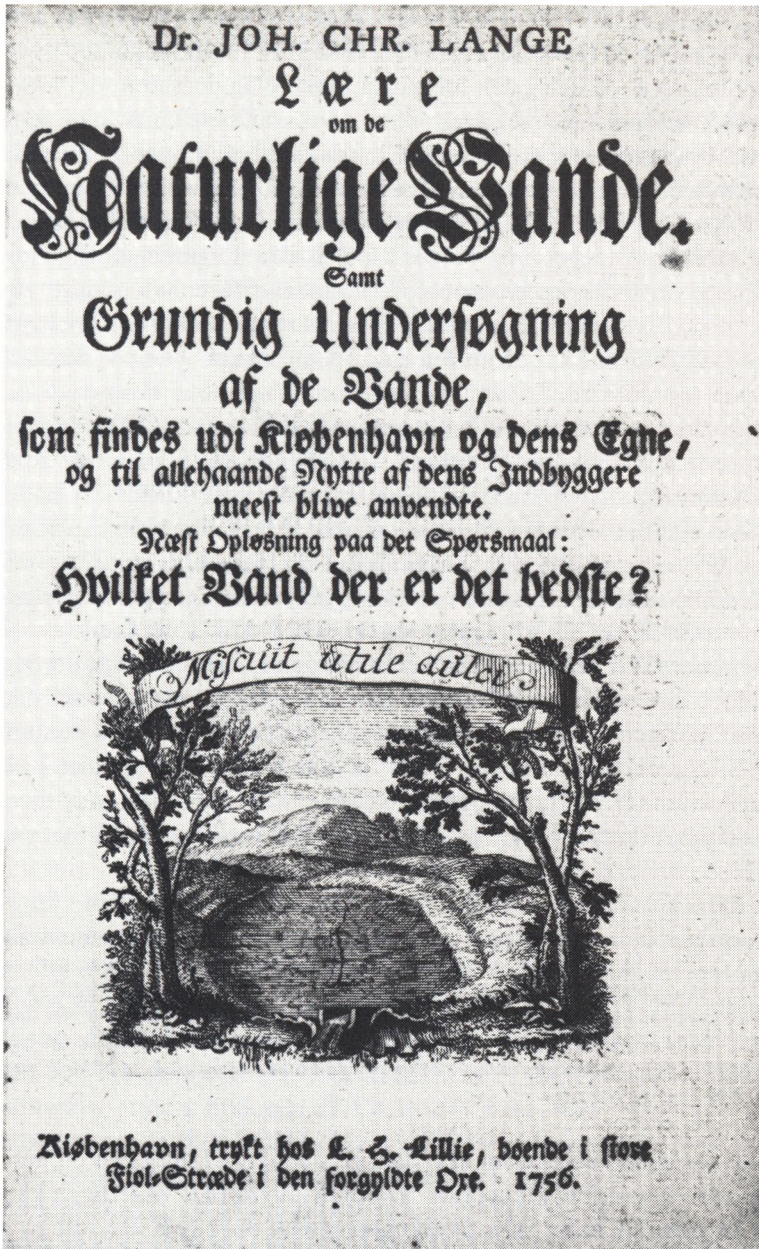
»Der de nu således hafwa kundskap om / ofoerdroejligjen sina Foermaenn tillkaenna gifwa / hwilka kunde foerordna och befalla / at ock sådant skulle kungioeras på predike-stolarna / vthi allmaenna Landzting / samt å hwarjohanda saett. Kunde icke heller skada / om man tryckte Zedlar innehållande denne materie vthi wissa frågor begrepne kring om hela Riiket saende / som ock vthi Kyrckior / Sochnestugur och Tingzplatzer vplaestes; aefwen som haer på våra orter vthi ett eller annat måhl medh stort eftertryck aer skedt.«⁵⁴

En anna skrift som också bör nämnas i sammanhanget är Dr. Joh. Chr. Langes 1756 utgivna *»Lære om de Naturlige Vande. Samt Grundig Undersøgning af de Vande, som findes udi Kiøbenhavn og dens Egne, og til allehaande Nytte af dens Indbyggere meest blive anvendte. Næst opløsning paa det Spørsmaal: Hvilket Vand der er det bedste?«* I motsats till Hiärnes skrift saknas hos Lange dock en teologisk anknytning. Han behandlar källvattnet ur snäv vetenskaplig synvinkel. Hans bok är i sammanhanget framför allt av intresse p g a de upplysningar som ges om Helene kilde, nu ett helt sekel efter Hansens *»Fontinalia sacra«*. Langes intresse koncentreras i första hand till det vatten som används dagligen och påpekar att det skall vara friskt och hälsosamt. Hos honom möter en viss tveksamhet inför särskilda källor och deras läkande kraft:

»thi lad være, at ikke just et hvert Steds Egne eyed saadanne Kilder og Brønde, som vare begavede med nogen besynderlig Læge-Kraff (hvilket man dog ey kand vide, saa længe ingen grundig har undersøgt alle Vandene paa samme Sted) saa var det dog Nytte nok, naar man kunde opdage saadanne Vande, som vare reene og friske, og hvorudi ikke fandtes nogen skadelig eller fleere Materier, end de, som til et sundt og got Vand ufordres.«⁵⁵

Rent och friskt vatten står alltså i centrum hos honom. Vatten däremot som av naturen är »begavede med Læge-Krafft« kan endast användas med mycken varsamhet. Om Helene kilde konstaterar han inledningsvis, att den »alt fra gammel Tid« har haft »Navn af Sundheds-Brønd« och att den ännu är i »godt Rygte«. ⁵⁶ Han erkänner också utifrån den analys av vattnet han gjort vattnets läkande egenskaper. Vattnet har både »fortient, og endnu fortiener sin billige Roes i mange besværlige Tilfælde«. ⁵⁷

I det medeltida tänkandet låg tanken på att blidka S:ta Helene genom bön, offer, åkallan och allmosa. Den som inte underkastade sig detta hade begränsade möjligheter att erhålla läkedom. Nalkas däremot helandets möjligheter genom källans vatten utifrån det för tiden typiska vetenskapliga betraktelsesättet och skapelseteologin måste

Titelsida till Joh. Chr. Lange, *Lære om de Naturlige Vand*, 1756. Det Kongelige Bibliotek, København. Foto: Det Kongelige Bibliotek, København.

konsekvensen bli att läkedom kunde erhållas oberoende av dens tro som besökte och använde sig av källan. Gud låter ju sin sol gå upp över både onda och goda och i den lutherska tanken låg dessutom det konsekventa avvisandet av förtjänsttanken. Det var helt Guds nåd som ledde till botandet, genom de medel han av nåd givit även i naturen. Hansen var inte omedveten om problematiken. Han ställer nämligen också frågan om det är rätt eller orätt att utan Guds befallning »søge hen til saadanne Lægedoms Kilder / oc til den Legemlig förligheds Behielping« använda sig av vattnet.⁵⁸ Eftersom erfarenheten visat, att många blivit friska vid källan, är det inte orätt att människor i mängd beger sig till Helene kilde. Naturen lär, att den som är »suag oc skrøbelig / vilde gierne være karsk / oc huo som Lægemens besuæring oc Kaarss haffuer at dragis med / ville gierne være det qvit.«⁵⁹ Det lägre i skapelsen tjänar det högre. Vattnet i sig själv har ingen glädje av dess egenskaper men väl människan.⁶⁰ Eftersom människan består av både kropp och själ har Gud förordnat allt skapat att tjäna människan både när det gäller kropp och själ.⁶¹ Människan får dock inte helt sätta sin tillit till själva vattnet och källorna. På frågan om det inte är otillbörligt att människor sätter sin tillit och förtröstan till källvattnet men samtidigt glömmer Gud, från vem den bästa hjälpen kommer, svaras att det finns inget okristligare och otillbörligare än att sätta sin tillit till det skapade. Härigenom göres nämligen det skapade till en avgud och ett sådant »Affguds Billeder hader Gud / oc kand icke fordrage det i sit hellige Aasiun«.⁶² Detta hindrar dock inte bruket av källorna, men människan bör dock mer tänka på Gud som gett örterna och vattnet sin kraft:

»Men dersom vi enten ville bruge Vrter til Lægedom / eller Kildernis Vand til voris Legemlig Cur / da skulle vi fast meere henstille vore Øyen til HERren / som haffuer giffuet Vrterne oc Vandene sin Krafft / end at vi skulle see til Midlerne i sig selff. Ja vi skulle icke saa høyt acte Vrterne eller Kildernis Vand / ved huilcke vi kunde cureris som vi io høyre skulle acte oc skatte Gud / som haffuer giffuet dem saadan Krafft / oc der hos erindre os / at Gud / ved all den Hielp som os ved de Midler bevisis / søger intet andet / end sin Ære oc voris Salighed.«⁶³

Efter dessa påpekanden kommer Hansen till själva frågan om en person utan tro kan erhålla läkedom. Svaret är att vattnet visserligen kan hjälpa kroppen till hälsa men läkedomens gagnar dock den som inte tror mindre än den som tror:

»Endog de Naturlige Midler kunde vel hielpe til Legemens Sundhed oc Helbrede / uden den leffuende Tro til Gud saa er det dog ufeilbar vist / at saadan Legemens Helbredelse kand icke være os saa gaffnligt som det sig burde / naar Troen icke er der hos. -- Derfor /

dersom vi ville nyde Gud / oc hans skabte Creaturer os til salig Gaffn oc gode / skulle vi tro paa Gud / oc med gandske Hierte henge stedse ved hannem.«⁶⁴

Det är alltid ytterst Guds vilja som ligger bakom och därför kan ingen räkna med läkedom endast p g a »Vandenis Natur skyld« utan endast p g a »GVds gode Vilie skyld / huilcken arbeider ved Vandene i Kilderne / at de blifue de skrøbelige oc suage som en Lægedom«. ⁶⁵

Det finns enligt Hansen två sätt som Gud botar en människa på, ett naturligt och ett övernaturligt, en »Naturlig oc *ordinarie* maade«, nämligen genom »Medicamenterne« som han gett den »Krafft at de adskillige Siugdomme kunde fordriffue«. Det andra sättet ligger utanför »Naturens Orden« nämligen »Mirackler / naar Gud selff gjør det aff sin egen Guddommelige Krafft«. När det gäller de jordiska läkemedlen, örter och vatten, så kommer dock deras kraft från Gud och om han »aff sin Synderlige godhed icke haffde indgiffuet dennem samme Krafft / kunde de aldrig bliffue noget Menniske til Lægedom«. Eftersom källvattnet är ett »Naturligt oc *ordinarie* middel« som Gud gett människan gör ingen orätt som »bruger saadanne middeler / som ere Naturlige«. ⁶⁶ Hansen bekräftar också det övernaturliga och för människans förnuft obegripliga i samband med helandet vid källan. Många har fått tillbaka sin hälsa även om det »siunis for Fornufften it meget slet Verck«. ⁶⁷ Hansen hänvisar till de läkande källor, som nämns i Bibeln, t ex Betesda i Joh. 5 och Siloadammen i Joh. 9.

Efter genomgången av vattnets läkande egenskaper för kroppen övergår Hansen till att behandla källan som läkedom för själen. Gud vill inte bara »forfriske oc vederquege Legemens Kraffter med dette Vand / men oc Siælen med det sande Liffsens Vand / huis Kildespring allene ere skiulte hos hannem / oc huis Becke der trenge sig igiennem til det ævige Liff«. ⁶⁸ Källorna har också en symbolisk betydelse som besökaren skall beakta. Källorna är enligt Hansen »*Evidentissimum fontis spiritualis monimentum*, det er en Memorial oc Tance Seddel / om den Aandelige Kilde / Naadsens Kilde / Salighedsens Kilde / den lefuendis kilde / huilcken er Christus«. ⁶⁹ De skall påminna om den andliga och levande källan, nådens och salighetens källa, som är Kristus. Även när det gäller symboliken finns en anknytning hos Hansen till Arndt. För Arndt är en källas språng en bild av det eviga livet: »Du lader kilder opvælde. Oc at de udbryde oc løbe stetze oc varactige / det er en stor Guds gaffue / it stort under / oc en figur til det ævige liff. *Perpetui fontes, vitæq perennis imago*«. ⁷⁰ När det gäller den andliga, symboliska betydelsen hänvisar Hansen till Bibeln, t ex Psaltaren 36:10 (»Ty hos dig är livets källa«), Höga Visan 4:15 (»Ja, en källa i lustgår-

den är du, en brunn med friskt vatten och ett rinnande flöde från Libanon.«) samt Joh. 4:14 (»Men den som dricker av det vatten jag ger honom blir aldrig mer törstig. Det vatten jag ger blir en källa i honom, med ett flöde som ger evigt liv.«).⁷¹ Förutom att ge besökaren kroppslig hälsa skulle källorna påminna om nådens källa enligt Hansen:

»Aff disse Kilder skulle vi oc lære at henvende vort Sind til Naadsens Kilde / Salighedsens Kilde / den leffvende Kilde / huilcken er Christus. Huorom Esaias taler saaledis sigendis: I skulle øse Vand med glæde aff Salighedsens Kilder. Oc David siger: Hos dig er Liffsens Kilde / oc i dit Liuss skulle vi see Liuset: Nu vel siger Esaias: Huer den som tørster / kommer til Vandene / oc den som icke haffuer Pendinge / kommer / kiøber oc æder / oc gaar / kiøber uden Pendinge oc uden betaling. Vin oc Melck. Guds Lamb skal ledsage dem til de leffuende Vands Kilder / oc Gud skal tørre all Graad aff deris Øyen.«⁷²

Även detta citat har Hansen direkt hämtat från Arndts »*Liber naturæ*«, där samma heter:

»Her hoss skulle wi oc henvende vort Sind til naadens kilde / Saligheds kilde / den leffuende kilde / huilcken er Christus. I skulle øse vand met glæde aff Salighedens kilder. Hoss dig er liffsens Kilde / oc i dit Lius skulle wi see Lius. Nu vel / Huer som tørster kommer til vandene etc. GVDS Lam skal ledsage dem til de leffuende vands kilder / oc Gud skal tørre al graad aff deris Øyen.«⁷³

För det tredje är källorna enligt Hansen »*luculentissimum usus temporalis documentum*«, det er / en skøn erindring oc udretning / huorledis vi udi vore Legemers paasnigende Suagheder / disse oc andre saadanne Lægedoms Kilder skulle nytteligen oc retteligen bruge.«⁷⁴ Källorna skall vidare påminna om Israels källor, som är Bibeln och »Beckene som der aff udflyde«.⁷⁵

Naturligtvis var det svårt att i praktiken upprätthålla en strikt teologisk och medicinsk syn på källorna och trots både förbud och undervisning var en folkcult vid källorna oundviklig. Redan före Erich Hansens skrift förelåg en dubbelhet i synen på källorna. Landemodet 1617 har nämnts ovan. Som ytterligare exempel kan Mag. Peder Langes anteckningar från 1634 nämnas. I följande förnekas inte att Gud botar genom vattnets läkande kraft. Samtidigt varnas för missbruk:

»Saa er dett endnu mueligt, at samme Vand kand haffue nogen Krafft till at stille Øyen Flod andet saadant, hvilket Munckene vel haffuer vidst tilforne och derfor misbrugt Helenæ Finger dertil, och ladett sætte et Kors hen derhos som (der) med den Korsfeste at dyrke, dennem til Skenk och Nytte der aff, och anden vrang Tro der med desydermere att stadfeste. Hvilcket icke bør att skee, men Christum ellers at tillbede, ligesom hans himmelske Fader i Aanden och i Sandhed med Taksigelse for hvis Kraft saaledis findes i Vand eller andet, end och saa naturligviis, efter Leiligheden, eftersom och kand forfaris klarligen, att den ringeste Part, som bruge eller misbruge samme Vand endnu, faar godt

och Hielp deraff. At mand ingenledis, imod Guds Ords klare Skin, som os alle bør mere at takke for, till Guds sande Dyrkelse, skulle ydermere aff nogen Forvildelse løbe thill saadan falsk Helligdom og gifvde de unge Aarsage end ydermere at forvildis der med, men rett att bruge dett H. Christi Korsis Krafft med sand Gudelighed, enten noget naturligt kand (være) eller findis oss till Hielp paa Legomens Vegne, saa Sielen jo icke bedragis vrangeligen i nogen Maade.«⁷⁶

Ett exempel från senare hälften av 1600-talet kan också nämnas, nämligen Peder Hansen Resens »*Atlas Danicus*«. Även hos honom bekräftas både folkkult och tanken på vattnets naturliga läkande förmåga. En viss motsättning föreligger dock mellan Brunsmands text och Aarslevs redaktion av verket. Enligt Brunsmands version av Resens »*Atlas*« tillskrev *flertalet* Helene kildes läkande förmåga just den naturliga kraften i vattnet:

»De flesta mener da ogsaa, at den helbredende Virkning bør tilskrives naturlige Aarsager, dels den legemlige Bevægelse paa den lange Rejse til Kilden, og dels en paa fysiske Forhold grundet lægende Evne, som denne Vædske er udstyret med, og som den ogsaa synes at aabenbare, saa snart man smager paa den, idet den har en mineralsk og svovlet Smag og Lugt.«⁷⁷

Enligt Aarslevs redaktion av samma verk var det däremot endast *ett fåtal* som förespråkade tanken att hälsa erhöles genom vattnets av naturen läkande förmåga. Flertalet lät sig påverkas av folkkulten:

»Nogle faa anerkender dette for en Velgøring af Naturen, som har meddelt Vandet den lægende Kraft; flere lader sig paavirke af Stedets Højtidelighed, som temmelig let gør Indtryk paa de barnlige Sjæle og det svage Køn. Saaledes er det blevet en næsten almindelig antaget Mening, at det her sker Mirakler til Ære for en Helene eller *Helle Lene*, som har efterladt Kilden sit Navn, og hvis Fromhed i sin Tid ikke var mindre end hendes Ry nu til Dags.«⁷⁸

Det som Hansen i »*Fontinalia sacra*« betecknat som missbruk fortsatte. Även Hiärnes skrift från 1707 innehåller uppgifter om missbruk och han yttrar t ex angående Medevi brunn: »Gudh gifve allenast at der hoelles altiid godh ordning / så at Gudh foer åtskillige missbruk medh tiden icke toge sin waelsignelse der ifrån.«⁷⁹ Joh. Chr. Langes bok från 1756 ger oss upplysningar om, hur det kunde se ut vid Helene kilde och graven vid mitten av 1700-talet. I följande beskrivning hos Lange av Helene grav framgår, att seden att sätta kors behängda med trasor och tygbitar på graven liksom att lägga kryckor och stavar som tecken att läkedom erhållits vid den fortfarande levde kvar:

»Midt i Høyen siges den Hellige Helene at være begravet, over hvis Grav ligge tvende

store Kampesteene, og er ellers omringet med nogle Kors, som ere behængte med Klude og Lapper, ligesom og en deel Krykker og Stave ligge ved denne Sted, til Kiendetegn, at mange Krybning ved Vandets lægende Kraft her igien havde fundet deres Helbred.«⁸⁰

Lange beskriver vidare hur det gick till vid själva källan vid mid-sommar:

»Her troes, at dette Kilde-Vand paa St. Hans Dag har en særdeles Kraft, saa at de fleeste Syge, der vil benytte sig af dette Vand, indfinde sig ved denne Tid, og med saa stor Begierlighed øse deraf, at det ikke ret hastig kand samle sig igien i Kisten, der er bygt over Kilden. Vandet bruge de saaledes: De drikke saa meget deraf, som dem synes tienligt, eller og at de toe de Steder og Ledemod paa Legemet, som have nogen Mangel, og haste derpaa af al Magt til Helenes Begravelse-Sted, som ligger en god Spatsergang derfra, hvor de legge sig at sove, enten oven paa, eller ved Siden, og der forvente den Helbred, de ønske sig. Slaaer det Feyl, igientages Curen nogle Dage efter hinanden.«⁸¹

Lange avfärdar dessa bruk som helt utan verkan. Han nämner flera fall där människor erhållit läkedom utan att ha »sovet paa Helenes Grav, da de fra Kilden lige have søgt Landsbyen«, ja oaktat de har gjort »Helene Selskab i at hvile ved hendes Sove-Kammer«. ⁸² Att dessa folkliga bruk dock kan ha fortsatt åtminstone ytterligare ett sekel tyder en målning av Jørgen Sonne från 1847 på, nämligen »St. Hans Nat. De Syges Søvn paa Helenes Grav ved Tisvilde« (Statens Museum for Kunst). Trots den undervisning kyrkan givit fortsatte folkkulten och invanda bruk.

Eftersom källan kunde missbrukas var det också viktigt att människorna lärda sig bruka den, inte bara varnas för missbruk. Andra och tredje delen av Hansens skrift är i det sammanhanget också av intresse eftersom han här ger direkta anvisningar om hur människan skulle förhålla sig vid själva källan, »en liden gudelig undervisning / huorledis de sig skulle anstille / som formedelst nogen Kaarsis besuærlighed foraarsagis med disse Lægedoms Kilder at omgaaes«, ⁸³ och hur hon skulle förrätta sin andakt. För den som önskade besöka källan för att få botemedel mot kroppslig eller själslig svaghet var det viktigt att vederbörande först »bekiender sin Wværdighed for Gud / at hand nogen Hielp skulle bekomme«. Härnäst var det viktigt »at hand dog setter sin Tro oc Tilliid paa den rette Nødhjelpere JESum Christum«. Vid själva källan skulle den besökande först »bede om hielp effter Christi befalning oc hans Exempel« och härefter »inte andet begiere / end huad som kand komme til Guds Ære / hans hellige Kircke til gaffn oc opbyggelse / oc sig selff til Salighed«. ⁸⁴ När den hjälpsökande beger sig från källorna igen skall hon inte »forglemme udi sin Andact oc Gudfryctighed at bliffue varactig / men betencke huor aff hand haffuer det Naffn at hand

Jørgen Sonne, »St. Hans Nat. De Syges Søvn paa Helenes Grav ved Tisvilde«. Statens Museum for Kunst. Foto: Statens Museum for Kunst.

kaldis en Christen / som er / aff Christi eget Naffn.« Hon får heller inte glömma »sin tacksigelse til Gud« och slutligen skall hon »med Leagemens udvortis facter« visa sin tacksamhet eftersom »de udvortis facter ere ligesom et Vidue til Hiertet«. ⁸⁵ Tredje och sista delen av Hansens bok innehåller »nogle andectige Bønner / som et Gudfryctigt Menniske kand bruge oc betencke / naar hand vil reise til disse Lægedoms Kilder / er hos Kilderne / oc haffuer endnu sit Kaarss.« ⁸⁶ Ett exempel på sådan bön skall ges:

»Du est min Saligheds leffvende Kilde / du est den klare Kilde / som giøir mit Hiertis Øyen reene oc klare / du est min høynskte Saligheds Kildespring / hos dig søger jeg Hielp i denne Dag«. ⁸⁷

Sist i Hansens skrift finns »nogle andectige Psalmer / som hos Kilderne effter leiligheden / oc ellers andre tider kunde brugis aff GVds Børn til GVDS ære / til at opvecke Bønnen / Troen oc en Christen taalmodighed udi huert Christet Menniskis Hierte«. ⁸⁸

Uppgårelsen med katolsk helgonkult är som visats ovan inte på något sätt dominerande i Hansens bok. Istället framträder skapelse läran och Guds under och nåd mot människan i de skapade tingen, t ex just källvattnet och dess kraft liksom örternas. Vidare behandlas källornas och vattnets symboliska betydelse. Vill man placera in Hansens skrift i ett mer precist teologi - och idéhistoriskt sammanhang är det närmast liggande den fysikoteologiska litteraturen. Den anknytning som påvisats till Arndt är inte minst vägledande till detta. När det gäller den fysikoteologiska skolbildningen, som äger rum under 1600-talet för att mer färdig framträda på 1700-talet, intar Arndt och dennes »*Liber naturae*« en viktig roll. Hansen behandlar i sin bok vattnet både ur vetenskaplig och ur kristen symbolisk synpunkt, typiskt just för fysikoteologin. Starkast framträder kanske en sådan förening av vetenskaplig och kristen symbolisk utläggning hos en av den fysikoteologiska skolbildningens förgrundsgestalter under 1700-talet, nämligen Johann Albert Fabricius i Hamburg. Denne gav 1734 ut ett stort arbete i vilket vattnet behandlas ur alla aspekter, allt liksom hos Arrebo och Arndt från hav och sjöfart till regn och källor: »*Hydrotheologie, oder Versuch, durch aufmerksame Betrachtung der Eigenschaften, reichen Austheilung und Bewegung der Wasser, die Menschen zur Liebe und Bewunderung Ihres Guetigsten, Weisesten, Maechtigsten Schöpfers zu ermuntern*«. Hos Fabricius återkommer också tanken på vattnets kraft: »*Dass das Wasser eine Krafft hat, nicht nur zu erquickten und frisch zu halten, sondern auch zu ernahren vnd zu heilen.*« ⁸⁹ Framställningen

förankras hela tiden i Bibeln och i kristen symbolik, liksom Hansens »*Fontinalia sacra*«. I vidare sammanhang tillhör alltså Hansens bok den fysikoteologiska litteraturen, där den tidsmässigt ligger mellan Arndt och Fabricius. I snävare betydelse är Hansens »*Fontinalia sacra*« en bland flera skrifter under 1600- och 1700-talet som ägnar hälsokällor stor uppmärksamhet och mer eller mindre propagerar för naturens enkla läkemedel, givna av Gud i skapelsen. Från teologiskt och medicinskt håll fanns alltså ett positivt intresse för Helene kilde och andra källor, ett intresse som ökade under 1600- och 1700-talet. Att söka inskränka eller hindra besöken vid källan var inte på något sätt aktuellt varken från teologiskt eller medicinskt håll. Teologi och medicin uppmuntrar, befrämjar och stadfäster snarare besöken vid Helene kilde och andra källor under 1600- och 1700-talet. Fortlevande helgonkult och allmogetro av annat slag blev en bieffekt till det ökade intresset.

Summary

The point of departure for the article lies in certain usages of a cult-like character connected with a spring of water in Tisvilde, North Sealand (the »Spring of Helene«) where acts of healing were widely believed to occur in post-Reformation times as well as earlier – and increasingly so in the first part of the 17th Century. As a contribution to official endeavours to supervise these goings-on and provide visitors with sound understanding, Erich Hansen, the rector of Græsted, in 1650 published a book entitled »Fontinalia Sacra« in which a doctrine of the God-given curative properties of water is developed within the wider context of a theology of nature. The article analyzes this complex of ideas, uncovers its roots in orthodox Lutheran as well as Paracelsic & thinking, and describes later developments connected with springs in Northern countries and ideas about healing by water and herbs.

Noter

1. Den danske Kirkes Historie, under redaktion af Hal Koch og Bjørn Kornerup, København 1959, Bd IV sid 237 ff.
2. Bering Liisberg, Domina Helena. Sagn og Historie fra Tisvilde, København og Kristiania 1919 sid 36 samt Erich Hansen sid 6.
3. Liisberg sid 92.
4. Kirkehistoriske Samlinger 4. R. III 1893-95 sid 626, Liisberg sid 27.
5. Liisberg sid 36.
6. Liisberg sid 31.
7. Liisberg sid 33f.
8. Liisberg sid 91.
9. Liisberg sid 54.
10. Hansen sid Ax.
- 10a. Hansen sid 5f.
11. Liisberg sid 34.
12. Block sid 54. Se även Arvidsson, Bengt, Själens örtagård. Trädgårdskonstens betydelse för bildspråket i uppbyggelselitteraturen omkring år 1600, Studia Theologica Lundemia 46, Lund 1991 sid 151 ff.
13. Liisberg sid 85.
14. Liisberg sid 13.
15. Liisberg sid 88.
- 16 Se Fjelstrup, Aug., Dr. Peter Payngk. Kong Kristian IV's Hofkemiker, København 1911.
17. Liisberg sid 90.

18. Liisberg sid 87.
19. Jfr. Fjelstrup, Aug., Dr. Peter Payngk. Kong Kristian IV's Hofkemiker, København 1911 sid 38: »Kristian IV, der med al sin nøgterne Forstand og praktiske Sans ikke kan siges fri for at have været paavirket af Datidens Overtro, havde af Hensyn til de talrige Besøgende ladet opføre en Bygning ved Helenekilde; i Juni Maaned 1639 rejste han selv derhen og opholdt sig der St. Hans Nat for at bruge Vandet, og senere sendte han gentagne Gange Bud efter store Kvantiteter af det undergørende Vand.«
20. Hansen sid 6.
21. Arvidsson, Bengt, Naturlig teologi och naturteologi. Naturen som bild i dansk fromhetstradition omkring år 1600, Studia Theologica Lundensia 45, Lund 1990.
22. Arvidsson, Naturlig teologi och naturteologi sid 9 f.
23. Arrebo, Anders, Samlede skrifter Bind 1, København 1965 sid 117.
24. Arrebo, Anders, Samlede skrifter Bind 1, København 1965 sid 141.
25. Arndt 1618 sid 84f. jfr. Hansen sid 26.
26. Arndt 1618 sid 231f.
27. Hansen sid 7.
28. Hansen sid 8 ff.
29. Hansen sid 13.
30. Hansen sid 14.
31. Arvidsson, Naturlig teologi och naturteologi sid 145ff.
32. Arvidsson, Naturlig teologi och naturteologi sid 40 f.
33. Hansen sid 29.
34. Hansen sid 29 f.
35. Hansen sid 30.
36. Arndt 1618 sid 64.
37. Hansen sid 30 f.
38. Arndt 1618 sid 65.
39. Hansen sid 33 f.
40. Arndt sid 66.
41. Smid 1546 sid A4 f.
42. Hiærne sid 10.
43. Hiærne sid 28.
44. Hiærne sid 35.
45. Hiærne sid 54: »Så haar den store och hoegtberoemde Bartholinus, ehuru faerdig han i alt annat war / giordt sigh i Anatomien aldramaest fullkommelig. Den hoegt vplyste Borrichius haar vthi Chymien bracht sigh så widt / at han i denne Professionen wael haar foertient at heta Magnum Sydus Chymicum Daniæ, eller det klarlysande Danmarcks Lius. P. Severinus Danus, huru hoegt han i beroerde kunskap vpstigit / aer ingom okunnigt / vtan den vthi Chymien en begynnare aer. Simon Pauli excellerat i Botanicis, eller oerternas kunskap / och deras krafters vthgrundande. O. Wormius vthi naturlige sakers / serdels jord- och bergarters / sammanletande och beskrifwande / haar foer andra warit många oefwerlaegen. Och ho kan / eller hinner dem alla vpreckna som vthi Danmarck / den ene haer vthi / den andre åter i annat / något serdeles foerebracht ...«
46. Hiærne sid A.
47. Hiærne sid A2.
48. Hiærne sid 14.
49. Hansen sid Aii.
50. Hansen sid Aiii.

51. Hansen sid Av.
52. Hansen sid Av
53. Hiärne sid 24.
54. Hiärne sid 24 f.
55. Lange sid b2f.
56. Lange sid 51.
57. Lange sid 55.
58. Hansen sid 35.
59. Hansen sid 36.
60. Hansen sid 38 f.
61. Hansen sid 39.
62. Hansen sid 41.
63. Hansen sid 43.
64. Hansen sid 46.
65. Hansen sid 48.
66. Hansen sid 51 f.
67. Hansen sid Aiii.
68. Hansen sid Avii.
69. Hansen sid Aviii.
70. Arndt 1618 sid 84.
71. Hansen sid Avii.
72. Hansen sid 28.
73. Arndt 1618 sid 87.
74. Hansen sid Aix.
75. Hansen sid Axii.
76. Kirkehistoriske Samlinger 4. R. III 1893-95 sid 628.
77. Peder Hansen Resens Atlas Danicus. Helsingør. I dansk Oversættelse ved Johannes Knudsen, København 1928 sid 35.
78. Peder Hansen Resens Atlas Danicus ... sid 44.
79. Hiärne sid 22.
80. Lange sid 52.
81. Lange sid 52 f.
82. Lange sid 53 f.
83. Hansen sid 135 ff.
84. Hansen sid 142.
85. Hansen sid 145 ff.
86. Hansen sid 153.
87. Hansen sid 157 f.
88. Hansen sid 173.
89. Fabricius, Das ersten Buchs 25.

*Teol. dr. Bengt Arvidsson,
Boarpsvägen 1454, Vinslöv, Sverige*

Betænkninger over Danmarks og Norgis Kirke-Ritual af 1685 fra Aalborg stifts geistelighed, 1735¹

Af Kristian R. Skovmose

I Aalborg bispearkiv findes en gruppe betænkninger over Danmarks og Norges Kirke-Ritual af 1685, som stiftets geistelighed udarbejdede efter et pålæg fra biskoppen af 8. juli 1735.² Dette var foranlediget af en kongelig skrivelse af 11. juni 1735, der anmodede om indsendelse af betænkninger over Kirke-Ritualet til Danske Kancelli. Betænkningerne er mig bekendt ikke nævnt eller behandlet tidligere. På linie med den fremvoksende pietistiske teologi, er der kun få ændringsforslag til Kirke-Ritualet, mens der forekommer en del overvejelser over skriftemål og katekisation.

Biskop Thestrup³ udfærdigede nedenstående skrivelse til stiftets provster:

»(Til samt: Prouster i Herrederne om Ritualet).⁴

Velærværdige Hr Proust Elskelige broder i Herren.

Fra Hans excellence, Hans Kongl: Majestets Geheime Raad i det Kongl: Conseil og Ober-Secretaire i det Kongl: Danske Cancellie hr: Holstein, er mig Tilsendt Skrivelse dat. 11 Junii 1735, angaaende dend for Kirckerne i Danmarck og Norge anordnede Kirche Ritual, at dend for dend Mangel skyld der er paa samme, saa dend neppe er til Kiøbs at bekomme, skal paa nye oplegges, men førend saadant skeer, eragtes det fornøden, at eenhver af Geisteligheden giver sin Betenckende, om noget der i kunde være, endten at forandre, forbedre, fratage eller tillægge. Til dend Ende Hans Kongl: Maysts: allernaadigste villie og Befaling er denne, efter Høyst Bemelte hans Excellences skrivelses indhold: at eenhver af Geistligheden sit allerunderdanigste Betænken- de over hver post efter Ritualets pag: ville forfatte og efter enhvers got skiønnende give de fornøden forandringer til kiende. Hvorf: Deis Propositus med forderligste giver sine Herreds Brødre tilkiende same hans Maysts: allernaadigste Villie og befaling, dend at lade sig være efterret- telig og med aller først see kand, her til Residentzen sine Betenckning her som for er melt indsende, Hvorfra same directe til Hans Majestet allerunderdanigst bliver oversendt ...

Aalb: dj 8 de Juli 1735

F Thestrup«.

Ialt 65 præster har givet deres holdning til rituallet til kende, og de repræsenterer stort set hele stiftet, idet der fra stiftets daværende 14 provstier er betænkninger fra de 12. Der mangler kun fra Refs- og Horns herreder.

Betænkningernes form og omfang er meget varierende. De fleste provster udformede en skrivelse, der pålagde præsterne at udtale sig. Denne blev rundsendt til provstiets præster i form af en »cirkularskrivelse«, der blev sendt fra præstegård til præstegård. Med skrivelserne fulgte et lille hæfte, hvor provsten, ofte som den første, havde anført sine bemærkninger, og præsterne tilføjede heri deres betænkninger. Desværre medførte denne form i flere tilfælde monotome gentagelser af de foregående synspunkter. I Morsø Søndre herred afgav man en kollektiv betænkning.⁵

Efter enevældens indførelse i 1660 bestræbte man sig på at uniformere landets lovgrundlag. Det samlede resultat blev Chr. V's Danske Lov af 1683. Den indeholder ikke detaljerede liturgiske anvisninger. Sådanne fandt man under lovarbejdet, at der var behov for, og derfor iværksattes udarbejdelsen af en »Ritualloug om Ceremonierne«,⁶ og resultatet blev: »Danmarks og Norges Kirke-Ritual« af 1685. Den liturgiske uniformering fuldendtes efter ortodoksiens retningslinier med Alterbogen (1688) og Kingos Salmebog (1699).

Forud for et nyt oplag af Alterbogen var der i 1720 indhentet betænkninger fra landets provster og biskopper, fordi der ønskedes »mere Uniformitet«.⁷ Arbejdet var dog uden resultat, og materialet er senere gået tabt.⁸

Da man i 1735 startede revisionen af Kirke-Rituallet, var den officielle begrundelse, at der var mangel på ritualbøger, og at man ikke længere kunne købe nye ritualbøger.⁹ Betænkningerne fra Ålborg stift giver imidlertid ikke indtryk af, der var mangel på eksemplarer af Kirke-Rituallet. 21 af betænkningerne nævner direkte, at pastoratets kirker var vel forsynede med Kirke-Ritualler.¹⁰ Kun i ét sogn manglede man et eksemplar, nemlig i Tranum.¹¹

Dette understøtter den antagelse, at revisionen primært blev iværksat, fordi kongen, Chr. VI, i virkeligheden ønskede at gennemføre ændringer¹² i pietistisk retning.¹³

Blandt geisteligheden var det en udbredt opfattelse, at det var unødvendigt at foretage forandringer i Kirke-Rituallet. Af de 65 betænkninger, der foreligger, gives der i 60 udtryk for tilfredshed med det gældende Kirke-Ritual:

»Vores anordnede Kirche-Ritual er saa vel og fuldkommen indret-

tet, at derudj efter min skiønsomhed findes intet enten at forandre, forbedre, fratage eller tillegge«. ¹⁴

I en del af betænkningerne, hvor tilfredsheden med ritualet begrundes, spores ortodoksiens betoning af den rene lære og dens afgrænsning overfor andre kirker. ¹⁵ Man finder Kirke-Ritualet er i god overensstemmelse med Guds lov og evangeliet, ¹⁶ og at det bygger på Confessio Augustana. ¹⁷ Yderligere er det en garanti, at det er udarbejdet af lærde teologer ¹⁸ og godkendt af kongen. ¹⁹

Andre afviser ændringer ud fra en generel konservativ og uvillig holdning til liturgiske forandringer. Det fremføres, at Kirke-Ritualet er særdeles opbyggeligt, ²⁰ samt at ændringer blot vil rejse et folkeligt røre. ²¹ Endelig frygtes de økonomiske udgifter til anskaffelse af nye ritualbøger, som nødvendigvis måtte følge, da liturgisk uniformitet var en selvfølge. ²²

Ortodoksiens bodsfromhed kom til orde i Kirke-Ritualet ved bestemmelsen om, at deltagelsen i lønligt skriftemål samt afløsning var en tvungen forudsætning for deltagelse i nadveren. Dette, og ikke selve nadverliturgien, voldte pietisterne kvaler. ²³

Dagen før man vil deltage i altergangen eller til nød samme dag, skal man ifølge Kirke-Ritualet skrifte for præsten i skriftestolen, indtil præsten har »fornummet en hiertelig Fortrydelse over Synden, samt en inderlig Længsel efter Guds Naade« og »alvorligt Fortset til sand bedring«. Præsten skal da trøste og formane til et godt levned, hvorefter afløsningen med håndspålggelse skal finde sted uden »Vilkor«: Efterdi I af Hiertet angrer ...«. ²⁴

En udbredt tendens til især at søge nadveren til højtiderne ²⁵ forhindrede imidlertid den praktiske gennemførelse af, at hver enkelt skriftede for sig. Derfor praktiseredes enten kollektiv skrifte og afløsning, eller også blev der skriftet og afløst i en sådan hast, at det var umuligt for præsten at overbevise sig om, hvorvidt den skriftende oprigtigt var bodfærdig. Enkelte steder undlod man endog at håndhæve skrifte tvangen. ²⁶

I København førte den pietistiske vækkelse til krav om ændring af Kirke-Ritualets regler om skrifte og afløsning, og der blev fremsendt ansøgninger om fritagelse fra at følge de gældende foreskrifter. Sagen kendes som: Skriftemålssagen. ²⁷ De tre hovedpersoner i skriftemålssagen var de pietistisk påvirkede præster: O. Hersleb, ²⁸ E. Ewald ²⁹ og P. N. Holst. ³⁰ Sagen startede med en anklage mod Hersleb over, at han havde undladt håndspålggelse og absolution overfor nogle syge. Ønsket om at fravige Kirke-Ritualets foreskrifter skyldtes, at erfaring

havde vist, hvorledes absolutionen ganske vist trøstede, men den fremmede ikke omvendelse og førte heller ikke til et forbedret levned. Man mente dette skyldtes, at absolution var ubetinget, og at det i praksis heller ikke havde konsekvenser, når omvendelse eller ændret livsstil udeblev. F.eks. medførte det ikke udelukkelse fra at deltage i nadveren.

Enkelte af præsterne i Ålborg stift delte de pietistiske bekymringer, men samtidig tog de det for helt givet, at skriftemålet fortsat skulle finde sted med håndspåbyggelse og absolution. Deres autoritetstro indstilling overfor det forordnede forbød dem at gribe til selvjustits eller søge fritagelse fra at tage til skrifte.

Som løsning på de praktiske problemer foreslår stiftsprovsten i Ålborg, at man skulle anmelde sit ønske om at skrifte til »Klokkeren«. ³¹ Fra Vennebjerg foreslås, at hvor der er f.eks. 200 kommunikanter, skal disse fordeles på »skriftedage« med højst 30-60 skriftende pr. dag. ³²

Oftest skriftede sognebørnene, fordi det var lovpligtigt, men de var slet ikke bodfærdige. ³³ Et middel til at fremme den »rette fortrydelse, længsel og fortsæt« ³⁴ finder flere i en kateketisk liturgi i forbindelse med skriftemålet. ³⁵ Præsten indleder med en kateketisk tale til de forsamlede. Herefter eksaminerer han hver enkelt kundskaber og lærer således den enkeltes sjælelige tilstand at kende. Men først herefter indledes det egentlige skriftemål, hvor præsten tager hver enkelt til skrifte.

De, der var for »vankundige«, skulle præsten pålægge at forbedre sig, og klokkeren eller degnen, der på forhånd var tilstede for at holde orden og tælle, hvem og hvor mange der ville komme til altergangen, ³⁶ skulle nedskrive præstens spørgsmål og svarene herpå, så præsten nøje kunne opregne på hvilke punkter, forbedring var nødvendig. De vankundige skulle så møde hos præsten inden skriftedagen og redegøre for deres forbedring, ligesom de igen skulle deltage i den indledende undervisning i kirken for at gøre deres forbedring vitterlig, inden de kunne antages til skrifte.

I Kirke-Ritualet anføres, at præsten kan holde altergang for syge i deres hjem. ³⁷ Også da er skriftemål og afløsning obligatorisk. Mens skrifte og afløsning finder sted, må kun præsten og den syge være i værelset. Betænkningerne foreslår af hensyn til præsten, at hvis han ikke kan afløse den syge med god samvittighed, kan de pårørende og degnen kaldes ind. Præsten gentager da sine spørgsmål, og disse notes sammen med den syges svar af degnen under vidners nærværelse. Dermed undgås nemlig, at præstens embedsførelse kan anfægtes. I tilfælde, hvor den syge hverken kan høre eller tale, ønsker flere, at

Kirke-Ritualet skal tillade, at absolutionen alene afhænger af, om pågældende havde været bodfærdig »i sin Velmagt«. ³⁸ Kan absolution ikke forsvares, skal præsten kun holde en tale og bede sammen med de tilstedeværende.

Ifølge Chr. V's Danske Lov, 1683, skulle »Letfærdighed, Manddrab, Tyveri, Mened eller andre aabenbarlige Laster« medføre, at man blev underlagt »Kirkens Disciplin«. Dette medførte udelukkelse fra skriftemål og deltagelse i nadveren. ³⁹ I praksis blev kirkedisciplinen ikke håndhævet i form af udelukkelse fra skrifte og nadverdeltagelse. Derimod blev det kun krævet, at der skulle skrives åbenbart straks, og lige herefter fandt afløsningen sted. ⁴⁰ I praksis var det især svangerskab udenfor ægteskab, der førte til krav om åbenbart skrifte, men ofte var skriftet tilsyneladende løgnagtigt. Flere betænkninger nævner nemlig, at skriftemålet først skal finde sted, når præsten nøje ved, hvem faderen er. Derfor skal der ikke nødvendigvis skrives den først kommende prædikendag, som det ellers var praksis. Om nødvendigt bør det åbenbare skrifte udsættes indtil årets udgang, eller indtil præsten er bekendt med sandheden, og i mellemtiden skal der hver søndag i kirkebønnen bedes om, at sandheden må komme frem. Der må dog ingen navne nævnes i bønnen. ⁴¹

I reformationsårhundredet var det tilstrækkeligt, at en kristen kunne katekismens stykker udenad. Dette stillede man sig i mindre grad tilfreds med i løbet af det 17. århundrede, men særligt med den pietistiske vækkelse i begyndelsen af det 18. årh. blev det understreget, at forståelsen af katekismen var afgørende, og der fremkom væsentlige praktiske tiltag i form af flere katekisationer og bedre metoder. Biskoppen over Ålborg stift, Frands Thestrups, havde katekismusundervisningen som en hjertesag. Thestrup ⁴² havde været rektor og præst i Nyborg, provst i Lolland Nørre herred og præst ved Helliggejst Kirke i København, inden han blev biskop i Ålborg. Under engelsk påvirkning ⁴³ holdt han i hele sin periode som præst flittigt katekisationer, og hans stod bag oprettelsen af en af de københavnske kirkeskoler. ⁴⁴ Kampen for en forbedret katekismusundervisning fortsatte han som biskop over Ålborg stift.

Thestrup tilskyndede sognepræsten, senere provst og biskop, i Åsted og Skjærum i Vendsyssel, magister Christopher Mumme, ⁴⁵ til at udarbejde en katekismusforklaring. ⁴⁶ Begrundelsen var, at det var ønskeligt med en ensartet undervisning overalt i stiftet med øget vægt på forståelsen. Under udarbejdelsen af forklaringen fandt et nært samarbejde sted mellem Thestrup og Mumme, ⁴⁷ og Thestrup opfordrede senere

kraftigt til, at ikke blot præster og degne, men også almindelige folk anskaffede og anvendte forklaringen,⁴⁸ der også udkom i flere oplag.

I lyset heraf må det antages, at stiftets præster var meget bevidste om katekisationens nødvendighed. Kun 8 betænkninger nævner dog katekismusundervisning direkte. I en enkelt betænkning fremhæves og roses stiftets ordning:⁴⁹ Mummets forklaring. Ligeledes anføres, at det var ønskeligt, om Kirke-Ritualet indeholdt kateketiske foreskrifter, så der kunne opnås uniformitet.⁵⁰ En fremlægger den ide, at den langsomme messesang skulle udelades til fordel for katekismusundervisningen,⁵¹ mens en anden ønsker en radikal forkortelse af gudstjenesten til fordel for katekisationen.⁵²

Det fremgår af flere betænkninger, at der var problemer med katekismusundervisningen og særligt, at menighederne ikke var sig bevidst, hvor nødvendig den var. Specielt overfor de unge⁵³ og »Land-Soldaterne«⁵⁴ efterlyses regler, der indskærper pligten til at deltage i katekisationen.

Kun i én betænkning anføres anvisninger på, hvordan katekismusundervisningen bør finde sted, og dette afspejler antageligt, hvordan katekismusundervisningen reelt fandt sted i store dele af stiftet. Betænkningen er fra Vennebjerg herred i Vendsyssel, og nævnte Chph. Mummegiver heri hovedtrækkene fra sin egen katekismusforklaring.

På landet skulle der katekiseres i to afdelinger: Først skulle præsten anvende sidste halvdel af »Prædiketimen« til at forklare katekismens dele,⁵⁵ og dernæst skulle degnen katekisere med børnene efter gudstjenestens slutning.⁵⁶ Mummestreger vigtigheden af, at såvel stoffet, som den måde det blev fremlagt på, skulle være ens for både præst og degn. Han fastholder i sin betænkning den form for katekisationen efter gudstjenesten, som han i 1720'erne havde fremlagt. Børnene opdeles i tre klasser. Der indledes og sluttes med bøn (de samme hver gang). Dernæst gennemgås den del af katekismen, der er anordnet til den aktuelle uge i form af forklaringer, spørgsmål og indlæring af bibelsprog. Til sidst læser et barn fra den øverste af de tre klasser nogle forordnede afsnit af Bibelen, og imens fører degnen protokol over de fremmødte. Der stilles enkelte spørgsmål til teksten. Inden afslutningsbønnen fortælles endeligt, hvad der gennemgås næste gang, og hvilke af »Bibels Historier« der hører næste søndag til.

Nyt i forhold til katekismusforklaringen fra 1723(24)⁵⁷ er Mummets forslag om en art konfirmation én gang om året: »Om iche fra Catechisationen een gang om Aaret maatte dimitteris de, som vide nu forstandig at svare til Ungdommens 3 Classers Spørsmåale?«⁵⁸ Dog foreslår han ingen liturgi for denne dimission, hvilket dog fremkom, da konfir-

mationen blev indført, 1736.⁵⁹ Nyt er det også, at han ønsker katekismusundervisningen intensiveret ved at undlade samlæsning af alle tre klasser, hvilket ofte var for mange på en gang. I stedet ønsker han, at en lærer knyttes til hver af de tre klasser, som fordeles på hvert sit sted i kirken: Præsten til de øverste, degnen til de mellemste og skoleholderen til de yngste.⁶⁰

Ud over de to hovedemner i betænkningerne, skriftemålet og katekisationen, er der en række forslag til ændringer eller indskærpelse af de gældende forordninger for højmesseliturgien i Kirke-Ritualet, men de er af mere formel karakter. Det drejer sig om indskærpelse af, at man som forordnet skal knæle under bønnerne og stå op under epistel- og evangelie-læsningerne.⁶¹ Endvidere om, at salmen »O Gud vi love Dig«, der blev sunget til indledning ved froprædiken⁶² og to gange om året til højmissen,⁶³ i 1729⁶⁴ var blevet udskiftet med salmen: »O store Gud vi love dig«. ⁶⁵ Flere minder om, at dette rent formelt burde ændres i Kirke-Ritualet.⁶⁶ Enkelte ⁶⁷ efterlyser også en salutation forud for evangelielæsningen⁶⁸ og foreslår det alternative svar⁶⁹ forud for evangelielæsningen fjernet, da det ikke bruges.⁷⁰ Endelig beklager flere sig over, at der anden juledag: St. Stephans dag, skal prædikes om omsorg for de fattige,⁷¹ når evangeliet handler om dommen over Jerusalem.⁷² Epistelen⁷³ nævner derimod martyren og fattigforstanderen Stephanus, og derfor burde det forordnes, der skulle prædikes over den.⁷⁴ I betænkningerne klages også over, at der herskede usikkerhed angående, dels hvilke meddelelser eller lovforkyndelser, der skulle gives fra prædikestolen, dels hvornår i kirkeårets løb, det skulle ske.⁷⁵

Til to af de øvrige ritualer i Kirke-Ritualet fremsættes forslag til ændringer: En enkelt præst foreslår, at indledningen af kvinder, efter de har født,⁷⁶ skal finde sted inden gudstjenesten, mellem anden og tredie ringning,⁷⁷ og ikke som forordnet under de første salmer. Hensigten med dette forslag var at undgå, at den personlige andagt hos den øvrige menighed blev forstyrret.⁷⁸ Også til dåbsritualet er der enkelte bemærkninger. Nogle overvejer afskaffelsen af exorcismen bl.a. fordi det skaber forvirring i menigheden. Den blev nemlig ikke brugt ved hjemmedåb eller ved voksnes dåb.⁷⁹ Men teologiske begrundelser for afskaffelsen fremsættes ikke. Desuden ønsker nogle, at anordningerne for fremstilling af hjemmedøbte måtte formuleres klarere.⁸⁰

Det er karakteristisk for betænkningerne, som for pietismen iøvrigt, at det i ringe grad er selve ritualerne, der vises opmærksomhed og ønskes ændret. Ud fra en meget autoritetstro holdning anses de for at være i god overensstemmelse med bekendelsesskrifterne og kongens love. I

sig selv tillægges ritualerne dog ikke guddommelig kraft, men betragtes som adiafora, blot skal de være opbyggelige. Det er typisk pietistisk, at der lægges særlig vægt på den kateketiske undervisning dels forud for skriftemålet dels i forbindelse med ungdommens opdragelse, fordi den sikrer, at fromheden ikke kun ytrer sig som ydre deltagelse. Katekismusundervisningen anses for at være den bedste vej til at fremme fromheden i form af bod og et forbedret levned og til at sikre, at fromheden bliver ægte og personlig. Alligevel er den pietistiske holdning ikke særlig fremtrædende og konsekvent hos geisteligheden i Ålborg stift omkring 1735. Kun enkelte præster har en helt tydelig pietistisk teologi svarende til den, der kommer frem i P. Herslebs betænkning.⁸¹

Noter

1. Kilderne til nærværende artikel stiftede jeg bekendtskab med under mine studier af »Liturgien i Danmark ca. 1610-1810« i forbindelse med et scholarstipendiat ved Inst. for Kirkehistorie, Århus Universitet, 1988-89. Jeg takker lektor Knud Ottosen for tilskyndelsen til og vejledning under stipendiestudiet og ved udarbejdelsen af denne artikel.
2. Landsarkivet, Viborg. Ålborg bispearkiv: Arkivpakke (C-1,372) med bl.a. »Indberetninger om kirkeritualet 1735«. For at give et fuldstændigt billede, er desuden inddraget en betænkning, som videresendtes fra Ålborg stift til Danske Kancelli: »Venneberg Herredts Præstes kabs allerunderdanigste Erklæring ...«. Den er sandsynligvis udarbejdet af Christopher Mumme, sognepræst i Åsted og Skjærum i Vendsyssel. Han blev biskop efter F. Thestrup, og muligvis har han selv besluttet, at netop hans egen betænkning blev sendt til Danske Kancelli.
Det øvrige materiale, som blev sendt til kancelliet fra de øvrige stifter, findes i Rigsarkivet (Danske Kanselli. Generalkirke-inspektionskollegiet: Ritualets revision 1737-) og omfatter iøvrigt: Betænkninger af: Per Hersleb (udg. P. G. Lindhardt: Kirkeritualet og pietismen. Kbh. 1986), Ejler Hagerup, Chr. Ramus, C. L. Leth, E. Ewald (udg. Kh. Sl. 4. rk. bd. III, s. 519-525), Præster i Venneberg herred, H. Steenbuch.
Extracter af betænkninger. Notater: P. Hersleb og J. B. Bluhme. Opstilling af principper for revisionen. Forhandlingsnotater. Kirke-Ritualet med ark indskudt til notater (med notater).
3. Frands Thestrup (1653-1735) biskop i Ålborg fra 1709, indtil han døde 17. august 1735. Måske er alderdom og svaghed skyld i, han ikke selv udarbejdede en betænkning.
4. Landsarkivet, Viborg. Ålborg bispearkiv: Kopibogen (C-1, 12) s. 145 A-B. Teksten anført i parentes står i kopibogens margen.
5. Alle præsterne samledes nemlig »udi Wejerslev Kircke d: 8 Aug:« og afgav betænkning efter de »nøye have igiennemseet Ritualen«.
6. Secher, V. A. og Støchel, Chr.: Forarbejderne til Kong Kristian V's danske Lov. Kbh. 1893-94. Bd. 2, s. 458: Under den tredje revisionskommisjons arbejde d. 1.

april 1680 »blef for got befundet, at der skulle talis med hans Majtt., om der icke motte forfattis en Ritualoug om Ceremonierne i Kirkerne, paa det der kunde være en Conformitet ofver alt«.

7. Kgl. reskript af 10. og 26. juni 1720. L. Fogtmann: Kgl. Rescripter, 1699-1730. III Del. Kbh. 1793.
8. P. G. Lindhardt: Peder Hersleb I. Kbh. 1939. S. 99.
9. Jvf. Thestrups skrivelse ovenfor.
10. Btk. af sognepræst Peder Casten i Thisted og Tilsted, Hundborg herred: »Til Efterretning for vedkommende i Guds Tienestis Forretning findes thisted og Tilsted Kircker hver at være forsiunet med en vel conditioneret Kircke-Ritual«. I 21 betænkninger anfører præsterne lignende oplysninger. En enkelt anfører endda: »De fleeste kircker i Danmark og Norge ere forsiunede med Kircke-Ritual«, og det er »at sette Kirckerne i nye Bekostning, om nogen Forandring skeede, Eftersom endlig maae være een uniformitet i vore Guds tieniste« (Ufuldstændig btk. fra Øster Han hrd.).
11. Btk. af Caspar Christopherssøn, Leerup-Tranum, Øster Han hrd.
12. P. G. Lindhardt: Peder Hersleb I. (1689-1737). Kbh. 1939. S. 286.
13. Sst. s. 286 antyder Lindhardt dette idet han henviser til »deres standpunkt, der fik arbejdet betroet«. Dette må forstås dels de der afgav betænkning dels de der tog del i det egentlige revisionsarbejde, bl.a. Peder Hersleb.
Fra Ålborg stift blev der videresendt én betænkning til kancelliet, og det var ligeledes den mest pietistisk prægede. Den var udarbejdet af Christoper Mumme, der i 1724-25 havde udgivet katekismusforklaringen: »Underviisnings Spørgsmaale«, og heri lægges især vægt på skriftemålet og katekismusundervisningen.
14. Den fulde ordlyd af betænkningen fra N. C. Botzen, Tolstrup-Stenum, Jerslev hrd.
15. Ved væsentlige forandringer ville man nemlig »føye voris Modstandere Calvinianerne og Puritanerne, som icke vil gifve os det mindste efter, i at tage fra; eller og i at legge til, vil favoricere Papisterne«. Btk. af N. J. Rotenburg; Sæby, Børglum hrd.
16. Btk. af P. Højjer, Hammer-Horns-Sulsted-Ajstrup, Kær hrd.
17. Btk. af N. J. Rotenburg, Sæby, Børglum hrd. Nævnes også af flere.
18. Btk. af Chr. Friis, Alsted-Bjergby, Morsø Nørre hrd.
19. Sst.
20. Btk. af J. H. Steinfeldt, Albæk-voer, Børglum hrd.
21. Fællesbtk. fra Morsø Sdr. hrd.
22. Ufuldstændig btk. fra Øster Han hrd.: Det er »at sette Kircherne i nye Bekostning; om nogen Forandring skeede, Eftersom endelig maae være een uniformitet i vore Gudstieniste«.
23. E. H. Stampe, Torslev-Lendum, Børglum hrd. nævner dog: »Degnen maate befalit at holde god Skich og orden ved communicanterne, at iche nogen trænger sig frem, ey heller nogen at trine frem, før den forrige Dug; og de betiente er nedkomne«.
24. Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685 (herefter KR). S. 143 ff. (Genudgivet af udvalg for konvent for kirke og theologi, 1985: Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985.)
25. P. G. Lindhardt: Peder Hersleb I. Kbh. 1939. S. 273.
26. Btk. af E. H. Stampe, Torslev-Lendum, Børglum hrd.: Der klages over, at man blot lader et barn meddele til degnen, at man vil til alters.
27. Koch og Kornerup (red.): Den danske Kirkes Historie, bd. V, s. 128 ff.
28. Kh. Sl. 5. rk. bd. V, s. 164-201.
29. Kh. Sl. 4. rk. bd. III, s. 519ff og 5. rk. bd. V. s. 343ff.

30. Kh. Sl. 5. rk. bd. IV. s. 322ff.
31. Btk. af stiftprovst Sixtus Aspach, Ålborg.
32. Btk. fra Vennebjerg af Chrph. Mumme: »At Confitenternis Tall maate sættis til visse hver Skrifte-Dag, saa dett iche overgich 30 i de Meenigheder, hvor der findis in alles 200 Communicaner, 60, hvor der findis 400, og saa fremdelis, og heller Skrifte-Dagenis, end Confitenternis Tall at formeris?«
33. Sst.: »Og Confitenternes største Tall, læse uden Sands og Følelse enhver, end og bæste formular af Skrifte-Bøn og Begiæring«.
34. Sst.
35. Sst.
36. KR s. 149.
37. KR s. 169 ff.
38. Btk. fra Vennebjerg af Chrph. Mumme.
39. KR s. 150.
40. Btk. af P. K. Paludan, Hellevad-Hellum-Ørum, Jerslev hrd.: »Binde Nøglen nu om stunder ligger saa dybt nedgravet, og løse-Nøglen allene bruges«.
41. Btk. fra Vennebjerg af Chrph. Mumme.
42. Dansk biografisk Leksikon, 1983, bd. 14 s. 439-441.
43. Michael Neiiendam: Københavns Kirkeskolers Krønike. Kbh. 1941. S. 26.
44. Sst. S. 28-31.
45. Dansk biografisk Leksikon 1897, bd. 11, s. 506-507.
46. »Underviisnings Spørsmåale For at forstaae og i Levnet til Brug at føre D. Morten Luthers Liden Catechismus, Eendeel Brugte i Aalborg Stift af Biscoperne Salig og Høyærværdig Ihukommelse D. M. Foss, D. H. Bornemann, D. J. Bircherod, Men Mestendeel Samlede efter Hans Velædle Høyærværdighed Mag. Frands Thestrup, Nu Biscop over Aalborg Stift, Hans Overhørelses Maade i Biscop over Aalborg Stift, Hans Overhørelses Maade i Visitatzerne, Befaling, at forfatte dem i Pennen, Skriftlige Correcturer og Forbedringer, og Besluttelse til Uniformitet i Stiftet for Degnene, Skoleholderne og Huus-Fædrene, At præsternes Arbeyde nogenlunde kunde lættes, og Ungdommen dog frugtbarligen underviises og overhøres.« Efter tredie oplag 1737 og Kh. Sl. ny rk. bd. 6, s. 841 ff.
47. Kh. Sl. ny rk. bd. 6, s. 841-53 og 6. rk. bd. III, s. 574-601.
48. Kh. Sl. 6. rk. bd. III, s. 574.
49. Btk. af P. K. Paludan, Hellevad-Hellum-Ørum, Jerslev hrd.
50. Sst.
51. Btk. af N. R. Larsen, Vadum, Kær hrd.
52. Btk. af P. K. Paludan, Hellevad-Hellum-Ørum, Jerslev hrd.: Hvis der ingen dåb eller nadver: »Ministerialia« skulle finde sted, kunne gudstjenesten før prædikenen reduceres til læsning af epistelen og efter prædikendelen skulle kun synges en salme og kollekten læses. Al den sparede tid kunne så anvendes til katekisation.
53. Btk. af »Ferdinandus« (jvf. Wiberg: Ferdinand Jochumsen Phister), Sejerslev-Ejerslev-Jørby, Morsø Nørre hrd., og J. Bergh, Vrå-Em-Serritslev, Børglum hrd.
54. Btk. af N. Esbach, Fladde-Gærum, Vennebjerg hrd.
55. Chr. V's Danske Lov 1683: 2-4-14.
56. Sst.: 2-15-2.
57. Kh. Sl. 6. rk. bd. III, s. 579.
58. Btk fra Vennebjerg af Chrph. Mumme: S. 2.
59. Forordning af 13. jan. 1736. J. H. Schou: chronologisk Register. III deel. Købh. 1795.

60. Se note 58.
61. KR s. 13 og 39.
62. KR s. 7, undtagen langfredag.
63. KR s. 33: På »Michels Dag« d. 29. sept., hvor der ofte blev holdt høstgudstjeneste (jvf. Kirkeleksikon for Norden, bd. III, 1911) og på »Taksigelsens Fest« d. 11. feb. (jvf. KR s. 25).
64. Kongelig forordning af 18. marts og 8. april 1729. Fogtmann: Kgl. Rescripter ... 1699-1730, III Del, Kbh. 1793.
65. Salmen er den danske udgave af Te Deum. Det er uvist, hvem der foretog denne nye oversættelse af Luthers tekst. (A. Malling: Dansk Salmehistorie, bd. 4., s. 265).
66. E. H. Stampe, Torslev-Lendum, Børglum hrd., Frederic M. Thestrup, Haring-Stagstrup, Hassing hrd. og Chrph. Mumme i btk. fra Vennebjerg.
67. Btk. af P. K. Paludan, Hellevad-Hellum-Ørum, Jerslev hrd.
68. I KR s. 17 er ingen salutation anordnet før evangelielæsningen i højmessens, mens det anføres til aftensang, s. 46. Dette skyldtes antageligt en forglemmelse (jvf. S. Borregaard: Danmarks og Norges kirkeritual af 1685. Kbh. 1953. S. 110).
69. KR s. 17: »Priis og ære være dig herre«.
70. Btk. af F. M. Thestrup, Haring-Stagstrup, Hassing hrd.
71. KR s. 24-25.
72. Mt. 23, 34-39.
73. Acta 6,8-15 og 7,54-60.
74. Btk. af E. H. Stampe, Torslev-Lendum, Børglum hrd. og btk. fra Vennebjerg af Chrph. Mumme.
75. KR nævner blot »Kongl. Mandater« (s. 31), men Danske Lov tilføjer om de faste meddelelser (Danske Lov 2-4-13): To gange meddeles hvem, der er underlagt kirke-disciplinen og forment adgang til nadveren, desuden »om Sværen,, om Helligbrøde, og om Børnetugt«. Muligvis følte mange præster denne mangel på anvisninger m.h.t. hvad, der skulle forkyndes, men kun fire anfører det (Btk. fra: Broust-Svenstrup/ Leerup-Tranum/ Aggersborg / Fladde-Gærum).
76. KR s. 118 ff. Desuden anfører S. Aspach, Ålborg: Det bør indskærpes, at kun de kvinder, der har født efter, at de har indgået ægteskab, er berettiget til at blive indledt. Hverken de, der føder udenfor ægteskab, eller de, der er trolovede og føder, kan indledes. Denne indskærpelse var specielt rettet mod den uberettigede opfattelse i den folkelige bevidsthed, som ligestillede trolovelse og ægtevielse.
77. Btk. af F. M. Thestrup, Haring-Stagstrup, Hassing hrd.
78. F. M. Thestrup, Haring-Stagstrup, Hassing hrd.
79. P. K. Paludan, Hellevad-Hellum-Ørum, Jerslev hrd og Chrph. Mumme fra Vennebjerg hrd. mener derfor, at exorcismen burde afskaffes, mens E. H. Stampe, Torslev-Lendum, Børglum hrd. foreslår den bruges ved alle dåb.
80. P. K. Paludan (se note 79) og S. Aspach, Ålborg.
81. Se note 2.

Summary

The article presents and discusses a dossier of considerations on the official Danish book of rituals: »Danmarks og Norges Kirke-Ritual« of 1685, made in 1735 by members of the clergy of the diocese of Aalborg at the request of the King who – it can be reasonably assumed – wanted to pave the way for a reform, governed by the spirit of Pietism. The Aalborg clergy, however, were generally well satisfied with the existing ritual though a limited number of pietistically inclined members advocated minor changes with a view to ensure the sincerity of confession and strengthen the catechization of children.

*Cand. theol. Kristian R. Skovmose,
Hønebjergvej 13, Søby, Hornslet*

En note om H. L. Martensens speculative Dogmatik

Af Leif Grane

I *Søren Kierkegaards Papirer*, 2. forøgede udgave ved Niels Thulstrup, 13. Bind, København 1970, finder man bl.a. Søren Kierkegaards egenhændige optegnelser til Martensens speculative Dogmatik, §§ 1-23 (pap. II C 26). Kierkegaard havde desuden optegnelser af en fremmed hånd til de samme paragrafer (II C 27). Thulstrup har – da de to manuskripter for store deles vedkommende er sammenfaldende – valgt at gengive Kierkegaards egne optegnelser og at supplere med II C 27, hvor der er afvigelser. Også det følgende stykke af papirerne, II C 28, er et referat af Martensen, nemlig §§ 60-99. Det drejer sig her om samme hånd som i II C 27.

Vi har således, takket være Thulstrups udgave af Søren Kierkegaards papirer, mulighed for at danne os et indtryk af indholdet af store dele af Martensens dogmatik i netop den periode, da hans forelæsninger over dogmatikken sammen med de forelæsninger, han holdt ved det filosofiske fakultet over »Moralphilosophiens System«, bragte den københavnske studenterverden på den anden ende og frembragte »den Hegelske rus«. Var man ved fremkomsten af Thulstrups udgave interesseret heri, var det naturligvis ærgerligt, at §§ 24-59 manglede. Det kan der imidlertid rådes bod på.

Da jeg for nogle år siden arbejdede lidt med Peter Christian Kierkegaard, bestilte jeg blandt meget andet også *Ny kgl. Saml. 3005 VI (4to)*, en del af P. C. Kierkegaards papirer, der i fortegnelsen går under betegnelsen »Dogmatik«. Indholdet, skrevet med en nydelig skrift, viste sig at være Martensens »speculative Dogmatik«, §§ 24-59. Noget tyder altså på, at de to brødre har været fælles om en renskrift, men at hefterne siden er havnet dels i den enes, dels i den andens papirer. Jeg fandt denne lille opdagelse interessant, men havde dengang ikke tid til at gå videre med det. I stedet for gjorde jeg Niels Thulstrup opmærksom på det. Han havde planer om at lade hefterne skrive rent, og måske har han tænkt sig i en eller anden form at publicere indholdet. Han nåede det imidlertid ikke, og jeg finder det derfor rimeligt at gøre andre opmærksom på, at en oversigt over dette dogmatiske forsøg fra Martensens side altså er mulig.

Sammenligner man med den »christelige Dogmatik« fra 1849, er det

ikke svært at se, at de to ting stammer fra den samme mand, men der er dog væsentlige forskelle både i form og indhold.

I den speculative dogmatik er den Hegelske sprogbrug bibeholdt, medens den i den christelige dogmatik de fleste steder er afstrejft eller fordansket. Også påvirkningen fra den tyske spekulative teologi (Marheinecke, Daub) synes langt stærkere i det tidlige arbejde end i den bog, hvormed Martensen ønskede at fremtræde i den danske kirkelige og almentdannede offentlighed. En undersøgelse af disse forskelle og eventuelt efterfølgende refleksioner over deres årsager vil kræve en større undersøgelse. Hermed skulle der blot gives en henvisning til, hvor man skal gå hen, såfremt man havde lyst til at foretage en sådan.

*Professor, dr. theol. Leif Grane,
St. Kannikestræde 2, København K.*

To breve fra Peter Larsen Skræppenborg til Anders Larsen Gamborg

Af Jørgen Kjærgaard

Da Peter Larsen Skræppenborg omkring midten af forrige århundrede skabte røre og splittelse i de vakte kredse i Midtjylland med sine tildels nyvundne, grundtvigske anskuelser, blev det samtidig årsag til et brud med hans nære ven og tidligere medprædikant på missionsrejserne gennem Fyn og Jylland, Anders Larsen i Gamborg ved Middelfart.¹

Anders Larsen vendte sig skarpt mod grundtvigianismen. I 1855 udgav han således skriftet: »Noget om Kirkestriden i Danmark«, hvori han tog afstand fra grundtvigianernes forståelse af Luther og fra den frihed, Grundtvig hævdede for 'Det levende Ord' overfor 'de døde bogstaver' i Bibel og bekendelsesskrifter.

Modsætningsforholdet uddybedes, da Peter Larsen samme år svarede i skriftet: »Er Grundtvigs Lære uluthersk?«, med direkte adresse til Anders Larsen. Denne fastholdt og skærpede kritikken i et nyt skrift: »Lidt mere om Kirkestriden i Danmark« (1857),² og syv år senere betragter Anders Larsen ligeud grundtvigianismen som en sekterisk retning indenfor folkekirken: »Grundtvigianismen belyst i en Samtale af Anders Larsen Gamborg, Middelfart 1865«.³

Skræppenborgs standpunkt står som udtryk for grundtvigianismens tidlige indgang hos det kristeligt vakte og oplyste lægfolk; medens Anders Larsens synspunkter helt baserer sig på den biblicistiske, lutherske pietisme, der siden, i organiseret form, skulle komme til at udgøre grundlaget for Indre Mission.

Som dele af en brevveksling, umiddelbart før Anders Larsen udsendte det sidstnævnte skrift, afslører de to breve, der her fremlægges, at de nævnte stridspunkter fortsat debatteredes de to tidligere forsamlingsvenner imellem. Forbindelsen blev altså opretholdt, men uden gensidig forståelse. Forskellen i kristendomsopfattelsen har fjernet dem fra hinanden – man mærker eksempelvis, at det pietistiske: »Ven og Broder« er blevet Peter Larsen ubehageligt – og i det hele er tonen uforsonlig og opgivende. Bruddet er definitivt.

Anders Larsens breve i korrespondancen findes sandsynligvis ikke mere. A. Pontoppidan Thyssen har fortalt mig, at Peter Larsens papirer og bøger for størstedelens vedkommende blev brændt efter en rydning af loftet på hans gård i Dons i første halvdel af dette århundrede.

Skønt de to breve således kun er fragmenter af en brevveksling, giver de alligevel et billede af, at Peter Larsen i sine sidste år helt har tilegnet sig de grundtvigske synspunkter.

Brevene, der ikke tidligere har været kendt, er med stor imødekomenhed stillet til rådighed for denne udgivelse af et af Anders Larsens oldebørn, fhv. skoleinspektør Svend Grubbe, Hadsbjerg, i hvis slægt en lille samling breve til Anders Larsen Gamborg er bevaret.

Kun det ene af de to breve er fuldt dateret. Af indholdet i begge breve fremgår det dog, at de er i nær sammenhæng, såvel tematisk som kronologisk.

I brev 1, dateret: »13. Aprill«, nævner Peter Larsen et »indlagt brev«, til Anders Gamborg, som han har glemt at afsende fra Kolding. Alt peger i retning af, at brev 2, dateret: »3die Paaskedag 1863«, er dette indlagte brev. På 13. April-brevets sidste blad angiver Peter Larsen det indlagte brevets sigte: »... du skal dog sænde ham et par Ord og sige Ham at vi faaer kun nye Kiævlerier ...« Netop med dette ordvalg begynder brevet fra 3. Påskedag.

Af 13. April-brevet fremgår det, at det »indlagte Brev« er skrevet under en afbrydelse af dette, hvorefter også dette »Malerie« er skrevet færdigt og sendt med. Hvis antagelsen, at brev 2 er det indlagte brev, holder stik, må brevdatoen i dette brev – »3die Paaskedag« – følgelig være tidligere end datoen for afslutningen af brev 1: »13. Aprill«. Og det er den. 3. Påskedag 1863 var tirsdag den 7. april; – 13. april faldt på den næstfølgende mandag.

Endelig er der de 'ydre' indicier. Brev 2 har været klargjort til afsendelse; – foldet, adresseret og forsynet med frimærke. Men frimærket er omhyggeligt lirket af – ikke af en moderne frimærkesamler men, ifølge den førnævnte brevsamlings bevaringshistorie, på et præ-filatelistisk tidspunkt, sikkert af Peter Larsen selv, da han jo ikke fik brevet afsendt og det derefter indgik i en større forsendelse, sammen med brev 1 og den deri nævnte bog af Lindberg. Portoen var derfor ikke længere tilstrækkelig.

De originale foldekanter på begge breve støtter antagelsen af den samtidige afsendelse, og det samme gør størrelsen på to mindre papirlapper med Peter Larsens håndskrift, som fandtes i samlingen. Det kan ikke med absolut sikkerhed fastslås, at disse lapper hører til nogen af brevene – måske drejer det sig om den opskrift, Peter Larsen nævner i indledningen til brev 2. Efter deres indhold hører lapperne dog med i den diskussion, der føres i brevene, og for fuldstændighedens skyld aftrykkes de derfor i denne sammenhæng, hvor de efter alt at dømme må høre hjemme.

Rækkefølgen hvori brevene aftrykkes er, på baggrund af antagelsen af deres tilblivelse, ikke givet af dateringen, men således som Peter Larsen selv formoder, at brevene vil blive læst af deres modtager.

BREV 1

Kiære Anders

Du skriver rigtig nok Wæn og Broder til, men saavidt er ieg rigtignok endnu ikke kommen, om det nogensinde skal naae sig det veed den kiære Gud, hvad mit ønske er i saa henseende det kan ieg ikke prale af ieg er en arm stakkel i et saavel som i Alt, et stort Spring synes ieg rigtignok endnu at det seer ud til at være deri mellem, saalænge du ikke kan lade være at stirre dig baade blind og Døv paa de sorte stræger, som ieg advarede dig imod i Sommer, og derfor blev ieg ogsaa ærkelig i Kalotten den forrige Aften da ieg modtog dit Brev, da ieg saa det var fra dig og kunde io snart Tænke at det var alle dine gamle sorger som du Kaagede op paa nye, og som ieg io saa nok kunde vide at du havde baade Højlet og Drøftet, saa det maatte være den bare og rene Kiærne som ieg end skulde Trakteres med, Thi at ieg skulde have faaet dig omvændt ved mit besøg det var ligesaa langt fra mine Tanker, som ieg havde mindste Troe derpaa, da ieg Reiste derover, men da du Toe Gange har gaaet forbie min Port og ville ikke komme ind og da du saa Tredie gang kom ind løb saa hastig fra mig og ieg io ikke kunde løbe efter dig da ieg laae i Sængen syntes ieg dog at da ieg engang havde Reist til Norge ikke for at omvænde en Profffessor,⁴ men for dog at sige ham nogle Sandheder som ieg i livet havde erfaret og desaarsag gjerne vilde lægge ham paa Hiærtet saa kunde ieg dog ogsaa gjøre den opofring for dig og sige dig hvad ieg Troede om det ene og andet saa godt som ieg forstod det, ieg vil end ikke sige at det var en god Engel som vidskede mig det i Øre for saa er sagtens hundrede og et ude,⁵ men ieg Drømte rigtig nok om natten at ieg Prædikede for dig og dette var den første Spore til mit ridt, maaske ieg fortalte det sidst; At ieg end skriver det gjør ieg rigtig nok, men hvor kand dog nogen af os Troe at der kand udrettes det mindste dermed, disse Sorte streger kand io dog ikke udtrykke det mindste og maae vi dog begge Toe tilstaae naaer vi vil være ærlige Folk, at det er neppe saa meget som en Skjygge af det Ord vi kand tale til hverandre, naaer det da ellers er hvad vi kalder et Ord noget som virkelig udgaer fra Hiertet og ikke som du siger Snak hen i Taaget om Boiesen,⁶ io det er noget stort kiære Anders at den kiære Gud har skabt os med en Mund og med en Tunge og saa kunstig

indrettet disse instrumenter // (a)t vi hermed og herigiennem kand Tale til hverandre og lige (s)om paa en Maade meddele eller gjøre hverandre delagtige i vores Aand, eller hvad der Boer derudi, ia spørger vi saa hvad er det? saa staaer vi der og hved ikke andet at sige vi begriber det ikke, men kan kun forundre os over os selv og den Gud i hvis Billede vi bleve Skabte og gav os dette tilfældes med sig selv fremfor alle andre Dyr at vi kand Tale,⁷ og at i hvor stort og dybt en ellers vort Fald, var og blev, saa beholdt vi dog alligevel i dette stykke vort Mæle tilfældes med ham; naaer vi end maler og ellers som vi siger skriver paa et stykke Papiir saae er det vel en Kunst som saa mange andre Kunster som er udsprungen af den Menneskelige Viisdom, dog synes ieg at den er kun lille i sammenligning med at lave Papiir ifald du har nogen Tiid været inde i en Papier Mølle, hvorfor vel de første før dette blev opfunden skrev vel ogsaa paa Skind, men end Bogtrykker Konsten, det er io snart et lille Mirakel hvis ingen vidste hvodan det gaaer til, at vi kan skabe saamange Bøger saa fuldkommen end som di vil, og hvad skal vi sige om den saakaldede Tellegraph, her maae vi io snart sige nu gaaer snart den Menneskelige Viisdom og Konst over den Guddommelige, Thi staae i et Land og Tale med andre i en Anden Værdensdeel det kand dog ingen af os saadan som vi er Skabt; Thi dertil er vi io dog for lavmælet, Tunghørig eller bægge deele; men nu kiære Anders er det Heele ikke naar det kommer til Stykke *Skygge Værk* imod og af Talen i sig selv naaer den da udspringer af et levende Menneskes Hiertes indvortes Kraft og Bevægelse, og havde io aldrig bleven til hvis *Talen* ikke først havde været, og derfor synes ieg ogsaa naaer du var et Fornuftigt Menneske og ville Tænke dig nok om, saa saa var det ikke til at gjøre saa mange ophævelser over naaer Grundtvig har sagt at det Skrevne Ord er neppe et Skygge billede af hvad Apostlerne Talede At Apostlerne som Mennesker ogsaa har brugt og betiænt sig af denne Menneskelige Opfindelse dette seer vi, dog finder vi ikke uden de 4 af dem har betiænt sig deraf, dog alligevel ikke derved at enten stifte Menigheder eller meddele dem Aanden hvor Herre har io heller slet ikke selv Skrevet eller givet dem den mindste befaling Derom, men udsændt dem med den levende Røst; i Iohannes Aabenbaring finder vi vel den eneste Befaling om at skrive, men den har vel ogsaa til Dato for største deelen været lukket eller Forseglet for os, (Th)i hvor kiære Herre han var io ikke Skriften men han var *Ordet* der var hos Gud og var Gud og deri var livet og livet var Menedskets Lys dette skriver io Iohannes om Ham, da det er formedelst Ordet igiennem Hørelsen Han har meddelt os Aanden som vi io veed det skedte, ei allene Pindsedagen da apostlerne først oplod deres Mund efter at de var iført med Kraft fra det

Høie, men endog senere hvor de Prædikede og Døbte dette seer vi i Skriften, men // ikke at Skriften tillægger nogen Skrift disse Ege(nskaber) at den enten kand giænføde noget Menneske eller S(kabe) Liv i noget Hiærte. Hvad den er nyttig til der er indblæst (af) Gud dette skriver io Apostelen og at den kand gjøre vi(is) til Salighed ved Troen; Har Grundtvig frakiændt den nogen af disse Egenskaber det har ieg hverken hørt eller seet, men Tværtimod fundet at han netop bruger den som den skal bruges og hvortil den selv siger at være nyttig. – nei Anders hvad nytter saa hvort Kiævlerie, naaer vi ikke vil være ærlige Folk det er nu den første Betingelse som det kommer an paa naaer vi skal komme til Sandheds erkiændelse; ieg vil nu giærne Troe det bedste om dig som ieg kand, men at du virkelig er saa dum som ieg synes det seer ud til i dit Brev i hvad du skriver, det har ieg Ondt veed, og var det Fuldkommen sandt og du var ydmyg og Barnlig for Gud og vilde lade dig lede og oplyse af Hans Aand, saa har der vel været skrevet og sagt nok til at du kunde faa dine Øine op, dog er det dit Alvor saa vil ieg dog endnu engang i faae Ord, simpelt og ligefrem sige dig Besked om det du skriver, nu skal ieg io rigtig nok sænke mig lavt ned for det synes ieg du har gjort og maae da røbe din uforstandighed, men hvad nytter det saa, for istedenfor *rigtig* at *overveie* hvad ieg skriver om der ikke kunde være en Smule Sandhed derudi saa frygter ieg for at din egen indbildning som du nu engang har fyldt dit Hoved med da begynder paa nye at Speculere for at faae noget at forsvare dig med, og saa maae ikke allene di Sorte og døde streger du finder maalede paa et stykke papir der nu skal udtrykke Luthers Aand, holde for men saa har endog hvor Herre og Hans Apostler gjort sig skyldige i flere Haandgribelige Vildfarelser *Siger du* hvis Grundtvig har ret, Av, Av, Av, det var en Slem Lutheran du der blev, min kiære Anders Luther havde rigtig nok Høiere Tanker om Guds Ord end som saa, han var ikke naaet Bunden deri, og han vilde gierne have sine Tanker af Veien, for at de ikke skulle staae i Veien for Andre, men at di selv kunde komme til at Miditere eller studere; Hør end Anders er det nu i mindste Maade Sandhed og Alvor at du vil have ikke allene Vænskab men Broderskab saa maae der naturligvis først være ærlighed og saa enighed, og naaer vi saa ærlig spørger Hvad Ondt har da Grundtvig gjort naar han Tager Troens Ord end af hvor Herres Mund

Hertil kom ieg da ieg blev afbrudt, og da ieg // saa skulde til at begynde igiæn Tænkte (i)eg det Hele er unyttigt; Thi vil du ikke høre og San(de) hvad saa mange dygtige Mænd har Skrevet, saa maae det io nødvændigt blive Mistydet alt hvad ieg gjør da ieg ikke har saa stort omløb i

Hovedet at der io sagtens kand blive noget at Hegle i. en dags Tiid efter fald det mig ind du skal dog sænde ham et par Ord og sige Ham at vi faaer kun nye Kiævlerier, for kand vi ikke tale os tilrette umueligt at skrive os, og saa Skrev ieg indlagte brev, som du faaer der blev mere end ieg havde bestemt eller Tænkt; da ieg reiste til Kolding glemte ieg Brevet, og fik da indlagte Bog med Hiem som ieg havde laant ud og fald det mig da ind at sænde dig den, du har maaske sagtens Læst det heele før men ieg Tænkte kunde du bar blive rolig i Blodet og læse den med Sindighed og eftertanke saa ville du snarlig komme til Kundskab om hvorledes du har løbet vild ieg vil end bare sige dig saa meget forud, hvar det sandt at disse Mænd som har lidt og stridt for den sande lære, havde faret vild ia saa var det io ret baade af mig og af dig at Bekiæmpe dem saa godt som vi vidste og forstod, men Anders Anders, Anders, hvordan mon det vil gaae paa den store Dag, naaer saadanne Mænd som i Barnlig, ærlig og Enfoldig Troe, af Kiærlighed til Herren og hans Smaae *har Arbeidet* lidt og *stridt* baaret Alværdens Forsmædelse for de Sandheder som de har Troet og Bekiændt; ieg spørger dig hvad er det Herren seer efter; hvad er det han kræver af os alle er det ikke *Troe* og *Kiærlighed* er det naaer det kommer til stykket, oplysningen og Kundskaben? siger Apostelen ikke meget mere at den oplæser Ha, Ha, Anders Lassen, frygter du ikke meget mere naaer det kommer til stykket, at det gaaer med dig som det gik med Iøderne, der sagde, vi have en lov og efter den er han skyldig til Døden det fik di end af den Skrift der Vidnede om Herren, fordi den var død og kunde ikke *raabe* høit i forstaaer mig galt, og det samme faaer du ud baade af *den* og dine Symbolske Bøger som du raaber paa, at Danmarks *bedste, ærligste* mest *oplyste Klogeste* og *Sandrueste* Mænd, der som ieg Troer, naaer det er sandt hvad Herren siger »*Livet er menneskets Lys*« selv maae være fulde af dette Liv, da det vil ellers være umuligt de ved Menneskelige Kundskaber eller oplysninger kunde lære eller Skrive saa lyst eller klart og sandt som di gjør – at de er Meenedere falske Lærere etc.⁸ dette synes ieg er grueligt Anders Larsen – hvorfor det faldt mig ind at sænde dig indlagte Bog var fordi ieg Trode naaer du vilde være ærlig, kunde du dog snart komme til at see at *Lindberg*⁹ som vel endog har været een af Grundtvigs første Dicile har dog ikke faaet det ud af det hvad han har skrevet om *Bibelen* som du; kand du see hvor di kiære Mænd har holdt paa Guds Ord. – o o Skam dig lille Anders hvorledes har du Læst og hvem har du havt til Hiælper; naaer du end har læst Bogen beder ieg at du sænder den tilbage; da ieg end ville have bogen

(langs arkets venstre kant, begyndende m. lakune p.g.a. afrevet hjørne):

... brevet synes ieg at ieg kunde sænde ogsaa dette Malerie, nu Gud: naade Forbarme sig. – den 13' – Aprill Peter Larsen

BREV 2

Til
Gaardmand Anders Larsen
Gamborg Markgaard
v/Middelfart

Kiære (And)ers

Ieg havde Skrevet noget op til dig og du skulle have havt et ordentlig Brev, men ieg fornam det nyttede intet for vi fik kun nye Kiævlerier, og dette har ieg ingen Lyst til. – Thi læse eller Spiculere os ind i Himelen dette Troer ieg ikke er mueligt. – paa Barne-Skamlen i eenfoldighed at tage imod hvad den kiære Herre igiænnem sine Velsignede Naade midler vil gjøre, og gjør os deelagtige i der Troer ieg vi kand komme der allesammen, Apostelen advarer os imod dem der fører unøttig Ordkrig og det er det heele ieg kand faae ud af alle dine Malerier der har vel været skrevet og i saa Henseende bevist nok naaer det har kunnet urættet noget, ieg vil kun i Hiertelighed raade dig tag dig i agt at du ikke farer til Helvede med al din indbildte Skriftvisdom som du er bleven fuld af, kan du huske det saa vil ieg bringe dig det i erindring at det er ingen nye Lære for mig naaer ieg frygter for din Skriftklogskab men det var vel endogsaa i den Tiid at vi skulde giælde for rigtige Lutheranere¹⁰ at ieg frygtede for dem der saadan efter hans skrifter kunde regne sig til di havde Troen, ieg Troer endogsaa lille Hans Nielsen¹¹ dengang fornærmede sig over min store Tvivl, ieg husker nok du var en hader af den Katholske Tvivl Troe, men tag dig i Agt for den indbildte Skrifttroe at du ikke ved den bliver bedragen; Thi det vil du vel dog indrømme mig at Skriften og Troen er Toe Ting, ligesom Loven og Evangelium er Toe Ting, og at ingen kand blive Salig uden Troen; men vel uden Skriften Thi ellers maatte du io fordømme alle dine Børn som ingen Skriftkundskab haver og efter Skriften vil du saa vel ogsaa indrømme mig at ingen kand blive Salig ved Loven, men vel ved Evangelium saa ieg synes du snart maatte komme til erkiændelse af hvad det giælder om for os ved guds Naade at holde fast paa hvis vi har det og har vi det ikke, da at see at blive deelagtige deri. – Gud Ske Lov for det Lys den kiære Gud lader skinne for os Lad os tage os i Agt at vi ikke skal staae os selv i Lyset, det er kun Børnene der kand // komme ind i

Hime(len ikke de) Skriftkloge og Farisæerne di maae vænde om hvis di vil have lod og deel deri og som sagt Gud Ske lov for sin Naade, Solen skinner Anders Larsen Tag dig i Agt du Troer mig vel ikke, det bliver din egen Sag, Advare dig det vilde ieg ved Guds Naade giærne dersom ieg kunde. – i Danmark har io end efter dine Tanker Grundtvig giort en stoor ulykke. – men desværre det strækker sig ogsaa til Norge. – Men saa meget vil ieg omend sige dig Anders Larsen, er du en virkelig ærlig Mand, vil du Bøie dig for Sandheden hvor den enfoldig og ærlig findes,? det skriver du til mig, saa bestil et Blad som kommer ud i *Kristiania* i Norge det hedder *Kirkeligt Folkeblad* du kand bestille det paa Posthuset i Middelfart, og saa skal du tage det fra sidste *Nyaaar* da begyndte det i den dragt det end kommer,¹² og kand du saa ikke hvad Skriftoplysning angaaer faae dine Spørgsmaal besvarede saa Tag dig dog i Agt som ieg sagde i Sommer, at du ikke læser dig baade Blind og Dødv paa di døde Bogstaver det maae ieg vel dog sige siden Luther har sagt det, ia det huskede ieg ikke du siger io dog Gud Skee Lov han kunde smile. – saa Tænker ieg vel ogsaa at du undskylder Grundtvig naaer //han kalder Skriften kun et Skyggebillede af det Levende Ord; men Grundtvig har io giort Skyggebilledet omend Galere naaer oversættelserne deraf er i uenighed med sig selv men det kand ieg dog læse i Toe Bibler ieg har at der er Ting lige stik imod hinanden men hvad skal saa Luther lide som har giort sig saa fri at kalde den den store Kiætterbog er det ikke at Haane guds Ord, hvordan læser du. – Toe Ting skal ieg have berigtiget i dit Malerie du skriver at ieg sagde at Bibelen var *ene* Skyld i at di blev Mormoner i Wensyssel.¹³ – ieg sagde havde Folk der der havt den Troe; saa vil vi end aldrig Tale derom, men havde Folk dog hørt at det var hvor Herres Daab og Nadver vi sagde efter Herrens egen indstiftelse og oplært deri og saa fæst saa megen Liid dertil som til den Døde Bog at den var Guds Ord saa havde di ikke bleven Mormoner ved Bogen for det di fik ud af den det var io at Mormonerne havde ret og det Tav Bogen til og kunde ikke sige dem det Mindste om; og hvad du skriver om Kiøbner¹⁴ at ieg kom med ham at han skulde holde Forsamling for Eder, saa i hvor Meget ieg end elskede ham fordi ieg synes der var Alvor og Sandhed i ham saa bragte ieg ham ikke til Eder for at Prædike, men for at faae ham til *Dalbye* til *Brosen* da ieg Troede at han Maaskee kunde omvænde ham. – forføre dig til at være Grundtvigan dette Troer ieg ikke du med Sandhed kand sige ieg nogensinde har giort; men vil du holde det blad et Aar saa for

Sandhedens Skyld det indeholder vil ieg betale det hvis du fortryder at du faaer det,

(Langs sidens venstre margen):

Dons den 3die Paaskedag 1863

Peter Larsen /dovderens Morten faaer det kan du io læse hos ham men giv saa Sandheden Rum –

LØSE ARK MRK. '1)' OG: '2)'

1)

Kand det berolige dig noget vil ieg dog sige dig 2 Ting. – du skriver, at ieg mener Grundtvig har ret fordi ieg har fundet 2 stæder hos Luther hvor han vil have Loven Væk det skal nu hos dig være end Feil af Luther; nei Anders Larsen, saadan en tosse var Luther ikke, det var io til en Forklaring af een af hans sidste Bøger han skrev dette. – synes du saa ikke ogsaa hvor Herre tog Feil da han gav sine den Befaling gaaer ud i Al Verden og Prædiker *Evangelium* for Al Skabningen og nævner ikke Loven, da han dog selv Prædikede saa megen Lov; naae naae Anders Larsen hold dog end baade Grundtvig og Luther til gode, at Luther har sagt »i den Aandelige Faarestie skal ikke Prækes lov men *Evangelium*, og at loven var givet Iøderne og kommer ikke os ved« og at Grundtvig har sagt at Loven hører ikke til den *Christelige* Børne Lærdom, saasnart vi tager det Ord *Christelige* med og lægger vægt derpaa saa Troer ieg nok at disse 2 Svænne er i god overensstemmelse med hvor Herre, Grundtvig har nu ikke sagt at Loven ikke skulle høre til Børne Lærdom i Almindelighed, om saa var, men der staaer // io *Christelige* Børne Lærdom, og naaer du saa beraaber dig paa hvordan hvor Herre bar sig ad, saa Troer ieg nok at disse Toe Svænne i saa Henseende på Tiid og Stæd er gaaet i hans Fodspor dit Hoved maae være for Tykt Kiære Anders naaer du ikke kand høre og see sligt, hvad dine Beviser for Daabspagten angaaer da kan vi io lige saa godt sige hvor har vi Beviset for at Bibelen eller testamentet er skreven af Apostlerne; og Troer du Luther saa siger io han, at Præsten nok skulde lade være at Døbe dersom der ikke blev svaret ia til Spørgsmaalene eller Pagten, og har du læst den Prædiken ieg har ladet Trykke af Brorson¹⁵ i

hans Prædiken saa kalder han det io en Akkort, Forbund Aftale etc imellem Toe og hvem er det saa der spørger naaer det ikke er hvor Herre, ieg synes du er gal Anders, naaer du kunde see det Den megen Lærdom gjør dig rasende hed det til Paulus, men det var noget andet; ieg skal dog nu ogsaa gjøre dig opmærksom paa, at ieg dog heller ikke er saa Tosset at ieg ikke skulle have seet det store Sving eller

2) eller have opdaget den Manøvre Grundtvig havde gjort i sin Kamp io vist har ieg Kiære Anders det kalder du nu uluthersk og mener fra nu af er di gandske uenige, men det er netop det ieg kalder ægte Luthersk, for kiænder du noget til Luther så ved du nok han gjorde ligedan et Sving i Kampen han vilde blive i den ene sande Katholske Kirke, og den gik han heller aldrig ud af men af den Aarsag forsvarede han ogsaa meget i begyndelsen, som han siden Forkastede da han fik øine og saa hvordan det blev misbrugt, og det er heller slet ikke Andet at Grundtvig har gjort, Gud give at du og ieg havde den halve Ærbødighed for Guds Ord som ieg Troer den Gamle Mand har, det har han da til Dato Bevist, saa kand han intet til at du læser dig Baade Blind og Døv paa hans Malerier eller Sorte stræger for det er io dog naar det kommer til stykke det vil du vel dog sande mig næppe et Skygge Billede af den Aand eller Kraft som Boer i Ham, Lad ham fare det Gamle Skind, og lad os som Rotterne blive i Kiøkkenet ellers Knuses vi af denne Klippe; hvad du ellers skriver om vores 3die Troesartikkel, da ved ieg ikke andre stæder at vise dig hæn dermed end til Helvede for der Troer ieg den egentlig hører Hiemme enten den saa først er kommen for dagen giennem din Aand, eller en Andens, for naaer du kalder det overtroe at be- (riift i papiret) kiænde Troe paa en ubekiændt Gud som du io ligner den Hellig Aand veed efter som Troen paa ham lyder i Artiklen saa skulde vi rigtignok mindst have væntet at have faaet saadan en Forklaring af en saadan Lutheran som du indbilder dig at være, nei Anders Larsen nu maae vi io snart gaae fra Forstanden over din Lutherdom, og ieg vil endnu engang som maaske bliver det sidste i mit liv Advare dig og sige Tag dig i Agt Anders Larsen; Al Synd skal Forlades Menneskene siger Herren men Bespottelse mod Aanden etc: – Luther siger maaske ikke at han umiddelbart har taget Ordene lige ud af Herrens Mund men siger at det umuligt ved nogen Menneskelig Wisdom i saa korte og faae Ord kunde været udtrykt Alt hvad hvor Salighed Beroer paa uden at det umiddelbart maa være indgivet Apostlerne af den Hellig Aand. – og er det ikke den Troe som heri indeholdes saa spørger ieg dig hvad det da er for en hvor efter al Skrift og Skriftudlægning skal prøves, og er det ikke denne Troe som Apostelen mener naaer han

siger der er kun een, Troe og en Daab til Salighed ligesom der er kun een Gud, og ligesom denne ene Gud har givet os denne ene Troe og Daab, saa vil vi vel dog tilstaae at han maatte være klog nok til at vide hvor meget der hørte til. ieg veed io nok du ikke vil bespotte gode Meninger men det havde de falske Apostler ogsaa som ikke vilde lade sig nøie med Pauli Evangelium, men lægge mere til som dog i(kk)e var Menneske Flikkerie, men dog siger Paulus de har intet med Christus at gjøre som lod dem Omskiære og Forbander dem som Prædike et andet Evangelium ia 300 Bisper har vel havt gode Meninger i hvad de har gjort, men ieg kiænder ikke at hvor Herre har Canoniseret det og blev io saa ikke længer den ene Troe og Daab, her Bestaaer der selv en skeet forandring fra det første, Forandringen kand du vel bevise, men er alt det got som kand bevises saa blev vel alt got som i Menneskers øine har Guds skin

Noter

1. Ludvig Schrøder: Ole Peter Holm Larsen, en historisk Fortælling om det gudelige Livsrøre hos det menige danske Folk i dette Aarhundrede. Odense 1875, s. 99, 102-104.
Anders Stubkjær: Nogle Optegnelser. udg. af P. Holt. Kbh. 1965, s. 107f. Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede. III.1, Kbh. 1964, s. 222. Samme, bd. V. Kbh. 1970, s. 283.
2. Anders Larsen Gamborg: Lidt mere om Kirkestriden i Danmark. Kbh. 1857.
3. Anders Larsen Gamborg: Grundtvigianismen belyst i en Samtale. Middelfart 1865, s. 4f. Fortalen er dateret 1864.
4. Et kort besøg med det formål at overbevise professor G. Johnson om alvoren i Grundtvigs kristendom. Rejsen er foretaget mellem 1861-1863. L. Schrøder: O. P. H. Larsen. s. 221f.
5. Hentydningen gælder uden tvivl Anders Gamborgs gentagne ironisering over Grundtvigs kristendom. Rejsen er foretaget mellem 1861-1863. L. Schrøder: O. P. H. skriftet: Noget om Kirkestriden i Danmark. Kbh. 1855.
6. Antagelig grundtvigianeren F. E. Boisen, som P. L. knyttede nær forbindelse med, da Boisen 1850 blev sognepræst i Vilstrup ved Haderslev. Forbindelsen fortsattes, også efter Boisens forflyttelse i 1859 til Stege, og varede ved til P.L.s død i 1873. Schrøder, s. 178.
7. Anders Gamborg havde angrebet grundtvigianernes lære om 'gudbilledligheden' i skriftet: Lidt mere om Kirkestriden i Danmark.
8. Allerede 1855 havde Anders Gamborg anklaget Grundtvig og Vilh. Birkedal for »mened« – brudt præsteløfte – på grund af fremhævelsen af trosbekendelsen foran Bibelen. Anklagen, der havde vakt uro, fastholdt A. G. i skriftet 1857.
9. Må være Jacob Christian Lindberg, som både P.L. og A.G. havde gjort personligt bekendtskab med. Kaj Baagø: Magister Jacob Christian Lindberg. Studier over den grundtvigske bevægelses første kampe. Kbh. 1958, s. 284. Den omtalte bog af L. har

ikke kunnet identificeres ud fra brevet sparsomme oplysning, og kan blot have været et særtryk eller en bladartikel.

10. Betegnelsen »lutheraner« er, i denne sammenhæng, nærmest at opfatte som det modsatte af 'grundtvigianer'. Vækkelsernes Frembrud. V, s. 283.
11. Anders Gamborg og Peter Larsen har haft fælles bekendtskab med flere ved navn Hans Nielsen. Det lader sig ikke afgøre, hvem der her tænkes på, kun, at der er tale om en erindring fra de fælles vækkelsesrejser i 1830-erne. Måske er smed H.N. i Galtrup på Mors den mest sandsynlige. Vækkelsernes Frembrud ... V, 238, 242f., 341.
12. »Kirkeligt Folkeblad. Et Ugeskrift for Kirke og Kristendom. Ny Række. 1. Aargang, 1863. Udg. af O. Arvesen, kand.theol.« Tidligere var bladet kommet i seks årgange, men fra 1863 med klar grundtvigsk orientering.
13. Spørgsmålet om bibelordet som våben mod mormonismen i Nordjylland var højaktuelt i sidste halvdel af 1850-erne. Den Danske Kirkes Historie. Red. Hal Koch og Bjørn Kornerup. Bd. VII. Kbh. 1958, s. 103.
14. Baptistprædikanten Julius Købner, som Skræppenborg søgte at overbevise om det grundtvigske syn på barnedåben. I sin biografi tør Schrøder kun formode, at rejsen med Købner gik til Brodersen, der var huslærer på Dalbygård, (Schrøder, s. 112). Denne formodning bekræftes hermed.
 Af brevet lader det til, at Anders Gamborg har beskyldt Peter Larsen for at ville kolportere gendøberforkyndelse i og med selskabet med Købner – en noget ubillig anklage, idet grundtvigianerne i langt højere grad end de forsamlingsvakte udgjorde den tidlige baptismes hovedmodstandere. Vækkelsernes Frembrud ... III.2, Kbh. 1964, s. 375f.
15. »De Troendes daglige Trøst og den hellige Daab, over Teksten til Gal. 3 V. 23-29. Paa Nytaarsdag til Aftensang forestillet Menigheden til Vor Frue Kirke i Aalborg, og nu efter Begjæring til Trykken overleveret af Broder Brorson. Aalborg 1760. Med en Eftertale paany udgivet af Peter Larsen, Gaardmand i Dons. Koldin 1859.«

Zusammenfassung

Die Laienprediger Peter Larsen Skræppenborg und Anders Larsen Gamborg unternahmen in den dreißiger Jahren des 19. Jahrhunderts mehrere Reisen durch große Teile von Jütland und Fünen, wo sie gemeinsam 'fromme Versammlungen' abhielten.

Um 1855 führten P. L. Skræppenborgs Ansichten, die sich immer mehr an Grundtvig orientierten, zu einem Bruch zwischen den beiden.

Die zwei Briefe P. L. Skræppenborgs an A. L. Gamborg, die bisher unbekannt waren und hier nun vorgestellt werden, stammen aus der Zeit nach dem Bruch. Sie werfen ein Licht auf die strittigen Punkte, die es damals zwischen den Grundtvigianern und den Anhängern der Versammlungsbewegung gab, also in der Zeit vor der Bildung der

eigentlichen 'Vereinigungen' innerhalb der jeweils grundtvigschen und pietistischen Kreise. Da das Archiv des P. L. Skræppenborg verlorengegangen ist und nur ganz wenige Dokumente über A. L. Gamborg erhalten sind, geben uns diese Briefe außerdem noch ein Bild dieser beiden Laien, die sich im kirchlichen Leben des vorigen Jahrhunderts in Dänemark hervortaten.

*Sognepræst, cand. theol. Jørgen Kjærgaard,
Egåvej 11, Hadsten*

»Missionsbudet«s tilblivelse

Af C. Rise Hansen

»Missionsbudet« var et missionstidsskrift, der idag ikke er meget kendt; det omtales sjældent i historiske fremstillinger¹ og havde dog en udbredelse gennem mange år som vel intet andet missionstidsskrift før og siden. Det gælder det meste af indholdet, at det er udpræget opbyggeligt og vækkende stof, der kun i den henseende og indirekte har betydning for missionshistorikere; men der findes dog indimellem også materiale af selvstændig betydning med oplysninger fra missionærer, som f.eks. et brev fra missionær H. C. Schmidt i Rajahmundry, der arbejdede for et amerikansk-luthersk selskab, men var dansk flensborger og dansk gift, til Asschenfeldt-Hansen, og fra missionær, senere presbyteriansk præst på New Zealand Abraham Honoré, der var fra Fredericia, men tysk uddannet, til T. Løgstrup; de sidste breve indeholder værdifulde oplysninger om Honorés vækkelse og liv senere hen på New Zealand og et par småøer syd herfor.²

Det var den i Indre Missions historie særdeles velkendte, flittigt skrivende præst C. Asschenfeldt-Hansen, da i Købstaden Sæby, der tog initiativet til »Missionsbudet«.³

Den umiddelbare anledning var den økonomiske udvikling inden for Det danske Missionsselskab. For kalenderåret (og regnskabsåret) 1886 udviste selskabets regnskab et underskud på kr. 2.330, og det gav formanden pastor V. Holm anledning til mistrøstige bemærkninger, dat. Gladsakse 22. april 1887 og aftrykt i »Dansk Missions-Blad« 1887, s. 137-147 sammen med en oversigt over Det danske Missionsselskabs indtægter og udgifter for året 1886.

Året 1887 måtte da begynde med et underskud, der skulle dækkes af årets indtægter i stedet for, at man havde et overskud at overføre. »Vi ville altsaa i høj Grad trænge til, at Missionsmenigheden forøger sine Gaver i indeværende Aar«, konkluderer Holm og føjer nogle bemærkninger til om selskabets litterære foretagender: »Med Missionsbladet er det gaaet tilbage, i Stedet for at det skulde gaa fremad«. »Jeg maa derfor gentage min Bøn til dem, som holde Bladet, om at anbefale det til andre, at det kan vinde flere Læsere og Holdere«. Yderligere føjer pastor Holm til, at det maa beklages, »at Lejligheden til at gøre sig bekendt med Missionsselskabets Arbejde i Indien er blevet saa lidt benyttet, at Pastor Løgstrups Bog: »Den nyere danske Tamul-Missions Historie« ikke har bragt Selskabet større Indtægt end Kr. 201.24, hvilket vidner om en meget lille Udbredelse. Man har klaget over, at der

fandtes saa lidt Kendskab til denne Mission; et meget godt Hjælpemiddel til at blive nærmere kendt med den tilvejebringes, og saa benyttes det ikke mere«;⁴ han ville vække sine landsmænd til »nogen større Iver for Missionens Sag« og pegede på, »hvor langt vore Brødre i Norge og Sverig ere komne i at yde Midler til Missionens Fremme, vække mine Landsmænd til Nidkærhed, at dog maaske nogle derved kunde blive bragte til at se, hvor langt de staa tilbage for dem, som ingenlunde have mere at give af end de, og saaledes opflammes til at komme bedre med i det Spor, hvori de vandre«. I Norge havde Det norske Missionselskab i de sidste 3 år gennemsnitligt haft en årlig indtægt på 320.000 kr., mod det danske missionselskabs indtægter på godt 50.000 kr. om året.⁵

På et efterfølgende årligt møde med kreds- og kvindeforeningerne holdt i Fredericia 8. juni 1887 optoges forhandlingerne af selskabets pengeforhold, »som ere alt andet end tilfredsstillende«, og det oplystes, at de siden Holms første meddelelse kun var blevet dårligere. Selskabet ville ikke kunne komme igennem året med indtægterne. »Der laa heri en indtrængende Opfordring til alle Venner af vor Mission til at forøge deres Bidrag og Gaver« [det meste sat med spærrede typer]. I tilslutning til forhandlingen blev det fremhævet »som meget beklageligt, at Missionsbladet kostede Selskabet Penge, i Stedet for at det burde være en Indtægtskilde for det«.⁶

Den største del af eftermiddagsmødet nævnte dag gik med forhandlinger om selskabets pengeforhold. Der diskuteredes større udbredelse af missionsæsker, og kvindeforeningernes betydning fremhævedes. En tilstedeværende stillede det forslag, »at man skulde opfordre Herrens Venner blandt Præsterne til at hjælpe paa Missionskassens knappe Kaar ved at yde et øjeblikkeligt Bidrag af fra 5 til 20 Kr.«; men fra flere sider fandt man, at denne opfordring ikke burde udgå specielt til præsterne, men til præster og menighed i forening. Der var dog nogle præster, der indsendte fra 5 til 40 kr. i henhold til forslaget.⁷

Tankerne beskæftigede sig nu rundt om hermed. Den indremissionske fører af fyrskibet »Læsø Trindel« fremsatte sine tanker i et brev til pastor Holm af 18. juli 1887, aftrykt i »Dansk Missionsblad«; han fastslog, »at en stor Del – maaske den største – af Menigheden har kun ringe Begreb om Hedningernes Liv og Elendighed, om hvad »Dansk Missionselskab« er for noget, om hvad Arbejde det har for, at det holder Missionærer ude, slet ikke at tale om, hvad Missionærerne hedde, hvor Stationerne ere og hvad Frugter Arbejdet har baaret; han foreslog, »at »Missionselskabet« indgik med Begæring til de troende, nidkære Præster, som staa i en levende Menighed eller arbejde i Ydre-

eller Indremission, om meget ofte at lægge den levende Menighed her og der varmt paa Hjærte at komme Missionsselskabet ihu« ... »helst samtidig med, at der er talt om Livet iblandt disse [Hedningerne], og ligeledes til Indremission om, at dens Udsendinge ligeledes ofte lægger den levende Menighed Hedningernes Frelse varmt paa Hjærte, og anbefale »Dansk Missionsselskab«s Blad til alle dem, der elske Sagen, for at Interessen kan vedligeholdes«; fyrskibsføreren foreslog ogsaa, at DMS holdt en missionær til stadig at rejse omkring og holde møder for sagen. At lade præsterne yde 5 á 20 kr. hver i år, fandt han var at sætte en ny klud på et gammelt klædebon.⁸

Inde på det jyske fastland grundede sognepræsten i Sæby C. Asschenfeldt-Hansen over sagen og henvendte sig i august måned s.å. til pastor Holm med forslag om at udgive et mere folkeligt lille blad, en slags små traktater.

Asschenfeldt-Hansen var sognepræst i Sæby købstad 1882-92, hvor han ud fra indremissionske synspunkter fik fremkaldt et stort omslag i en by, der i forvejen var ret levende kirkeligt set.⁹ Også ydre mission havde han straks begyndt et arbejde for.

Asschenfeldt-Hansen havde næppe haft sin Interesse herfor fra faderen Peter Hansen, dansksindet flensborger, der sidst var præst i Sønder og Nørre Kongerslev samt Komdrup sogne 1874-88; han skal have været præget af rationalisme fra ungdomstidens studier i Kiel.¹⁰ Derimod kan han indirekte – måske gennem sin moder – have fået interessen vakt ved fortællinger om morfaderen den betydelige præst ved St. Nikolaj kirke i Flensborg Christoph Carl Julius Asschenfeldt, der var påvirket af Claus Harms; han prædikede på tysk, men kunne tale dansk og holdt, modsat venner i Flensborg, under Treårskrigen 1848-50 fast ved danskheden og forblev i embedet, så han i 1856 kunne døbe sit barnebarn i Bov kirke; han døde dog 3 uger efter denne barnedåb, men barnebarnet fik hans navn foruden det fædrene Hansen.¹¹ Morfaderen var tilknyttet den på den tid ret virksomme Flensborg Missionsforening og sendte f.eks. for den i januar 1842 100 Mk.kurant til det da i Hamburg virkende Norddeutsche Missionsgesellschaft.¹² Det er vel sandsynligt, at Sæbypræsten fra sine forældre kan have fået oplysninger om morfaderens indstilling til ydre mission; dennes dagbøger var også i hans besiddelse;¹³ men hans optagethed af såvel ydre som indre mission står dog først og fremmest i forbindelse med hans egen kristelige vækkelse og bekendtskab i studietiden med Chr. G. A. Schlesch, udsendt 1879 til Indien som missionær.¹⁴

Holms beretning i foråret 1887 og diskussionen på Fredericia-mødet i juni om selskabets økonomi og især den ringe udbredelse af Dansk

Missions-Blad og det dårlige salg af Løgstrups bog om Tamulmissionen befæstede hos Asschenfeldt-Hansen tanken at prøve på at bidrage til at vække mere varme for missionssagen; hans tanke var at udsende o.20 ottesidede traktater om året til en billig pris; det lille blad ville vinde vej flere steder end et større blad, få flere gaver med sig og give mere iver for sagen.

Nu var der en tanke, der stadig fulgte ham: »om det er Herren, der har givet mig Tanken«. Spørgsmålet var også, om et sådant lille blad ville gå Dansk Missions-Blad i vejen; han mente og håbede det modsatte, da traktatbladet blev for lidet til at kunne blive en hindring. Tanken var gammel hos ham, men var stadig blevet mere bestyrket; den går måske tilbage til tiden for Göteborgmødet i 1885.¹⁵

I august skrev Asschenfeldt-Hansen så til formanden for Det danske Missionsselskab om sine tanker. Først og fremmest ønskede han en anbefaling for det nye blad i Dansk Missions-Blad; hans eget arbejde med bladet skulle være gratis og nettooverskuddet udelt gå til ydre mission.

Brevets¹⁶ ordlyd er denne:

Sæby Kjøbstad 19/8 87

Kjære Pastor Holm!

De ved maaske, at jeg, nu i Forbindelse med Pastor Moe i Skanderup og endnu en troende Mand, har paabegyndt en Traktatmission d.v.s Udgivelsen af Smaatraktater til gratis Uddeling. Det har i lang Tid været en Tanke hos mig at udvide Traktatmissionen ogsaa paa *ydre Missions Omraade*, og Pastor Moe bifalder ganske Tanken. – Ydre Mission har længe ligget mig meget stærkt paa Sinde, og der er flere heroppe end jeg, som ere grebne af Nidkjærhed for Herrens Sag i Hedningeland. Gaverne til ydre Mission her i Sæby ere stegne Aar for Aar til Herrens Ære, sidste aar indkom her i Kredsen noget over 950 Kroner (963 Kr. –). Men det har smertet mig meget at læse Deres Beretning fra et større Møde for nylig, efter hvilken Beretning det Landet over saa smaat ud med Iveren for ydre Mission baade hvad Gaver angaar og især, hvad hele Stillingen angaar over for Meddelelser om dette Herrens Værk; det er smerteligt at se, hvor liden Udbredelse det saa vel redigerede »dansk Missionsblad«, Selskabets Organ, har, ligesom den ringe Afsætning af Løgstrups gode Bog. Det, der mangler, hvilket jeg jo nok vidste i Forvejen, er Iver for Hedningernes Frelse i Almindelighed. Ogsaa blandt kjære Guds Børn er Hjerterne endnu saa forunderligt lidet opvarmede for den Sag. Men Læsningen af denne

Deres Artikel befæstede hos mig omnævnte Tanke at prøve paa at bidrage noget til at vække mere Varme for Missions sagen i de helliges Hjerter. Tanken er altsaa denne: at lade udkomme ca. en Snes 8sidede Traktater om Aaret, der helst skulde indeholde afsluttede Skildringer eller dog have Indholdet saaledes afpasset, at de ogsaa enkeltvis kunde afhændes ved Møder o.lign. Lejligheder. Dette lille Blad skulde være saa billigt som muligt (25 Øre halvaarligt har jeg tænkt) og give saa kraftige Stød som vel muligt for at vække den Iver for Hedningernes Frelse, som bør findes hos hvert Guds Barn. Smaa korte Tilraab (Prædikener i korteste Format), kortere, sammentrængte Meddelelser fra Missionsmarken, alt lagt Hjertet og den enfoldige Forstaaelse af Sagens vældige Alvor saa nær som muligt. Tillige skulde dette lille Blad anmelde Missionslitteratur, for at Bøger desangaaende kunde finde en bedre Afsætning, kortsagt saa praktisk som muligt arbejde for ydre Mission i Almindelighed (maaske ogsaa for Israelsmissionen, dog blot mere lejlighedsvis). Med saadant *Godtkjøb* som 25 Øre Halvaaret og ved *Bistand* af Venner i Herren trindt om i Landet haaber jeg at kunne faa et saadant lille Traktatblad ind en Mængde Steder, langt, langt flere Steder end et større Blad.

Netto-Overskudet skulde naturligvis tilfalde ydre Mission. Jeg mener, at et saadant lille Blad kunde finde Vej til flere Ører, faa flere Gaver med sig og mere Iver for Sagen. Det hele kommer selvfølgelig an paa, om det er Herren, der har givet mig Tanken; den følger mig stadigt, derfor skriver jeg. Spørgsmaalet melder sig her: vil et saadant lille Blad ikke gaa »dansk Missionsblad« i Vejen? Jeg mener ikke, haaber endog det modsatte, nemlig at »dansk Missionsblad« kunde muligvis ved *stadige Anbefalinger* af det i Traktatbladet vinde *frem*. Traktatbladet bliver jo ogsaa for lidet til at kunne hindre »dansk Missionsblad«. Hvad mener De om denne Plan? Det staar for mig, som vilde det kunne gavne Sagen herhjemme. Jeg forelægger Dem Tanken, fordi mit Hjerte er varmt for Danmarks Deltagelse i Missionsgjerningen, og De jo er Formand for den ene Gren af Arbejdet; det er ikke Konkurrence men en hjælpende Haand, her er Tale om.

Og vilde De sige: mon Du kan paatage Dig dette Arbejde, da vil jeg svare: mit Hjerte brænder for Sagen, og af hvad der griber *mit* Hjerte, vilde jeg gjerne vise ud til andre. Vil Herren ikke kunne bruge det, saa vil det gaa i Stykker, vil han kunne bruge en Deltagelse fra min Side paa den Maade, vil han velsigne det. Tanken staar stadig for mig og er allerede gammel i mig, stadigt blevet mere bestyrket; det er ikke en *øjeblikkelig* Indskydelse. Dertil kommer, at jeg kjender ikke faa Troesamfund rundt om i Landet og haaber Støtte fra disse.

Jeg taler her en Del om Sagen, skjønt Arbejdet jo i og for sig kun er en *liden* Haandsrækning. Endnu en Gang: her er ikke Tale om nogen *Erstatning* for »dansk Missionsblad« men om en lille Hjælp til at berede Vej, ogsaa for dette Blad.

Jeg haaber, at et saadant lille Blad (trykt paa ikke altfor fint Papir) vil kunne give et Overskud aarligt; fra den »indre« Traktatmission er jeg jo nu temmeligt vel kjendt med, hvad sligt koster. Overskudet (Netto selvfølgelig) skal udelt gaa til ydre Mission, saaledes er Tanken; mit Arbejde skulde selvfølgelig være gratis.

Det vilde glæde mig, om »dansk Missionssekab« vilde anbefale denne lille Gjerning. Nu foreløbigt venter jeg først privat Svar fra Dem.

Med hjertelig Hilsen i Herren.

Deres forbundne

C. Asschenfeldt Hansen

Formanden for Det danske Missionssekab pastor Holm svarede hurtigt i brev af 22. august s.å.; han frygtede ikke for, at det nye blad skulle gå »Dansk Missionsblad« i vejen, tværtimod, og mente, at selskabets andre bestyrelsesmedlemmer ville tænke som han; han henstillede da til Asschenfeldt-Hansen, om han ville tilskrive bestyrelsen eller bemyndige Holm til at forelægge det af ham modtagne private brev for denne.¹⁷

Asschenfeldt-Hansen foretrak at forelægge sin plan i et nyt brev denne gang stilet til »Bestyrelsen for Dansk Missionssekab«; det er udateret. Der fremhæves heri, at brevsriveren allerede i flere år havde haft den tanke, om man ikke kunne få i gang et lille, ganske billigt blad, der kunne virke for ydre mission i almindelighed, da »Dansk Missionsblad« og bøger udgivet i forbindelse hermed kun var blevet lidt læste. Som i brevet til Holm af 19. august oplyses, at Asschenfeldt-Hansens medudgiver af traktaterne havde bifaldet planen – ligesom allerede DMS's formand. Det, der ønskedes af bestyrelsen for DMS var en anbefaling, så varm som den kunne gives på sagens daværende standpunkt; det ville efter initiativtagerens mening gavne meget, når han om kort tid lod den trykke gennem »Indre Missions Tidende« og måske på anden måde rettede henvendelse ang. denne sag. Der meddeles til slut, at arbejdet ventedes begyndt ved det forestående nytår, og at 20-25 numre skulle udkomme årligt.

Asschenfeldt-Hansen skriver således til DMS's bestyrelse:¹⁸

Til Bestyrelsen for »Dansk Missionsselskab«

Naar jeg herved henvender mig til den samlede Bestyrelse for dansk Missionsselskab, da er det angaaende et lille Arbejde sigtende til at fremhjelpe mere Kjærlighed til Hedningemissionen, jeg allerede længe har tænkt paa at sætte i Gang, og hvorom jeg har brevvet med Hr. Pastor Holm i Gladsaxe. – Hedningernes Nød og den forholdsvis lidende Andel i Missionsarbejdet udadtil, som Herrens hellige have for Tiden, har længe hvilet tungt paa mit Hjerte, altsom jeg selv fik mit Hjerte noget mere opvarmet for Hedningemissionen.

Aarsagerne til, at saa mange Guds Børn have staaet halvvejs fremmede overfor Sagen, kan jo være flere, men Hovedgrunden er visselig den, at de helliges *Kjendskab* til Hedningernes rædsomme Elendighed og hele Herrens Arbejde derude har været saa lidende.

Der er jo visselig blevet gjort en Del for at skaffe Menigheden Kjendskab til Sagen; men det er jo beklageligt at se, hvor faa Abonnenter det saa vel redigerede »dansk Missionsblad« har, ligesom de Bøger, der ere blevne udgivne i det Øjemed, kun ere blevne lidt læste.

Med Henblik herpaa har det allerede i flere aar været min Tanke, om ikke man kunde faa i Gang et lille, ganske billigt, Blad, der kunde virke for *ydre Mission i Almindelighed*, for at bidrage til Opvækkelsen af den Missionskjærlighed, der *maa* findes i alle troende Menneskers Hjerter, om end den slumrer i saa mange. – Da jeg nu sammen med Pastor Moe i Skanderup og flere Præster begyndte at udgive Traktater til Brug i indre Missionsarbejde, kom det til at staa klart for mig, at denne lille Gjerning ogsaa kunde udvides til Hedningemissionen.

Tanken har da været den aarligt at udgive en Række smaa (ottesidede) Missionstraktater, der skulde indeholde dels ganske korte Prædikener med Hedningemissionen for Øje, dels Smaaskildringer fra de forskellige Missioner, endelig tillige virke for Udbredelse af missionshistorisk Læsning ved Anmeldelser af gode Bøger i den Retning samt ved Anbefaling særligt af saadant et Blad som »dansk Missionsblad«. Det vilde jo blive som et lille Blad, og Prisen skulde kun sættes til 25 Øre om *Halvaaret*, for at Pengespørgsmaalet ikke skulde blive en Hindring. Jeg haaber, at saadant et lille billigt Blad ved Venners Bistand kunde finde en temmelig vid Udbredelse og blive dog til nogen Velsignelse for Sagen. Eventuelt Overskud skulde selvfølgelig tilfalde ydre Missionsgjerning. Traktaterne vil blive udgivne paa »kirkelig Traktatmissions« Forlag.

Baade Pastor Holm, Bestyrelsens Formand, hvem jeg har forelagt

denne Tanke, og Pastor Moe, Medbestyrer af »kirkelig Traktatmission«, have fuldt ud bifaldet denne Plan. Den eneste Indvending, der kunde tænkes gjort herimod, var denne, synes jeg, om »dansk Missionsblad« skulde tabe Abonnenter derved. Jeg mener nu ligesom Pastor Holm, at det snarere vilde vinde end tabe i Abonnental ved at faa en saadan lille Medhjælper, der arbejdede for ydre Mission i *Almindelighed*; derved vilde Kjærligheden for den særlig Gjerning, »dansk Missionsblad« nærmest repræsenterer, vistnok snarere forøges.

Jeg vilde nu for Sagens Skyld være glad ved at faa en Anbefaling for dette lille Arbejde fra »dansk Missionssekskabs« Bestyrelse, saa varm en Anbefaling, som den kan gives paa Sagens nuværende Standpunkt; det vilde gavne meget. Jeg vilde saa lade denne Anbefaling følge med i Trykken, naar jeg om kort tid gjennem »indre Missionstidende« og maaske ogsaa paa anden Maade henvender mig til Herrens Folk angaaende denne Sag.

Med hjertelig Hilsen i Herren
C. Asschenfeldt Hansen
Sognepræst i Sæby Kjøbstad.

P.S.

Det var Tanken at begynde med dette Arbejde ved Nytaarstid. En 20-25 Nummere skulde da udkomme aarligt. Israelsmissionen skulde ogsaa nu og da berøres.

Brevet med forslaget behandlede på et bestyrelsesmøde i Det danske Missionssekskab 14. oktober 1887. Herom oplyses i selskabets forhandlingsprotokol:¹⁹

»9). Et Forslag af Pastor Aschenfeld-Hansen i Sæby om Udgivelsen af et lille Missionsblad, hvortil Dansk Missionsblad skulde give sin Anbefaling, henvistes til Forhandling mellem Pastor Løgstrup og Pastor Aschenfeld-Hansen, idet man ville anbefale ham at tage Pastor Løgstrup til Medarbejder, og iøvrigt give Sagen sin bedste Anbefaling«.

Forhandlingerne er for dette møde underskrevet af V. Holm, Skat Rørdam, Vilh. Bech, O. C. Ipsen, Anders Stubkjær og sidst T. Løgstrup, der var blevet medlem af Det danske Missionssekskab i 1886, men først blev selskabets sekretær fra 10. oktober 1889;²⁰ det synes ogsaa at være Løgstrup, der har indført det pågældende stykke i forhandlingsprotokollen; det er – som venteligt – ganske kortfattet. Det er muligt at supplere dette korte referat med en optegnelse i Th. Løgstrups senere nedskrevne Erindringer; her findes et notat, der ogsaa

forklarer, hvorfor Løgstrup kom ind i billedet som medudgiver af det nye lille missionsblad.

I Erindringerne bemærkes overensstemmende med forhandlingsprotokollen: »Kun Holm, Rørdam, Bech, Ipsen, Stubkjær og jeg vare til stede« og så oplyses: »Før vi begyndte paa denne sag forhandlede om missionsbudet, da Bech tøvede med at kome for det stærke snevejrs skyld. Da Rørdam efter en ytring i A.H.s brev var betænkelig mod at få Moe med [*tilf. sen. over linjen*: til at starte Mis.budet], »da han vilde have grundtvigianerne skoldede«, tilbød jeg at gå med, for således også at få denne sag i forbindelse med missionsbladet, og det vedtoges øjeblikkelig. Vi spiste frokost sammen og forhandlede videre lige til kl. 5 aften fra 8 morgen«²¹.

Det er således en henstilling fra Skat Rørdam, der bevirker, at pastor Moe ikke kommer med i redaktionen af »Missionsbudet«, hvis navn forøvrigt først nævnes i dette notat. I Asschenfeldt-Hansens to breve nævnes der ikke noget navn på bladet; men fra et andet notat i Løgstrups Erindringer ved vi, at »Navnet »missionsbudet« var mit forslag, hele ideen og sagen Asschenfeldt Hansens«.²²

V. Holm svarede omgående – 15. oktober 1887 – Asschenfeldt-Hansen, at DMS-bestyrelsen glædede sig ved, at han ville udgive missions-traktater og ville gerne anbefale foretagendet; man så gerne Løgstrup som medudgiver; anbefalingen skulle følge.²³

Asschenfeldt-Hansen ville gerne gå ind på at tage pastor Løgstrup som medredaktør; da denne var »knyttet til D.M.S.s Bestyrelse«,²⁴ har han utvivlsomt fundet dette ønske naturligt og ikke anet noget om, at Moe ved sine udtalelser om grundtvigianerne havde gjort sig mindre egnet.

Anbefalingen afsendte Holm 24. oktober 1887 til Asschenfeldt-Hansen; han noterer kort: »Sendes Anbefalingen f. Miss.budet. De kunne bruge den, som de ville«.²⁵ I den forekommer betegnelsen for det nye blad, »Missionsbudet«.

Anbefalingen lyder:

»Det er en Kjendsgjerning, som maa bedrøve Alle, der elske Herren og hans Rige, at Menigheden her i Danmark er altfor fremmed for Arbejdet for Hedninge-Missionen. Der kan anføres Meget som Grund hertil, men det samler sig næsten Alt i dette Ene, at Missionens Sag ikke bliver lagt Menigheden i det Hele og de enkelte Troende i den nær nok i Tale og Skrift. Der savnes derfor baade Kjendskab til den og Hjærte for den. Vistnok holdes der Missionsmøder og det i bestandig voksende Tal. Men selv om dette forøgedes endnu meget mere, vilde det ikke være nok, naar ikke Missionen ogsaa bliver optaget som Led

og Del af den Forkyndelse, som ellers lyder i Kirker og ved Forsamlinger. Og vi have heller ikke her saa faa Blade, som berette om denne Herrens Sag. Foruden »Dansk Missionsblad«, som meddeler Skildringer fra hele Missionsmarken og særlig fra det danske Missionssselskabs Virksomhed i Ostindien, er der »Almindelig Kirketidende«, af hvis Meddelelser om Santalmissionen et Særtryk følger med »Den indre Missionstidende«, og »Dahkwala«, der ligeledes bringer Budskab fra Santalistan, foruden at »Højskolebladet« indeholder Meddelelser om den unge Karénmission og fra Løventhal. Men enten have disse Blade ikke Udbredelse nok, eller de trænge ikke rigtig ind i Menighedens Hjærte med, hvad de meddele. Der trænges saaledes sikkert til et billigt Blad, som bedre kunde være, hvad de Andre ikke have havt Lykke til, og maaske derved hjælpe ogsaa dem til at blive bedre modtagne og tilegnede.

Det har derfor været det danske Missionssselskabs Bestyrelse en Glæde at erfare, at Pastor Asschenfeldt Hansen i Sæby i Forening med Pastor Løgstrup agter at udgive et saadant lille Blad under Navnet »Missionsbudet«, som skal indeholde korte Missionsprædikener, Smaaskildringer fra de forskjellige Missioner og Anvisning paa god Missionslæsning. Den ser heri ikke en Medbejler, som maaske kunde gribe forstyrrende ind i dens egen Virksomhed ved at formindske Udbredelsen af »dansk Missionsblad«, men en kjær Medarbejder og Forbundsfaelle, som den haaber skal virke til, at dens eget Blad kan blive baade mere og bedre læst end tidligere, og ved at vække og styrke Sansen for og Kjærligheden til Missionen i Almindelighed ogsaa forøge Menighedens Deltagelse i det her fra Danmark udgaaede Missionsarbejde. Den takker de kjære Brødre, som have fattet Tanken om dette Foretagende og som ikke ville sky det Arbejde, der dermed kommer til at paahvile dem, for at tjene Herrens store Sag. De have begge saa godt et Navn i Menigheden og have lagt det saa klart for Dagen, at de have Evne til at fortælle, saa det bliver hørt med Glæde, hvad de fortælle, og til at opvarme Hjærterne for det, de selv ere varme for, at den maa haabe, at deres lille Blad vil faa en god Indgang rundt om i Menigheden. Den medgiver derfor Missionsbudet sin bedste anbefaling, idet det begynder sin Vandring, og beder Alle, paa hvis Dør det banker, at lukke op for det, som den beder Herren, at han vil velsigne det paa dets Gang omkring i Menigheden, at det maa tjene den Sag, det gaar Bud for, saa det kan blive til hans Navns Ære og hans Riges

Fremme og dermed til Menighedens kraftigere Deltagelse i det Arbejde, hvoraf den selv vil være den Første til at høste rig Frugt.

Gladsaxe, den 25. Oktober 1887.

Efter Bemyndigelse af Bestyrelsen for det danske
Missionselskab og paa dets Vegne
V. Holm.«

Der følger så i Tidenden en opregning af, hvilke personer Det danske Missionselskabs bestyrelse bestod.²⁶

Foran denne anbefaling indledte de to redaktører med en indførelse under en stor overskrift: Missionsbudet. Teksten er:

»At den levende Menighed her hjemme i Danmark endnu kun i saare ringe Grad er kommen med i Arbejdet for Hedningernes Frelse er en bedrøvelig Kjendsgjerning.

Grunden dertil kan være af forskjellig Art, men Hovedgrunden er visselig den, at Herrens Folk her i Danmark for største Delen kun har saa lidet Kjendskab til Sagen. Den rædsomme Elendighed, hvori den uhyre store Hedningemasse paa c. 1000 Millioner befinder sig, Herrens store Arbejde der ude i Hedningeland for at nedbryde disse Djævelens gamle »Befæstninger«, Herrens Missionsbefaling: »Gaar ud i al Verden og gjør alle Folkeslag til mine Disciple«, hans Ord: »Høsten er stor, men Arbejderne faa, beder derfor Høstens Herre, at han udsender Arbejdere til sin Høst«, alt dette staar dunkelt for Mange, Mange af Herrens troende Venner her hjemme i Danmark«, og der fortsættes: »Man tænker, at her er nok at gjøre her hjemme i Landet, og det er sandt, at her er fuldt op af Arbejde blandt de vantro Masser af Døbte, men skulde vi vente, til vi vare færdige her hjemme, vilde det frelsende Ord aldrig ved os blive bragt Hedningerne«.

»Dette Standpunkt: At se paa Hedningemissionen som Noget, der ikke i videre Grad vedkom os, bliver der ingen Guds Fred i. Den levende Tro maa efter sit Væsen i sig gjemme Kjærlighed til alt Herrens Arbejde«. »Kjærligheden til vor Herres Jesu Samaritanergjerning blandt Hedningeskarerne maa altsaa ogsaa findes i ethvert i Sandhed troende Hjærte, men den slumrer endnu i saa mange kjære Guds Børn«.

Opråbet spørger så: »Hvorledes skal da denne slumrende Missionskjærlighed vaagne op?« og svarer: »Den skal vækkes ved at Ordet om Døds mørket i Hedningeland, om Herrens Befaling til sin Menighed«

... »ved at dette Ord kommer til at lyde for Troens Øre, saa Kjærligheden vaagner og Hjærterne begynde at brænde. Nu lyder dette Ord jo ganske vist baade ved Møder hist og her og gennem Blade, af hvilke jeg særlig vil pege paa »Dansk Missionsblad«, et meget godt Blad. Men Ordet derom er dog endnu ikke trængt rigtig ind iblandt Guds Børn. Møderne, der holdes for Hedningemissionen, er forholdsvis kun saare faa, og »Dansk Missionsblad« kæmper sig frem med blot 2000 Abonnenter«.

Med alt dette for øje havde de to undertegnede præster med den »hjærtelige« anbefaling, der aftryktes nedenfor fra »Dansk Missions-selskabs« Bestyrelse, »men først og fremmest derved, at Guds Aand har anbefalet denne Sag for vore Hjærter, i Jesu Navn bestemt os til fra Nytaar 1888 af at udgive et lille Blad, der skulde hedde »Missionsbudet«. Med dette Navn kan tænkes baade paa Herrens Missionsbud til os og paa vort Budskab om Herrens Arbejde i Hedningeland«.

Der oplyses så om, at det lille blad skulde udkomme 2 gange månedlig, den 1. og 15. i hver måned, med 8 sider, og om indholdet: »Bladet skulde indeholde dels ganske korte Prædikener med Hedningemissionen (stundom ogsaa Israelsmissionen) for Øje, dels mindre Stykker om Gjærningen i Hedningeland, særlig da om den danske Mission, fremdeles skulde deri omtales Bøger, som udgives for at meddele om Missionen, og som Guds Børn kunde have Gavn af at kjende, maaske ogsaa andre Bøger af godt Indhold, ligesom »Missionsbudet« ogsaa gjerne vilde virke for at skaffe »Dansk Missionsblad« en videre Udbredelse. Israels-Missionen skulde, som før nævnt, ogsaa have en Plads i Bladet«.

Bladets Pris blev sat så billigt som muligt til 15 øre kvartalet, portofrit tilsendt, når mindst 10 eksemplarer bestiltes hos Asschenfeldt-Hansen i Sæby købstad, hvorfra ekspeditionen foreløbig ville finde sted. Toges under 10 eks., skulde bladet bestilles hos postvæsenet, og prisen blev da 20 øre p.g.a. postpengene, »men det bliver jo dog ogsaa i dette sidste Tilfælde i Sandhed saa billigt, at det ikke kan hindre Nogen i at være med«. Det betonedes, at overskuddet gik til ydre mission, og at udgiverne gjorde selve arbejdet med udgivelsen gratis.

Betalingen skulde ske forud, og da udgiverne gerne snarest muligt ville have rede paa, med hvor mange abonnenter de kunne begynde, »bedes kjære Venner, der læse disse Linier, hurtigst muligt at samle det størst mulige Tal af Abonnenter sammen«.

Og opfordringen lyder: »Men nu henvende vi os herved til Guds Børn trindt om i Landet og bede Eder: Hjælp os med at faa dette Blad udbredt! Thi kun hvis dette saa overmaade billige Blad bliver udbredt i

mange tusinde Eksemplarer naar det sit egentlige Formaal: At komme ind der, hvor de hidtilværende Blade ej ret have kunnet finde Indgang. Men en saadan Udbredelse kan Bladet kun faa ved at alle I kjære Venner i Troen trindt om, ikke blot Præster, men i Særdeleshed ogsaa I troende Lægfolk, staa sammen med os og tage Sagen med Bladets Udbredelse op som et lille Arbejde for Hedningemissionen«.

Hvor der var venner, skulle en af dem påtage sig at samle abonnenter; abonnentsamlere fik da sit eget eksemplar frit.

Alt er helt fint arrangeret, og der sluttes af med: »Ja, vi presse paa i denne Sag, og vi gjøre det med Tro baade først til Herren og tillige til hans Venner, thi det er jo ikke egen Fordel med Herrens Sag, vi gjerne herved vilde fremme«.

Det hedder lidt længere fremme i opråbet: »Et kunne vi sige, kjære Venner: Vi have bedet Herren om Naade til, at den Kjærlighedsvarme – hvor lille den saa end er – som Guds Aand har optændt i vore Hjerter for Hedninge- og Israelsmissionen, ret maa straale ud til vore Brøders og Søstres Hjerter igjennem det paatænkte lille Blad, og vi bede fremdeles Herren om, at i dette lille Blad under al Tale om ydre Mission dog det klare Skjel mellem, hvad der hører Tro og Vantro til, aldrig maa savnes, om muligt dog ogsaa uomvendte Mennesker her hjemme kunde faa en Hjælp der igjennem til at kjende deres fortabte Stilling og længes efter Frelse«.

Til allersidst: »Sagen være da hermed lagt i hans Haand, der har lovet at lade sin Kraft fuldkommes i vor Skrøbelighed!«.

1. januar 1888 kunne så det første nummer af »Missionsbudet« udkomme med undertitel: »Et Blad for Hedninge- og Israelsmission«. Asschenfeldt-Hansen ledede helt redaktionen; han var i det hele taget umådeligt skrivende i disse år og var det vel for øvrigt livet igennem. Om bladet selv siger han i sine erindringer: »Det lille Blad havde ikke megen Missionslærdom at bringe, men det talte til Hjerterne og svarede til det Barnestade med Hensyn til Hedningemissionen, som Menigheden den Gang stod paa«.²⁷ Asschenfeldt-Hansen har utvivlsomt set rigtigt heri.

Gennem tilknytningen til Indre Mission fik bladet udbredelse over hele landet; det blev iøvrigt også solgt gennem indremissionærer og kolportører.²⁸ Det var også i Den Indre Missions Tidende, at meddelelsen om det kommende missionsblad først og fremmest fremkom. I Beretning fra Det danske Missionselskab for Aaret 1888,²⁹ der også kunne meddele, at dette år var et af de mest velsignede m.h.t. interesse for missionen, oplyses kort: »Og her maa vi især nævne med Tak de to kære Brødre, som have fattet Tanken om det lille Missionsblad, »Mis-

sionsbudet«, og sat den i Værk. Som dette er et Tegn paa den voksende Missionskærlighed, saaledes har det sikkert ogsaa bidraget til at vække og nære denne i en vid Kreds. Forunderligt er dette Foretagende blevet velsignet, idet Bladet kunde udgaa straks til 13000 Holdere og snart fik 20000«.

Stor betydning fik det, at Asschenfeldt-Hansen iøvrigt sammen med andre agiterede for at danne kredsforeninger allevegne, »hvor der var Liv«; der ønskedes rigtig mange små kredse af »Troende«, hver for sig med stemmeret og med indflydelse på bestyrelsens beslutninger. Dette realiseredes i DMS's organisation 1889-90. På et ekstraordinært kredsforeningsmøde i Fredericia 8.-10. oktober 1889, hvor der var indbudt tillige en større kreds af missionsvenner fra hele landet, prædikede Asschenfeldt-Hansen over Zakarias 4 om Zerubbabels arbejde på at rejse Herren en helligdom og hans svar til samaritanerne, at det ikke sømmede sig, at de byggede med på templet. Meningen i den aktuelle situation var, at arbejdet på Hedningemissionen alene skulle tilhøre »Herrens levende Folk«. ³⁰

Gennem »Missionsbudet« var der hurtigt gjort et solidt arbejde for, at DMS kunne få ny ledelse og organisationen blive stærkt præget af Indre Mission. ³¹ »Missionsbudet« slog nemlig an overtræffende udgavernes forventninger. Allerede i 1889 havde dette blad 21.000 abonnenter, mens »Dansk Missionsblad« kun havde 2340 og »Almindelig Kirketidende« 1000 holdere. ³² Det var ikke uden grund, at den daværende redaktør af »Dansk Missionsblad« Grove-Rasmussen, i et brev til Asschenfeldt-Hansen, kunne kalde dette tal »gigantisk – kolossalt«. ³³

Det var Asschenfeldt-Hansen, der kom til at trække det store læs m.h.t. at skrive i bladet. Det vides, at Th. Løgstrup i oktober 1887 over Hjørring kom til Frederikshavn og videre til Sæby, hvor han prædikede. I sine erindringer noterer han: »Om aftenen sammen med vennerne og traf der en kaptajn Poulsen fra Læssø fyrskib«, den tidligere nævnte kaptajn, kendt fra brevet i »Dansk Missionsblad«, og så tilføjes: »Dagen efter gik Asschenfeldt Hansen og jeg en tur i skoven og talte om »missionsbudet«. Aftalen besegledes siden med bøn hjemme i hans stue, idet vi knælede og bad med hinanden«. ³⁴

Det første nummer af »Missionsbudet« indledes med et stykke af Asschenfeldt-Hansen: »I Jesu Navn begynder saa »Missionsbudet« sin Vandring. Den ydre dragt – fremhæver den skrivende – var kun ringe og tarvelig, men det »er vort sikre Haab til Gud, at alle Herrens Venner ... dog paa »Røsten« (Joh. 10,5) skal kunne kjende, at det er Jesus, Herlighedens Herre, der ogsaa gjennem dette sit lille Sendebud vand-

rer rundt til sine hellige og banker paa Hjertedøren« ... »I Jesu Navn banker »Missionsbudet« paa, fordi det hviler i at være udsendt af ham just nu«. Det lille blad fremkom ikke nu tilfældigt. »Det er et lille Led i den store Kjæde af Kjærlighed for Hedningemissionen, hvormed Guds Aand i vor Tid bevæger og sammenbinder Kristnes Hjerter trindt om i Landene«. »Missionsaanden suser mægtigt hen over den gamle Kristenhed i vore Tider. Og deri hvile vi, som udgive dette lille Blad, at det er Guds Aand, der har indgivet os Tanken om ogsaa gennem dette lille Redskab at drage de helliges Hjerter her i Danmark inderligere ind i det store ydre Missionsarbejde og aande paa Kjærlighedsgnisten, at den maa blive til brændende Lue. Og saaledes tør vi sige: »Missionsbudet« kommer i Jesu Navn, sendt af ham just nu«.

Det er de hellige, »kjære Venner i Herren«, »den levende Menighed«, Asschenfeldt-Hansen henvender sig til. »Maatte »Missionsbudet« dog bidrage til, at der kunne blive et Bønnens Raab fra den levende Menighed til Herren for og om de rette Arbejdere til Høsten, saa ikke blot Herrens Præster i Kirken tog den Sag med i Forbønnen, men saa ogsaa alle I andre kjære Brødre og Søstre tog Sagen op i Bøn ved Eders Forsamlinger og i Eders Husandagt, først og sidst dog i Lønkammeret«. ³⁵

Det var således en meget indtrængende og inderlig opfordring, som allerede med det første nummer udgik først og fremmest til Indre Missions kredse overalt i Danmark.

I nummer 3 kunne udgiverne meddele, at man kunne begynde med mindst 16.000 abonnenter; enkelte af disse havde måttet vente på nummer 1; det skyldtes, at man ikke havde turdet vente så mange tusinder, som der kom, så bladet måtte trykkes op påny; ³⁶ det gjaldt de første 4 numre. ³⁷

»Missionsbudet« blev trykt i København; men en frk. Caroline Schmidt i Sæby ledede bladets bogudsalg; herfra forsendtes ogsaa missionsæsker. ³⁸

Også den række kirkehistoriske småskrifter, som Asschenfeldt-Hansen havde begyndt at udsende 3 år forinden, gør han opmærksom på i »Missionsbudet«. De havde haft c. 2.400 abonnenter, hvad han ogsaa fandt var ikke så få, men alligevel kun en meget lille part af »Missionsbudets« læsere. Mellem disse læsere fandt A.-H., at kirkehistorisk og missionshistorisk læsning har været meget lidt udbredt. »Det har hængt sammen med en Utilbøjelighed hos en stor Del Kristne herhjemme overfor alt, hvad der krævede lidt mere aandeligt Arbejde for at blive tilegnet«; men A.-H. ville ogsaa gerne lægge læserne af bladet det andet på hjerte, nemlig kendskab til kirkens historie. »I, kjære Venner, som

nu igjennem Missionsbudet høre lidt mere om ydre Mission, vil I ikke ogsaa være med til at holde de kirkehistoriske Smaaskrifter og derigjennem modtage en lille Haandsrækning til at se, hvorledes Jesus har ført sine hellige saa vidunderligt fremad gennem de svundne Aarhundereder trods Fjendens Vold og List. O, der er saare meget velsignet baade til Bestyrkelse og Advarsel at hente ud af Kirkens Historie, det lønner sig rigeligt at arbejde i denne Erfaringens Guldgrube!«. En afdragsordning foreslås, også for dem, der ville erhverve det allerede udkomne.³⁹ Asschenfeldt-Hansen benytter kirkehistorien til styrkelse af vækkelsen; men det bør nok også bemærkes, at der hermed gøres et oplysende arbejde i indremissionske kredse, hvor det utvivlsomt – også efter A.-H.s mening – var tiltrængt.

»Missionsbudet« udkom i 20 årgange. Sidste nummer udsendtes 15. dec. 1907 og indeholder afskedsord fra de to udgivere. Bladets ophør vil man vel sætte i forbindelse med Løgstrups fratreden som sekretær i DMS fra 1. juni 1908, uden at jeg er i stand til direkte at kunne påvise det; fra samme tid udtrådte han af DMS's bestyrelse, mens Asschenfeldt-Hansen fortsatte som medlem deraf til 1916. Det var brydninger mellem missionsselskabets formand fra 1904 Axel Busch og Løgstrup, der fremkaldte sidstnævntes afgang som sekretær og overgang til sognepræsteembede i Nyborg;⁴⁰ dette behøvede næppe at have indflydelse på udgivelsen af det selvstændige blad »Missionsbudet«, men kan rent faktisk have spillet ind. Løgstrups afskedsord er meget korte, stort set kun citering fra salme 24 vers 1 og 9 i Det gamle Testament.⁴¹

Nu var der også sket det, at udviklingen havde medført, at »Dansk Missionsblad« og »Missionsbudet« i 1907 havde omtrent lige mange abonnenter. Som det hedder i det sidstnævnte blad 1. nov. 1907: »Se, det er en af Grundene til, at vi, der har udgivet »Missionsbudet« i de tyve Aar, har forstaaet, at »Missionsbudet« i dets nuværende Skikkelse ikke længere behøves. Det har haft sin Tid«; »nu bør »Dansk Missionsblad« holdes af alle vore Venner«.⁴²

Asschenfeldt-Hansen »Farvel – og Tak« er fyldigere. Det var ikke uden vemod, at han tog pen i hånd for at skrive de sidste linier i bladet. »To Gange hver Maaned i disse tyve Aar blev jeg altid mindet om, at Tiden var der, da Missionsbudet skulde gøres færdigt. Og nu er den sidste Gang kommen«, men han så tilbage med tak og siger beskedent: »Det var jo kun et lille Blad, fattigt nok paa mange Maader, dog i Herrens kærlige Hand et Middel til at lægge Hedningemissionens hellige Tanke ind i nogle Hjerter og dybere ind i andre. Det var en Naadegave til mig selv; det tjente til at varme mit eget Hjerte for den store Sag«. Men Asschenfeldt-Hansen var ikke bitter ved afskeden, for han

kunne meddele, at samtidig med, at »Missionsbudet« standsede, blomstrede med det samme en lille aflægger frem, »Det lille Missionsbud«, der særligt henvendte sig til børnene og blev udgivet i forening med fru Johanne Blauenfeldt, men med hovedredaktion hos Asschenfeldt-Hansen; også det skulle blive billigt og komme hver måned med mange billeder. Asschenfeldt-Hansen sluttede med at sige på gensyn i det nye blad, idet han håbede, at de, der var blevet venner af det gamle blad, ville række en hjælpende hånd til at støtte det lille Missionsbuds første barneskridt.⁴³

Noter

1. Anne-Lise Schou: Ydre og Indre Mission i Vendsyssel 1870-1920 (Studier i kristen mission og kulturpolitik 2), Kbh. 1987, 132 (note 30).
2. H. C. Schmidts brev delvis gengivet i »Missionsbudet« 1. årg. (1/7 1888), 100-103 (med gengivelse af Schmidts bolig i Rajahmundry). – Breve fra Abraham Honoré, dat. maj 1888 i »Missionsbudet« 2. årg. (1/7 1889), 105-111; dat. okt. 1888 sst. 2. årg. (15/7 1889), s. 113-117; og udat. (1894?) sst. 7. årg. (1/10 1894), s. 148-151; alle til T. Løgstrup.
3. Schou: anf. arb. 40-42.
4. Dansk Missions-Blad 1887, 144.
5. Sst. 145.
6. Sst. 202 f.
7. Se f.eks. Dansk Missions-Blad 1887, 296, 328, 360, 392.
8. Fyrskibsføreren J. Paulsens brev fandt V. Holm var så hjertevarmt, at han med dennes tilladelse og forskellige mindre ændringer aftrykte det i Dansk Missions-Blad 1887, s. 265-68. – Orig. i DMS's arkiv (i Rigsarkivet) pk. 116, hvor også Paulsens tilladelse i brev af 5. aug. s.å. findes.
9. Paul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie 1849-1949 (1959), V, Aalborg stift, Kbh. 1959, 451 ff.
10. Sst. 221 f.
11. Om C. C. J. Asschenfeldt se Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten I, 1932, 24; Dansk Biografisk Lexikon II, 1971, 47 f. – Om påvirkningen fra Claus Harms se Flensburg. Geschichte einer Grenzstadt, Flensburg 1966, 266. – Om barnedåben i Bov kirke 7. aug. 1856, se C. Asschenfeldt-Hansen: Naade over Naade. Et Taknemmelighedens Tilbageblik over mange Naadeaar, Kbh. 1930, 10 f.
12. Jvf. brev af 16.1. 1842 fra Asschenfeldt til Norddeutsche Missionsgesellschaft, hvori gaven ledsages »mit den treusten und herzlichsten Wünschen für die heilige Missions-sache überhaupt und das fernere Wohl und Gedeihen der N.M.D.G. in Sonderheit«; A. anbefalede sig til brødrenes forbøn, »die wir gemeinsam in unsern monatlichen Missionsstunden auch Ihrer vor dem groszen Missionsfürsten gedenken« (Orig. i Norddeutsche Missions-Gesellschafts arkiv i Staatsarchiv Bremen, Bremen (7,1025-81/5. Verwaltungsausschusz 1842)).
13. Asschenfeldt-Hansen: anf. arb. 11 (A.-H.'s bindestreg i henh. t. navnebevilling 1906). Dagbøgerne nu i arkivet ved det danske bibliotek i Flensburg.

14. Om forbindelsen med Schlesch og Asschenfeldt-Hansens hele stilling til ydre mission se A.-H.s erindringer Naade over Naade 87-98 (med fremhævelse af den store betydning, det skandinaviske missionsmøde i Göteborg 1885 havde for ham).
15. Idéen havde utvivlsomt ulmet siden Göteborg-mødet se Schou: anf.arb. 138 (note 31).
16. Orig. i DMS's arkiv pk. 116 (Rigsarkivet).
17. Regest af indholdet (med Holms svært læselige kortskrift) i Kopibog for selskabets formænd 1885-98, 97 i DMS's arkiv (Rigsarkivet).
18. Orig. i DMS's arkiv pk. 116 (Rigsarkivet).
19. DMS. Forhandlingsprotokol 1864-97,258.
20. T. Løgstrup: Det danske Missionselskabs Historie. Ny udgave 1905, 444.
21. Løgstrups »Erindringer« bd. I,278 i Th. Løgstrups privatarkiv nr. 6998 (Rigsarkivet).
22. Løgstrups »Erindringer« bd. II, 1 (Rigsarkivet). – I sine ovennævnte trykte erindringer »Naade over Naade« s. 93 oplyser Asschenfeldt-Hansen herom kun: »Bladet kom til at hedde »missionsbudet««.
23. Regest i DMS's Kopibog for selskabets formænd 1885-98, 100 (Rigsarkivet).
24. Asschenfeldt-Hansen: Naade over Naade se s. 93.
25. Regest i DMS's Kopibog for selskabets formænd 1885-98, 101. – Anbefalingen, der er dateret 25. oktober 1887, ses iøvrigt ikke kendt i sin ordlyd i DMS-arkivet.
26. Anbefalingen trykt i Den indre Missions Tidende. Red. af Vilh. Beck, 34. årg., 1887, s. 759-61.
27. Asschenfeldt-Hansen ovennævnte erindringer s. 93 f.
28. Schou:anf.arb. 40.
29. Udsendt som Tillæg til Dansk Missionsblad for 1889 nr. 6, s. 10.
30. Asschenfeldt-Hansens ovennævnte erindringer s. 97.
31. Niels Bundgaard: Det danske Missionselskabs Historie. Missionsmenigheden i Danmark, 1935, 161 ff. – Jvf. Schou: anf. arb. 94.
32. Schou: anf. arb. 132.
33. Asschenfeldt-Hansens erindringer s. 94.
34. Løgstrups Erindringer II, s. 1 (under 1887 21/10) (Rigsarkivet)
35. »Missionsbudet« 1. årg. nr. 1 1. jan. 1884, s. 1-3.
36. »Missionsbudet« 1. årg. nr. 4 15. febr. 1888, s. 24.
37. »Missionsbudet« 1. årg. nr. 5 1. marts 1888, s. 40.
38. »Missionsbudet« f.eks. nr. 4 15. febr. 1888, s. 32.
39. »Missionsbudet« 1. årg. nr. 5 1. marts 1888. s. 39-40.
40. Bundgaard: anf. arb. s. 217 ff.
41. »Missionsbudet« 20. årg. nr. 24 15. dec. 1907, s. 186.
42. »Missionsbudet« 20. årg. nr. 21 1. nov. 1907, 163.
43. »Missionsbudet« 20. årg. nr. 24 15. dec. 1907, s. 184 f.

Summary

»Missionsbudet« was a missionary periodical published 1888-1907. The leading Danish missionary society Dansk Missionselskab (DMS) published a periodical »Dansk Missionsblad«, which never gained a wide circulation. In the 1880'es the balance sheet of the society showed a

deficit, and the Rev. C. Asschenfeldt-Hansen, well known in the history of the Indre Mission, wrote in 1887 to the chairman of the DMS and to the executive committee of the society proposing a new periodical at a lower price and with a more popular and devotional content. The executive committee approved the proposal, but wished in stead of the suggested co-editor, the Rev. Moe, who had used disparaging words about the Grundtvigian movement, the Rev. Th. Løgstrup, at that time member of the executive committee and later managing secretary of the DMS; he named the new periodical, but it was the energy and work of Asschenfeldt-Hansen, who marked the editing through 20 years of the new periodical. As early as 1889 the new paper had 21.000 subscribers (compared to the 2340 then of the »Dansk Missionsblad«). The new periodical nourished interest in many Danish homes for foreign missions, especially in the Indre Mission. The number of subscribers to the »Dansk Missionsblad« increased until in 1907 the two periodicals had almost the same number of subscribers. It is supposedly the break between the Rev. Løgstrup and the DMS that made an end to the »Missionsbudet«, but Asschenfeldt-Hansen went on with a new periodical »Det lille Missionsbud« (The little missionary messenger), edited for children.

*Fhv. arkivar Carl Rise Hansen,
Mågevej 19, Roskilde*

I nazismens brændpunkt

Danske præsters virke i Berlin og Hamburg 1933-1945

Af Martin Corfix

I den foreliggende artikel¹ har det været min hensigt at beskrive et stykke nutidigt, dansk kirkehistorie: Tre danske præsters virke i det nazistiske Tyskland. Artiklen er skrevet kronologisk og omhandler først Helge N. Blauenfeldt, der var dansk legationspræst ved den danske kirke i Berlin 1931-1943. Dernæst Axel B. Jeppesen, som i 1941 kom til Berlin som hjælpepræst for Blauenfeldt, – begge udsendt af Dansk Kirke i Udlandet (DKU) – og sidst Sophus Boas, som fra 1943 var hjælpepræst ved den danske sømandskirke i Hamburg.² Fælles for alle tre præster er, at de som unge, færdiguddannede teologiske kandidater fik deres første kald i Tyskland. Jeg har lagt vægt på at skildre, hvilke forhold præsterne virkede under, og specielt hvilke engagementer præsterne blev inddraget i: H. N. Blauenfeldts kontakt med folkene omkring bekendelseskirken og hjælpen til tyske jøder, samt danske arbejderes ophold i Tyskland, der blev den direkte årsag til, at Axel B. Jeppesen kom til Berlin. Endvidere omhandler en stor del af artiklen Boas og Jeppesens arbejde for danske modstandsfolk, der efter tysk domfældelse førtes til tyske tugthuse, fængsler og KZ-lejre. Redningsaktionen for disse fanger er ligeledes gengivet, idet Boas og Jeppesen var med i forberedelsen af »de hvide bussers« hjemførelse af de danske fanger fra Tyskland.

I samme periode arbejdede andre danske præster i Tyskland. Ligesom de medarbejdere, der var tilknyttet kirkerne, er disse kun medtaget i forbindelse med de ovennævnte præster i artiklen.

Helge N. Blauenfeldt og Christianskirken i Berlin

Helge N. Blauenfeldt kom som nyuddannet cand.theol. til Christianskirken i Berlin marts 1931, der hermed blev hans første embede. Menigheden bestod hovedsageligt af gamle navere, der var kommet til Berlin, da det nye kejserdømme grundlagdes i 1871 og havde i en årrække været i tilbagegang.

Tiden, der fulgte, skulle blive en periode med omvæltninger – ikke bare for præst og menighed – men for hele Tyskland. Nazisternes magtovertagelse den 30. januar 1933 medførte i begyndelsen ikke nogen egentlig forandring, men som det nazistiske greb langsomt stram-

medes, begyndte vanskelighederne at melde sig for den danske koloni og menighed. Den tyske arbejdsløshed blev mindre, men indenfor den danske koloni steg den mærkbart, fordi unge 2. og 3. generations danskere p.g.a. deres herkomst var afskåret fra at få lærepladser.

På uddannelsesområdet gav forskelsbehandlingen overfor danskerne sig udtryk i forhøjet betaling i forhold til det grundbeløb, tyskerne skulle erlægge. Disse forhold var den direkte årsag til udvandringen fra den danske koloni og menighed i årene 1933-40. Der var endog eksempler på, at danske familier foretog nationalitetsskifte, idet man ellers måtte se sin forretnings eller virksomheds eksistens truet. Mange af dem, der valgte denne udvej, blev dog ved at komme i Christianskirken, men kunne ikke vedblive at være medlemmer af menigheden, da kirken kun måtte optage danske statsborgere.³

For den danske præst blev der tale om en balancegang i årene efter 1933, og i Danmark var man ikke interesseret i, at den danske præst skulle udtale sig »uheldigt« om forholdene i det store naboland. Gesandten, kammerherre Herluf Zahle, førte derfor en slags opsyn med kirken og dens præst, og rapporterede jævnligt hjem til udenrigsministeriet i Danmark.

De årlige beretninger, der sendtes til Dansk Kirke i Udlandets årsskrift, indleveredes sammen med kirkebladet »Kirkeklokken« også til gesandtskabet, hvor man siden 1933 havde haft en fungerende presseattaché, Per Faber. I 1939 fandt han martsudgaven af »Kirkeklokken« statsfarlig, og Blauenfeldt fik en påtale af legationsråd Hoffmeyer. I kirkebladet havde den danske præst gengivet Kaj Munks »Interview med Sfinxen«, fra »Vedersø – Jerusalem retur« samt uddraget »En Samtale 1704« fra Joseph Chambers »Der Französische Protestantismus«, hvor huegenotten Cavalier har en samtale med Ludvig den 14' des minister Chamailart. Begge uddrag omhandlede temaet Gud og staten.⁴

Tysk kirkekamp

I august 1934 modtog pastor Blauenfeldt invitation til at overvære Ludwig Müllers indvielse til rigsbiskop i Berlins domkirke den 16. september. Forud havde der udspundet sig en heftig debat i tyske kirkelige kredse. Den planlagte rigskirke havde været på tale flere år før nazisternes magtovertagelse, specielt den nazistiske bevægelse, »Deutsche Christen«, indenfor den tyske kirke, var optaget af tanken om en rigsbiskop, og en kandidat til embedet havde man allerede i Hitlers personlige ven, den tidligere garnisonspræst Ludwig Müller.

Fra den kommende rigsbiskops side var der lagt stor vægt på, at udlandet skulle være rigt repræsenteret ved højtideligheden. Indvielsen havde tidligere været berammet, men var blevet udsat. Ved denne lejlighed havde Blauenfeldt i samråd med den daværende svenske legationspræst, Birger Forell, ladet deres indvielsesinvitationer overgå til medlemmer af deres menighedsråd. Blauenfeldt, der ventede en ny indbydelse, ønskede nu at forespørge DKU, hvordan man hjemmefra mente, han skulle forholde sig. Personligt syntes han ikke, det ville være rigtigt at deltage, netop fordi man fra rigsbiskoppen og nazistisk side havde lagt stor vægt på udlandets velvilje. DKUs forretningsudvalg og biskop Ostfeldt rådede Blauenfeldt til at forhandle med de norske og svenske præster og stille sig solidarisk med disse. Det var derfor en samlet skandinavisk tilkendegivelse mod den nazistiske rigskirke og den nye rigsbiskop, at ingen nordiske præster eller medlemmer af menighedsrådene deltog i den stort propagerede begivenhed.⁵

I oktober 1934 blev Blauenfeldt sammen med den amerikanske præst og pastor Forell i Berlin inviteret til Dahlem-synoden, der efter Barmen-synoden i maj 1934 var den egentlige begyndelse til organiseringen af bekendelseskirken, som var modstykket til den nazistiske, »evangeliske« kirke.

To år før havde Blauenfeldt stiftet bekendtskab med flere af de folk, der blev ledende kræfter indenfor bekendelseskirken, idet han af præsten ved Kaiser Wilhelm Gedächtniskirche, Gerhard Jacobi, var blevet indbudt til at deltage i et tysk præstekonvent bestående af ca. 10 tyske præster, heriblandt Dietrich Bonhoeffer.

Ved indbydelsen til Dahlem-synoden, mente Blauenfeldt, at det var mest korrekt at forelægge denne for kammerherre Zahle, som imidlertid nedlagde forbud mod, at Blauenfeldt som officiel dansk embedsmand og medlem af gesandtskabet deltog i synoden – han kunne dog deltage som privatmand. Blauenfeldt besluttede alligevel at deltage som officiel dansk præst, da han mente, at hans deltagelse ville være i overensstemmelse med, hvad den danske folkekirke stod for. Ved synodens start blev de tre udenlandske præster budt særlig velkommen.⁶ Resultatet af denne synode blev som bekendt det direkte brud med den officielle, nazificerede kirke. Endvidere opfordredes præster og menigheder fra de forskellige landskirker til ikke mere at modtage forordninger fra den såkaldte rigskirke, men udelukkende fra de af synoden nyindsatte, styrende organer.

Den danske kirke og menighed i Berlin berørtes ikke direkte af den tyske kirkekamp, og Blauenfeldt beskrev situationen således i 1936:

»Flere af os føler denne Sidden mellem to Stole som uholdbar, idet det altfor let, hvor underligt det end kan lyde – Billedet halter unægteligt – bliver Tilskuerens magelige, iagttagende Stilling. Medens man hjemme, i hvert fald efter det Kendskab, vi faar dertil gennem Aviser og kirkelige Tidsskrifter, ikke kan undgaa, at måtte tage Stilling til Oxford-Gruppebevægelsen, og medens der henede i den tyske Kirke sker så gennemgribende Ting, at hver eneste Menighed berøres deraf, er den danske Menighed i Berlin egentlig hverken præget af det aktuelle Danmark eller af Stedet, den befinder sig paa«. Denne »Oasetilværelse« kunne være udmærket for danskere, der kunne bruge kirken som et roligt hjem, men »det kan, som antydet, ogsaa være et skadeligt Forhold, saa sandt Menigheden skal være Lys og Salt i Samfundet, men hvorledes være det, om man lever udenfor?«. ⁷

Blauenfeldt, der var af barthiansk observans, engagerede sig i kirkekampen ved at være bekendelseskirken behjælpelig på flere måder, bl.a. stillede han præsteboligen til rådighed for bekendelseskirkens broderråd, hvis præses var pastor Jacobi. Rådet kunne da samles i den danske kirke uden Gestapos overvågning. ⁸

I 1937 indtil 1939 stod Blauenfeldt som koordinator af tyske præsters ferieophold i Danmark, og pastor Jacobi stod som garant for, at kun præster fra bekendelseskirken kom på dette tiltrængte rekreationsophold. For at få udrejsetilladelse fra Tyskland skulle der foreligge en invitation fra et dansk præstehjem. Som regel ansøgte bekendelsespræsterne gennem Jacobi, der videre gav ansøgningerne til Blauenfeldt, ⁹ som i samarbejde med præsterne Niels Overgaard, Harald Sandbæk, Gunnar Sparring-Petersen og biskop Noack formidlede kontakten til interesserede danske præster. ¹⁰ De sendte så en indbydelse til de pågældende præster i Tyskland. I tilfælde, hvor den tyske præst ønskede at tage familien med, kunne der dog opstå problemer: Pastor Dührings søn, Klaus Dühring, var som alle tyske drenge lovbefalet medlem af Hitlerjugend. For at få rejsetilladelse fra denne organisation, var det nødvendigt at fremvise en indbydelse fra Danmark. Når rejsetilladelsen forelå kunne man så opnå udstedelse af tysk pas. Men da Klaus Dühring var søn af en præst fra bekendelseskirken, skulle man i sådanne tilfælde fra dansk side sende en separat indbydelse til vedkommende, idet faderens kirkelige tilhørsforhold i sig selv var grund til et afslag. ¹¹ Ferieopholdene i Danmark forløb uden større indblanding fra de tyske myndigheders side. Dog førte et sådant ophold i 1937 til, at præsten Eugen Senger efter et besøg hos pastor Berg Sørensen, Bissrup, blev angivet til Gestapo af en nazistisk kollega i Berlin. Senger sad herefter fem uger i fængsel. ¹²

Siden genforeningen 1920 havde der eksisteret et rejsелеgat, der gjorde det muligt for danske præster i Sønderjylland at foretage studierejser til Tyskland. Blauenfeldt var kontakten mellem de danske præster, der sendtes til Berlin af biskop Ammundsen og senere biskop Noack, og de tyske præster. Ad samme vej kom præster fra andre dele af Danmark for at sætte sig ind i de specielle forhold, som tyske præster måtte virke under i disse år. Under opholdet fik præsterne – heriblandt P. G. Lindhardt, Paul Seidelin og Harald Sandbæk – lejlighed til at gæstepredike i den danske kirke.¹³

Situationen for bekendelseskirkens præster blev mere og mere uholdbar, og mange blev fængslet eller sendt i KZ-lejr for deres tro: Martin Niemöller fra Dahlem Dorfkirche blev af Gestapo fængslet i 1937 for sine udtalelser mod nazismen, og processen imod ham skulle finde sted i februar 1938. Pastor Gunnar Sparring-Petersen, Brønshøj, var p.g.a. sit arbejde i Kirkeligt Verdensforbunds internationale forretningsudvalg af biskoppen af Chichester, dr. Bell, blevet anmodet om som kirkernes repræsentant at overvære retssagen mod Niemöller i Berlin. Sparring-Petersen havde ikke den fornødne tid til dette og bad derfor Blauenfeldt om at påtage sig opgaven. Blauenfeldt, der kendte Niemöller personligt, indvilligede og anmodede retten om tilladelse til at overvære retsmøderne. Anmodningen blev afslået, og kun Niemöllers provst, Diestl, fik adgang til retshandlingerne. Herefter underrettede Blauenfeldt kammerherre Zahle, som på det kraftigste bebrejdede ham, at han uden at have rådført sig med gesandtskabet havde rettet henvendelse til den tyske retsinstans i sagen Niemöller, der jo var stærkt politisk betonet. I gesandtskabets notits fra mødet står der bl.a. »Gesandten indskærpede alvorligt Pastor B., at han udelukkende bør holde sig til sin Præstegerning i streng Forstand og i alle andre Forhold uafviseligt bør indhente Gesandtskabets Direktiver, da hans Stilling som Gesandtskabspræst og maaske overhovedet som Præst v. d. danske Kirke ellers var uholdbar«. »... Referenten mener at burde tilføje, at Pastor B. ved tidl. Lejligheder har forelagt såvel Referenten som andre Tjenestemænd v. Gesandtskabet Spørgsmaal, der i visse Retninger tangerede politiske Momenter, og at det v. saadanne Lejligheder, ligesom af Gesandten, er blevet indskærpet Pastor B. Nødvendigheden under de nuværende Forhold af den allerstørste Forsigtighed og af at Gesandtskabets Direktiver indhentes og følges ganske nøje i ethvert saadant Spørgsmaal«. ¹⁴

Ved domsafsigelsen blev Niemöller frifundet, men den store menneskemængde, som havde taget opstilling ved retsbygningen – heriblandt Blauenfeldt – fik ikke lejlighed til at lykønske den frikendte; Niemöller

blev nemlig tilbageholdt af Gestapo som Hitlers personlige fange og måtte tilbringe syv år i KZ-lejr. Det lykkedes senere Blauenfeldt at fremskaffe et referat fra processen gennem et af den danske kirkes medlemmer, Jacob Kronika, der var sydslesvigernes mand i Berlin og redaktør af Flensborg Avis.¹⁵

Jøderne

Jødeforfølgelserne tog til efter nazisternes magtovertagelse den 30. januar 1933. Fremsynede jøder søgte bort i takt med, at deres bevægelses- og handlefrihed blev indskrænket, men det blev stadig sværere at opnå udrejse- og opholdstilladelser. Brevvekslingen mellem Blauenfeldt og jøder samt »ikke-ariere« fra denne periode vidner om den store søgning, den danske præst var udsat for m.h.t. indrejse i Danmark. Som regel havde jøderne en introduktionsskrivelse fra en præst i bekendelseskirken. Mange blev hjulpet, og via den svenske legationspræst i Berlin, Birger Forell, nåede mange jøder til Sverige. Det var da også p.g.a. dette virke og den centrale rolle, Forell havde som kontaktperson mellem bekendelseskirken og de nordiske kirkeledere, at han i 1942 fra nazistisk side blev anmodet om at forlade Tyskland. Forells efterfølger, Erik Perwe, fortsatte imidlertid det risikofyldte arbejde for de jøder, der var gået under jorden i Berlin, da deportationerne til tilintetgørelseslejrene begyndte. Jøderne blev af pastor Perwe udstyret med svenske pas, så de fra Berlin kunne flyve til det neutrale Sverige.¹⁶

Dansk flygtningepolitik i slutningen af 30'erne er på mange punkter et sort kapitel, og Blauenfeldt stod så at sige magtesløs, når jøder henvendte sig til ham angående ophold i Danmark. På dette tidspunkt var de danske myndigheder uhyre tilbageholdende med at give selv midlertidige opholdstilladelser til de jødiske flygtninge: Ingen flygtning fik indrejsetilladelse, uden at den pågældende kunne præsentere et indrejsevisum til et andet land samt gældende rejsehjemmel til samme sted. Derfor så Danmark sig »nødsaget« til – som justitsminister K. K. Steincke i et radioforedrag om »emigrantproblemet« december 1938 udtrykte det – »at indføre den praksis allerede ved grænsen at afvise alle udlændinge, som p.g.a. vanskeligheder i deres hjemland agter at udvandre, og som ankommer her til landet uden i forvejen at have indhentet indrejsetilladelse. Undtagelse gøres kun, når de pågældende har indrejsetilladelse til et andet land, eller når det drejer sig om egentlige politiske flygtninge«. Fra 1938 var Blauenfeldts bestræbelser på at få jøder til Danmark derfor frugtesløse; men han fik stadig henvendelser, som han videreformidlede til bl.a. professor Torm fra bevæ-

gelsen »den danske komité for ikke-ariske kristne« samt til danske præster, men tilbagemeldingerne fra disse var næsten alle ens: Ingen mulighed for indvandring.¹⁷

Dåb og indgåelse af fingerede ægteskaber var en anden udvej, som danske jøder, der boede i Tyskland, benyttede. Dette var dog ingen garanti for, at man ikke kom ind under Nürnberg-lovene;¹⁸ at kunne fremvise en dåbsattest var uden betydning, idet lovene gik på »racen« og ikke på, hvilket trossamfund, man bekendte sig til. Trods dette faktum lod otte jøder sig i 1939-40 voksendøbe,¹⁹ fire af dem var tyske kvinder, der siden indgik pro forma ægteskaber med danske mænd for at blive danske statsborgere.

Den 9. april og tiden derefter

En uge før den 9. april 1940 blev pastor Blauenfeldt advaret mod at have kompromitterende materiale liggende. Advarslen kom fra pastor Adolf Kurtz fra Zwölf Apostelkirche i Berlin, som ikke ville oplyse mere end dette, da han ikke ønskede at begå forræderi mod sit land. Efter denne meddelelse brændte Blauenfeldt al korrespondancen vedrørende sin observatørrolle i processen mod Niemöller.²⁰ Få dage senere fik Blauenfeldt gennem legationspræsten, Forell, oplysninger om en snarlig tysk besættelse af Danmark og gik derfor til gesandtskabets marineattaché, kommandørkaptajn Frits Hammer Kjølens, der dog allerede fra flere kilder havde informationer om et forestående angreb.²¹

Angrebet kom som bekendt den 9. april. Samme dag havde hr. og fru Blauenfeldt et ærinde i byen, og da de kom tilbage til præsteboligen, havde der været besøg af Gestapo, som overfor den unge hushjælp havde præsenteret sig som telefonmontører. Der var ved denne lejlighed blevet installeret lytteudstyr i telefonen, som både optog såvel de samtaler, man førte over den, som den tale, der førtes i stuen. Da kirken ikke havde fejlmeldt telefonen, blev mistanken vakt. Samtalen i præsteboligens stue indledtes herefter altid med, at pastor Blauenfeldt dækkede telefonen med en tehætte, så man kunne tale uden omsvøb.²²

Kolonien var præget af det, der var sket den 9. april, og i den følgende tid mødte menigheden talstærkt op. Blauenfeldt udtrykte det i et brev til DKU således: »Saa kom den 9. April, den Dag, som ingen Dansk, der oplevede den, hvor i Verden han end er, kan glemme«. Søndag den 14. april, søndagen efter besættelsen (tredie sønd.e.påske), var den danske kirke fyldt, og netop dagens evangelietekst kunne ikke have passet en præst bedre: »Eders Hjerte forfærdes ikke, tro på

Gud og tro på mig«, og Blauenfeldt fortsætter sin beretning: »Mon ikke alle Danske har glædet sig over at høre netop dette ord på denne Dag? – og da vi sluttede Gudstjenesten med Salmeverset: Gud ene Tiden deler, han saarer og han heler, han kender Smaat og stort, han intet ondt bestemte og intet godt forglemte, alt, hvad han gør, er herligt gjort. – Ja, da havde Gud igen givet os den Rankhed, der skal til for virkeligt at kunne leve efter Kongens ord: at vise en værdig og korrekt Optræden«. ²³

Blauenfeldt overvejede efter begivenhederne den 9. april at tage hjem til Danmark, idet han mente, det nærmest måtte være en forpligtelse at være med til at bevare danskheden hjemme i altfald mere end i Tyskland, ²⁴ men indså, da begivenhederne var kommet mere på afstand, »at det er vigtigt, »det større Danmark«, som Danske i Udlandet er, skal bevares og Sammenholdet styrkes«, som han udtrykker det i menighedens hilsen til DKUs formand, biskop Bruun-Rasmussen, i anledningen af hans 70 års-dag; »og det der sker skal ikke saa meget overleves og overstaaes, som noget forbigaaende ubehageligt, det skal gennemleves og gennemgaaes, Skridt for Skridt. Og vi skal ikke lade os lukke inde i Snæverhed og national Egenkærlighed. Det er saligere at give end at tage, det gælder vist ogsaa mellem Folkene. Jeg tænker undertiden paa tysksindede Sønderjyder, som efter mit Skøn har givet det tyske Folk – jeg tænker særlig paa kirkelige Forhold – noget værdifuldt menneskeligt, som vi kalder dansk. – Det er jo alligevel det dybest liggende i det »danske«, som vi nu skal til at finde og leve i, for at vise vor Eksistensberettigelse. »Værn med Vid, hvad helt er vort«,.. etc«. ²⁵

Efter besættelsen af Danmark begyndte en ny kirkegænger at komme i Christianskirken. Han ønskede ikke at opgive sin adresse, så han kunne få tilsendt kirkebladet, og han deltog heller ikke i samværet efter gudstjenesterne. Efter et stykke tid henvendte han sig til Blauenfeldt; han var sønderjyde og medlem af DNSAP, af hvem han som dansktalende var blevet sat på den opgave at meddele partiet, om den danske præst blandede politik i sine prædikener. Observatøren var dog i bund og grund ked af sin mission og ville på denne måde lette sin samvittighed. ²⁶

Et af de første krav besættelsesmagten stillede til Danmark, var, at landet skulle udskrive arbejdskraft til Tyskland – fortrinsvis til arbejde i de tyske kulminer – ellers ville den tyske kulexport til Danmark blive indstillet øjeblikkeligt. Fra dansk side nægtede man at efterkomme kravene, men tillod dog hvervning af danske arbejdere til den tyske industri. – Vel nok en af de første danske regeringsbeslutninger, der

nærmede sig det kollaboratoriske. Hermed opstod begrebet tysklandsarbejdere. I en årrække havde menigheden i Berlin været truet af tilbagegangen i den danske koloni, der mistede mange af den gamle stamme i 30'erne; i 1940 var der således ca. 1.000 danske tilbage i Berlin.²⁷ Men så begyndte tilstrømningen af tysklandsarbejderne, der mere eller mindre frivilligt havde underskrevet en kontrakt på mindst et halvt års arbejde. Arbejderne, som man i kirken kaldte »invasionen«, betød en stigende arbejdsbyrde for Blauenfeldt, og da man i visse kredse i Danmark så en fare i, at arbejderne påvirkedes af uheldige ideologier og evt. blev nazistisk inficerede, gav dette anledning til, at DKU specielt med den kirkelige betjening af arbejderne for øje sendte en hjælpepræst til Berlin. Dette blev den nyuddannede cand. teol. Axel B. Jeppesen. Udenrigsministeriet tildelte på Blauenfeldts foranledning Jeppesen diplomatstatus, der gav skattefrihed, billig vekselkurs og bedre levnedsmiddelforsyning.²⁸ I juli 1941 blev Jeppesen ordineret og den 24.8. samme år indsattes han af pastor Blauenfeldt.

Når arbejdertransporterne kom til Stettiner Bahnhof modtog præsterne eller medarbejdere ved kirken dem med publikationer om den danske kirkes beliggenhed samt andre nyttige adresser. Når arbejderne havde fundet sig selv i storbyen, og hverdagens problemer meldte sig, søgte de til den danske præst i Saarlandsstrasse, som blev en slags »højre hånd« for de unge, der ofte besad ringe tyskkundskaber, f.eks. som tolk ved samtaler med arbejdsgivere, politikmyndigheder og »Arbeitsamt« eller ved lægebesøg. Præstens rolle udvidedes altså i social henseende.²⁹ Men også mange unge, som ikke før havde haft tilknytning eller tradition m.h.t. tro og kirke, blev nu ved deres tysklandsophold interesseret i det, der før havde virket så fjernt, og kirken blev en væsentlig del af hverdagen i det fremmede. Dette kom særligt til udtryk i kirkens mødeprocent: Menigheden blev mere end tredoblet. Da antallet af arbejdere i Berlin kulminerede, talte de danske tysklandsarbejdere ca. 10.000. Inden arbejderens ankomst havde man ca. 30 kirkegængere til en højmesse, men med tilgangen forøgedes mødeprocenten: I 1941 havde man således i gennemsnit 40-50 kirkegængere; i 1942 60-70; og i 1943 70-80.³⁰

Efter at pastor Jeppesen var kommet, begyndte man at holde to gudstjenester hveranden søndag. Dagligt kunne læsestuen i kirkebygningen besøges, og biblioteksudlånet blev flittigt benyttet. Hertil kom Torsdagsmøder med varieret indhold, åbenthusarrangementer, sangaftener og udflugter. Bestræbelserne på at gøre Christianskirken til samlingssted for arbejderne lykkedes. Dog viste der sig vanskeligheder med at holde sammen på den gamle koloni og de unge, idet der var stor

forskel mellem de to parters indstilling og levevilkår. Der havde også været optakt til uroligheder ved et møde i navernes gamle forening »Freja«. Herefter valgte man at dele menigheden op, når der var tale om mødevirksomhed; torsdag eftermiddag forbeholdtes den gamle koloni, og samme dags aften mødtes de unge.³¹ Endvidere besøgte de ca. 41 baraklejlere, hvor danskere var indkvarteret, jævnlige af præsterne.

Fælles for en stor del af tysklandsarbejderne var, at der ikke lå noget politisk motiv til grund for at arbejde i Tyskland. Man var arbejdsløs, og et nej til at tage til Tyskland afstedkom i nogle tilfælde, at man fra de danske arbejdsmyndigheders side blev kategoriseret som arbejdsvægrende, hvilket medførte tab af understøttelse. Enkelte af de arbejdere, der kom i kirken, ønskede da også ved samtale med præsten at komme til klarhed over den faktiske politiske rolle, de spillede ved deres tilstedeværelse i Tyskland. Men selvfølgelig var der mange motiver til at tage arbejde i Tyskland f.eks. ubetalte børnepenge, efteruddannelse i de typografiske fag, almindelig eventyrlyst, og så var der en del unge nazister, der søgte arbejde af politiske grunde. Men hvis der har været overbeviste nazister iblandt de arbejdere, der kom til kirken tilkendegav de det ikke.³²

Efter marts 1943 blev de allieredes luftbombardementer af Berlin intensiveret, og i takt hermed rejste de danske arbejdere hjem, når deres halvårslige kontrakter udløb. Blauenfeldt, der nu havde været præst for den danske koloni i tolv år, følte på baggrund af denne udvikling, at det ikke var forsvarligt at blive i Berlin med hustru og små børn. Endvidere var de begivenheder, der havde udspundet sig i Danmark den 29. august, stærkt medvirkende til, at Blauenfeldt nu mente, han måtte hjem. Den første søndag i advent 1943 holdt H. N. Blauenfeldt sin afskedsprædiken i den danske kirke, hvor den gamle menighed var mødt op for at tage afsked med deres præst og præstekone, hvis ny menighed allerede ventede i Ringe på Fyn.

Tugthus- og fængselsbesøg

Siden 1940 havde præsterne besøgt flere danskere, som sad i tyske fængsler og tugthuse. Det var alle danske arbejdere, der under deres ophold enten havde været uforsigtige med udtalelser rettet mod nazismen, eller havde begået ulovligheder såsom bedrageri mod firmaet eller drevet sortbørshandel. Som oftest var der tale om simple berigelsesforbrydelser: En ung arbejderske havde stjålet en fyldepen, en anden havde tilegnet sig noget brød, fordi han var sulten, – i mange tilfælde var det sådanne forseelser, der ikke ville have haft videre kon-

sekvenser i Danmark, men som i det nazistiske Tyskland kunne føre til et længere fængselsophold.³³

I Danmark var modstanden mod besættelsesmagten for alvor begyndt at gøre sig gældende. Sabotagen greb om sig i løbet af 1943, og befolkningens sammenstød med tyske tropper førte til stigende uroligheder i hele Danmark. Kulminationen kom i august 1943 med folkestrejkerne rundt om i landet. Den 28. august sagde den danske regering nej til et tysk ultimatum. Næste dags morgen indledte tyskerne et uvarslet angreb på landets tilbageværende militære værn og landet erklæredes i militær undtagelsestilstand. Konge og regering var ophørt med at fungere.

Danske modstandsfolk blev dømt ved tysk krigsret og førtes nu i stort tal som fanger til afsoning i KZ-lejre og tyske tugthuse og fængsler. Hermed begyndte et nyt kapitel for de danske præster i Tyskland. Pastor Axel B. Jeppesen var efter Blauenfeldts hjemrejse ene dansk præst i Berlin. I krigens sidste to år blev han i kraft af sin stilling inddraget i hjælpearbejdet og omsorgen for de bortførte danske. Dette virke førte ham sammen med sømandspræsten Sophus Boas som i 1943 var kommet til Hamburg som hjælpepræst for pastor Sigfred Ingstrup-Mikkelsen ved den danske sømandskirke. Fra efterretningerne om de første deportationer indløb indtil krigens ophør, blev en af de vigtigste opgaver for præsterne at rejse rundt og opsøge og efterspore deporterede danske modstandsfolk i tyske tugthuse og fængsler.

Begyndelsen på rejserne blev gjort af Sophus Boas i december 1943, og fra nytår 1944 begyndte breve med anmodninger fra de deporterede pårørende om at opsøge deres familiemedlemmer at indløbe i Hamburg og Berlin. De norske sømandspræster fra den norske sømandskirke i Hamburg, Arne Berge og Conrad Vogt-Svendsen, havde længe besøgt deporterede landsmænd i Tyskland, og det var dem, som i begyndelsen satte de danske præster, Boas og siden Jeppesen, ind i fangesagen.

De tyske tugthuse og fængsler hørte under justitsministeriet, hvis regler stammede fra før 1933; derfor eksisterede der også en besøgstilladelse, der imidlertid kun var gældende for nære pårørende og soldater på orlov. Politiske fanger kunne ikke modtage besøg. Skriftlige ansøgninger til de pågældende anstalter var uden resultat, og henholdsvis generalkonsulat og gesandtskab kunne ikke påvirke sagen. Ved at påberåbe sig ret til at besøge de indsatte som repræsentant for slægtningene, der jo var afskåret fra at gøre besøg, lykkedes forehavendet som regel, efter at fængselsledelsen i de fleste tilfælde havde gjort indvendinger.³⁴ Præsterne måtte altså på stedet prøve at bevæge de

lokale fængselsdirektører enten som ovenfor beskrevet eller ud fra deres sjælesørgeriske pligt. Denne fremgangsmåde kronedes med held de fleste steder, og havde præsten været een gang i et fængsel, blev hans besøg efterhånden accepteret, selvom de jo i grunden var ulovlige.

Via den norske præst, Vogt-Svendsen, fik Boas en nyttig kontakt: Hilgunt Zassenhaus var efter at være dimitteret fra Hamburgs universitet med en grad i skandinaviske sprog ansat som tolk ved retten i Hamburg. Senere blev hun af Gestapo udtaget og ansat som skandinavisk brevcensor og tolk. I 1942 fik hun som specialopgave at gennemlæse og censurere norske og danske fangers breve. Hun kom til at spille en vigtig rolle som tolk i specielt de norske præsters fængselsbesøg. Hun var stærkt antinazistisk indstillet og prøvede ud fra sin centrale placering at hjælpe fangerne, som døbte hende »fængselsenglen«. Ved fængselsbesøg skulle præsterne som regel tale tysk med de indsatte, men hvor Zassenhaus var med som censor, kunne samtalen foregå på dansk uden nogen form for overvågning fra fængslets side. Af de ca. 25 fængsler, som Boas regelmæssigt opsøgte, medvirkede Zassenhaus ved besøg i fire fængsler, der alle lå i Nordtyskland. Jeppesen gjorde kun brug af den tyske censor en enkelt gang.

Samtidig med Boas' fangebesøg opsøgte Jeppesen uafhængigt heraf de mange fængsler i Berlin, ligesom han fra starten bestræbte sig på at gøre noget for de deporterede danske i KZ-lejrene. Via den norske sømandspræst, Arne Berge, der en gang månedligt sammen med kollegaen Vogt-Svendsen lånte Christianskirken til norsk gudstjeneste, blev Jeppesen introduceret for nordmændene i Gross Kreuz. I denne lille by, der lå 20 km. vest for Potsdam, boede to familier, der var blevet deporteret fra Norge. Den ene var familien Seip: Didrik Arup Seip, rektor ved Oslo Universitet, havde siddet i KZ-lejren Sachsenhausen; under stærk pression fra højtstående universitetsfolk var han i 1943 blevet frigivet af Himmler, d.v.s. han måtte ikke tage hjem, men skulle forblive i deportation med sin familie, mod at han som Himmlers personlige fange skrev »ariernes historie«.³⁵ På samme måde var den anden familie kommet til Tyskland: Advokat J. B. Hjort, hans kone, to sønner samt datteren Wanda. Endvidere stud.med. Bjørn Heger, der havde siddet fængslet sammen med Hjort.

Gennem nordmændene fik Jeppesen tidligt i 1944 kontakt med kon-treadmiral Carl Hammerich og hans norskfødte hustru, Borghild Hammerich i København. Fru Hammerich satte Jeppesen ind i de planer, som man i Danmark og Norge havde under udarbejdelse om »Jyllands-korpset«: Det var et korps af busser, lastbiler og ambulancer, der i

tilfælde af et tysk sammenbrud skulle stå klar ved den dansk-tyske grænse for at køre til Tyskland og afhente alle skandinaviske fanger, som sad i fængsler og KZ-lejre. Hermed blev Jeppesen inddraget i denne redningsplan sammen med nordmændene i Gross Kreuz, og fremover blev han orienteret af Borghild Hammerich, hver gang han var i Danmark.

Ved mødet med nordmændene i Gross Kreuz blev Jeppesen også gjort bekendt med, at det faktisk var muligt at gøre noget for de danske KZ-fanger: hver uge afleverede Wanda Hjort pakker med levnedsmidler, der kom fra Borghild Hammerichs danske afdeling af Den Norske Damekomite, til nordmænd i KZ-lejren Sachsenhausen. Den 15.3.1944 tog Jeppesen til Sachsenhausen, der lå i Berlins nordlige udkant, ca. 30 km fra den danske kirke. Mod sædvane fik han foretræde for kommandanten over Oranienburg/Sachsenhausen, som Jeppesen beskriver således: »Mit Indtryk af Kommandanten er iøvrigt, at han hører til den Type, der uden Skrupler gør, hvad han får Ordre til, upersonlig og mekanisk i sin Tale og Holdning«. ³⁸ Jeppesen fremsatte flere ønsker, der alle blev besvaret negativt: Absolut intet besøg af landsmænd, ligesom afholdelse af gudstjeneste blev afslået. Dog blev det oplyst, at de danske internerede kunne modtage alle nyttige ting, og at der ingen begrænsning var for modtagelsen af fødevarer. Dette resulterede i, at Jeppesen eller kirkens menighedsplejerske, frk. Nina Nielsen, hver uge tog ud til Sachsenhausen og afleverede de levnedsmidler, der lod sig tilvejebringe bl.a. ved bistand fra gesandtskabets køkkener. Ligeledes lykkedes det Jeppesen at aflevere bøger til lejren et par gange. Dette KZ-besøg udmundede i en rapport, hvori Jeppesen gjorde rede for fangernes situation på baggrund af samtalen med kommandanten, hvor han også tilføjede oplysninger, han havde fra anden side. Rapporten sendtes med diplomatpost til udenrigsministeriet i København. I denne meddeles bl.a. ».. at de Internerede får, hvad der bliver sendt dem, samt at Ernæringstilstanden takket være Pakker fra Røde Kors er bedre end nogen sinde før ... foruden Levnedsmiddelpakkerne behøver de Medicinalvarer, f.Eks. Medicin til Brug for Patienter med Lungebetændelse«. ³⁷

Både Jeppesen og Boas prøvede flere gange at opsøge Reichssicherheitshauptamt i Berlin for at opnå at få besøgstilladelse til KZ-lejrene. Trods ihærdige anstrengelser var og blev dette en umulighed. Jeppesen ansøgte senere, om han måtte tilsende fangerne et månedligt eller ugentligt antal »seelsorgerische Rundschreiben«, men også her var svaret negativt.

Efter den 29. august 1943 var den tilstand indtrådt, som er blevet

kaldt »departementscheffsstyret«: Et styre af embedsmænd under ledelse af de forskellige ministeriers departementschefer, som opretholdt den danske administration, uanset at konge, regering og rigsdag var ophørt at fungere og dermed alt politisk samarbejde mellem Danmark og Tyskland. Det var dette styre, der fra starten prøvede at sammenstykke de forskellige informationer, som kom fra præsterne i Tyskland og pårørende, efterhånden som deportationerne steg i omfang.³⁸

Den 11. april 1944 var både Jeppesen og Boas hjemme i Danmark, og begge var tilsagt at give møde i udenrigsministeriet. I ministeriet var man efterhånden bekendt med, hvad præsterne hver især foretog sig i fangesagen. Det skulle være en »besigtigelse« af præsterne, som ved mødet overfor Frants Hvass, afdelingschef i udenrigsministeriet og departementschef H. H. Koch, gjorde rede for deres virke.³⁹ Begge hørte til blandt hovedkræfterne bag hjælpearbejdet for de deporterede i KZ-lejrene, og herfra kom også midlerne til de levnedsmiddelpakker, som under Røde Kors' logo sendtes til lejrene. Ligeledes sendte man pakker til tugthus- og fængselsfangerne, men som hovedregel kom forsendelserne retur eller tilbageholdtes, fordi disse fanger – modsat fangerne i KZ-lejrene – havde en tidsfæstet dom og intet kunne modtage. Det var altså langt mere disse fanger, der led nød, da de ikke modtog levnedsmidler udefra, og derfor ramtes af forskellige mangelsygdomme foruden den sygelighed, der forårsagedes af mangel på frisk luft og motion. Endvidere var der stor forskel på de forskellige fængsler: Strafanstalterne i Sydtykland var nogenlunde, hvad angik forplejningen, »men Manglen paa Mad er imidlertid for en Mængde Danske og maaske især Nordmænd direkte katastrofal; blandt Nordmændene dør mange af Tuberkulose«, som det hedder i en af Jeppesens indberetninger om præsternes arbejde.⁴⁰

I København fik præsterne hver især en aftale i stand med Røde Kors om at sende levertran, A-B-C-D-vitaminpræparater, skrå og tobak med diplomatpost til henholdsvis generalkonsulatet i Hamburg og gesandtskabet i Berlin. Disse forsendelser, som udelukkende blev bekostet af socialministeriet, smugledes ind til fangerne. Ligeledes modtog de norske præster i Hamburg hjælp fra Danmark til de norske deporterede.

Boas, som kom rundt til de forskellige fængsler med tog, fik af gesandten i Berlin, minister Otto. C. Mohr, udfærdiget en bekræftelse på, at han ifølge sin stilling ofte måtte foretage tjenesterejser.

Han og den norske kollega, Vogt-Svendsen, havde den ordning, at de besøgte hinandens landsmænd i de fængsler, de kom til. På denne måde fik fangerne flere besøg og dermed flere tildelinger af rugbrøds-

humblere, skrå, cigaretter etc. Tyskerne fattede aldrig mistanke p.g.a. ligheden mellem sprogene. Desuden tog disse to præster på fængselsbesøg sammen særlig over længere afstande.⁴¹

I de fleste strafanstalter lykkedes det at uddele de nævnte varer samt forskellige slags levnedsmidler bl.a. v.h.a. de stedlige fængselspræster, men der var også steder, hvor det var umuligt. Fordelingerne var strengt ulovlige, og en afsløring ville have haft vidtrækkende konsekvenser for præsterne.

Der var tilladelse til, at fængselsfangerne umiddelbart efter indsættelsen kunne modtage breve. Imidlertid vidste ingen af de deporteredes pårørende i Danmark, hvor fangerne var ført hen, og hvis man havde viden derom, var oplysningerne sporadiske og mangelfulde. Fangerne selv havde kun lov til at skrive et brev hver sjette måned, og dette måtte kun fylde 15 linier ialt. Men her kunne præsterne hjælpe; de fandt de savnede og sendte så vedkommendes adresse hjem til slægtningene med besked om, at den pågældende havde det godt, etc.

En vigtig del af præsternes fængselsarbejde var derfor registreringen af fangerne: Hver især førte Boas og Jeppesen lister over, hvor de forskellige fanger sad. Det tyske fængselsvæsen overflyttede nemlig i en uendelighed fanger fra tugthus til tugthus uden noget synligt formål. D.v.s at man ikke kunne regne med de informationer, man havde fra bl.a. Røde Kors i København eller fra de pårørende. Oftest genfandt man dog de fanger, som var forsvundet og gennem gesandtskabet i Berlin blev præsternes ajourførte lister sendt til Udenrigsministeriet i Danmark, der selv førte fangekartotek og dernæst videregav fangefortegnelserne til Dansk Røde Kors.⁴² Disse lister skulle senere vise sig at blive en uvurderlig hjælp ved redningsaktionen for fangerne.

Præsternes besøg varede ved indtil juni 1944, da der blev sat en brat stopper for deres virke: Den totale krig var blevet indledt, og som følge heraf blev fængslerne hermetisk lukket – absolut intet besøg. Boas opsøgte Jeppesen i Berlin og sammen blev de enige om at ansøge justitsministeriet direkte, og det virkede: Boas fik sin tilladelse et par måneder senere, men da Jeppesen var legationspræst skulle der ansøges via gesandtskabet, og først i december 1944 forelå tilladelsen. Præsterne havde nu besøgstilladelse fra Reichsminister der Justiz i Berlin,⁴³ hvilket betød, at det blev vanskeligere for fængselsadministrationen at stille hindringer for præsternes virksomhed.

Politifolkene i Buchenwald

Den 19. september 1944 blev ca. 2000 danske betjente i ly af en falsk

luftalarm taget af tyske SS- og polititropper. Umiddelbart efter aktionen deporteredes politifolkene til KZ-lejre i Tyskland, først og fremmest KZ-lejren Buchenwald. Kort tid efter rettede DKUs formand, biskop Bruun-Rasmussen henvendelse til Udenrigsministeriet i sagen. Ministeriet oplyste, at sagen havde lange udsigter, men at den syntes at være en oplagt opgave for DKUs udsendte præster.⁴⁴

Jeppesen var dog allerede gået i gang med selvstændige bestræbelser på at komme i kontakt med de bortførte politifolk. Fra Danmark kom der ligeledes private henvendelser til ham i sagen, og derfor tog Jeppesen den 7. oktober 1944 til Buchenwald uden besøgstilladelse og kunne efter rejsen meddele til Udenrigsministeriet:⁴⁵ »Kommandanten i Buchenwald talte jeg med, da jeg den 7.10.44. besøgte Lejren, idet jeg, vel vidende at man ikke uden videre faar Lov til at besøge Fangerne, foretrak alligevel at forsøge dette, førend jeg henvendte mig til Reichssicherheitshauptamt i Berlin. Det lykkedes da ogsaa at komme ind i Lejren, hvortil den eneste Forbindelse er en privat »Lejrbane« fra Weimar til Stationen Buchenwald, der findes indenfor Afspærringerne. Kommandanten viste sig i højere Grad at gøre et menneskeligt Indtryk end Kommandanten i Oranienburg etc.. Han henviste mig imidlertid ogsaa straks til Prinz Albrechtsstrasse,⁴⁶ saa at det eneste Resultat, jeg fik af denne Rejse, var, at jeg fik afleveret 3 smaa Levnedsmiddelpakker og iøvrigt fik et Indtryk af, hvorledes Lejren var; det forekom mig, at Barakkerne var uskadte af det Bombeangreb, der for nogle Uger siden ødelagde en Del Bygninger i Lejrens Område«. Jeppesens forehavende var strengt forbudt, men besøget fik ikke konsekvenser for ham, da han havde diplomatstatus. Han eskorteredes med uforrettet sag tilbage til Weimar af SS-soldater.

Fra nytår 1945 fik politifolkene som følge af vedvarende pression fra dansk side krigsfangestatus og blev overflyttet til krigsfangelejren Mühlberg, hvor den danske krigsfangeseekretær, cand.teol. Chr. Christiansen, der var udsendt af KFUMs krigsfangehjælp, overtog besøgene i lejren.⁴⁷

Senere lykkedes det Jeppesen og pastor Christian Bakmann-Christensen, der i begyndelsen af 1945 var kommet til Berlin for at bistå Jeppesen⁴⁸ at holde gudstjeneste den 17.2. 1945 for danske politifolk, som var i en arbejdskommando i byen Jessen.⁴⁹ Dette skete uden den nødvendige tilladelse fra Oberkommando der Wehrmacht, og var sat i værk af en gammel dansk snedker, Jensen, der boede i nabobyen Seyda. Han havde, siden han var blevet bekendt med politiets tilstedeværelse, leveret brød og kartofler til danskerne og havde ved en sådan lejlighed bevæget den tyske lejrkommandant til, at der blev afholdt

dansk gudstjeneste i lejren.⁵⁰ Ved denne lejlighed modtog politimændene salmebøger og felttestamenter af præsterne.⁵¹ Senere besøgte Bakmann-Christensen betjentene på en transport gennem Hamburg.

Den 12. oktober 1944 var Jeppesen og Boas igen hjemme på samme tid og gav møde i Udenrigsministeriet for at aflægge beretning til Frants Hvass og drøfte yderligere foranstaltninger til hjælp for fangerne. Ved mødet deltog endvidere repræsentanter for Socialministeriet, bl.a. departementschef Koch, dr. Juel Henningsen fra sundhedsstyrelsen og fra Røde Kors direktør Helmer Rosting.

Ingen kunne selvfølgelig forudsige, hvordan fangernes stilling ville blive, hvis en katastrofe indtraf ved Tysklands sammenbrud, og hvis forbindelsen hertil blev afbrudt. Derfor oplyste Hvass på mødet, at der i Berlin, Hamburg og visse andre byer var deponeret levnedsmiddelpakker til brug for fangerne i en nødsituation. Præsterne skulle endvidere meddele fangerne, at de danske repræsentationer i et sådant tilfælde ville fungere som hjælpecentraler.

Præsterne fik ved drøftelserne faste aftaler i stand om levering af medicin, forbindsstoffer og salve etc., og Røde Kors skulle levere, hvad præsterne fik brug for af levnedsmidler til fangerne. Det besluttedes også at stille et foreløbigt beløb af 2000 Reichsmark til rådighed for hver præst til dækning af allehånde udgifter. F.eks. havde Boas i nogle tilfælde betalt for fangernes tandbehandling og hjulpet dem med at betale de to Mark, fangerne i nogle fængsler afkrævedes for censureringen af deres egne breve. Boas og Jeppesen fremhævede betydningen af at have tæpper og soveposer parat til fangerne, hvis de kom på fri fod. Den norske og den danske kirke i Tyskland kunne indrette sengepladser til fangerne, idet hjemtransporten i en katastrofesituation burde være fælles for danske og nordmænd.⁵²

Hjemførelsen af de internerede

Fra nytår 1945 traf præsterne den ordning, at Jeppesen foruden Berlin opsøgte fængslerne i den sydøstlige del af Tyskland, mens Boas fortsatte sine besøg i den vestlige.⁵³ I begyndelsen af februar 1945 måtte Boas dog meddele Udenrigsministeriet i København, at det ikke længere var muligt at få rejsetilladelse, og da rejserne foretoges med tog, var dette ensbetydende med en indstilling af præstens fængselsbesøg.⁵⁴ I Socialministeriet, der i forvejen på begæring fra Dansk Sømandsmission dækkede halvdelen af Boas' løn, gik man øjeblikkeligt igang med at tilvejebringe en lastvogn til befordring af præsten og forsendelserne fra Danmark.⁵⁵

Bestræbelserne på at få de ca. 10.000 skandinaviske deporterede hjem var samtidig i fuld gang: Jeppesen var sammen med nordmændene i Gross Kreuz optaget af planerne om evakueringen af fangerne. »Jyllandskorpset«, eller som det senere kom til at hedde »Det Danske Hjælpekorps«, var som tidligere nævnt udtænkt og iværksat af ægteparret Hammerich. I Stockholm ledede den norske minister Niels Chr. Ditleff »Styret For den Midlertidige Fangehjælp«, der bl.a. på baggrund af oplysninger fra de norske sømandspræster i Hamburg og folkene i Gross Kreuz havde oparbejdet et fangekartotek som det danske. Ditleff var af kontreadmiral Hammerich i foråret 1944 blevet sat ind i planerne om hjælpekorpsset, og senere approberedes disse af den norske eksilregering i London.⁵⁶

I december 1944 var admiral Hammerich imidlertid blevet arresteret, og som følge heraf overdrog Borghild Hammerich planerne for »Jyllandskorpset« til departementschef Koch, der i forvejen var indviet i disse. Hjælpekorpsset havde næsten fra starten været et camoufleret statsforetagende, idet Socialministeriet stod som økonomisk garant for planerne.

Jeg skal ikke her gøre detaljeret rede for selve aktionen, der kendes bedst under navnet »Bernadotte-aktionen« og som nærmest er et puslespil lagt sammen af danske, norske og svenske brikker i forening, men derimod belyse præsternes, særlig Jeppesens, rolle i hjemførelsesaktionen.

I februar 1945 blev lægen, dr. Johannes Holm, der var afdelingsleder ved Statens Seruminstitut, sendt til Berlin, officielt som læge ved den danske legation. Men Holms egentlige virke var at koordinere de opgaver, der var planlagt af »Det Danske Hjælpekorps« for byerne Hamburg og Berlin. Holm fik efter sin ankomst kontakt med Jeppesen, der var den i gesandtskabet, der havde mest kendskab til de internerede danske.⁵⁷ Jeppesen præsenterede Holm for nordmændene i Gross Kreuz, og sammen indgik man nu et intimt arbejdsfællesskab.

Grev Folke Bernadotte var den 16. februar på opfordring fra minister Ditleff og den norske eksilregering kommet til Berlin for at forhandle direkte med Reichsführer SS, Heinrich Himmler, om de skandinaviske fanger. Dagen efter havde professor Seip møde med Bernadotte, hvor denne bad om alle detaljerede oplysninger, der kunne tilvejebringes om de internerede. Seip gjorde ved denne lejlighed Bernadotte opmærksom på, at Jeppesen og de norske sømandspræster var mest sagkyndige m.h.t. fangespørgsmålet.⁵⁸ Den 19. februar opnåede Bernadotte at få Himmlers tilladelse til, at alle de norske og danske fanger blev samlet i KZ-lejren Neuengamme ved Hamburg. Der blev dog ikke

i første omgang opnået accept af, at de deporterede kunne føres til Sverige.⁵⁹ Bernadotte fik den 21. februar af Himmler tilladelse til at forhandle med professor Seip og det danske gesandtskab om det videre arbejde.

Mens Bernadottes forhandlinger med Himmler stod på, blev der samtidig i Gross Kreuz udvirket en plan for, i hvilken rækkefølge, fangerne skulle hentes fra de forskellige lejre og fængsler; ligeledes udarbejdedes et kort med indtegnelse af de KZ-lejre og fangeanstalter, hvor en eftersøgning af de skandinaviske fanger skulle foretages. Dette arbejde blev lagt i hænderne på Seip, Hjort, Vogt-Svendsen og Jeppesen.⁶⁰ Herefter holdt man møde med Folke Bernadotte i det svenske gesandtskab. På mødet, hvor Jeppesen, dr. Holm, Vogt-Svendsen, Seip og Hjort deltog, besluttedes det, at Holm som repræsentant for »Det Danske Hjelpekorps« også fik overdraget det videre samarbejde med Svensk Røde Kors. Fra nordmændenes side blev det præsten Vogt-Svendsen, der kom til at varetage dette hverv.⁶¹

Alle var klar over, at der var tale om et kapløb med tiden, da flere af fængselsfangerne var så stærkt afkræftede, og det for nogles vedkommende kunne dreje sig om dage, hvis man skulle nå at redde dem. Derfor tog præsterne ud på den sidste store »fangerunde« for at ajourføre fangelisterne og forberede danskere og nordmænd, der p.g.a. de allieredes fremrykning nu evakueredes fra anstalt til anstalt, på den snarlige hjemtransport, så de forskellige afhentningsdetachementer ikke skulle bruge unødigt tid på dette. Jeppesen og Bakmann-Christensen fik til opgaven stillet biler til rådighed af gesandtskabet,⁶² og Boas fik den lovede lastbil leveret med chauffør til Hamburg den 22. marts. Boas' rejser fik dog en brat ende, da lastvognen indirekte som følge af et luftangreb fuldstændig molesteredes ved sammenstød med en tysk militærbil om natten den 14.4. Boas og chaufføren slap med ydre læsioner.⁶³

Mens dette arbejde stod på, blev der fra mange sider gjort bestræbelser på, at få skandinaverne endelig hjemført fra Neuengamme: Fra dansk side forhandlede der så at sige parallelt med, at Bernadottes drøftelser med Himmler stod på, idet gesandten i Berlin, Otto C. Mohr, og til dels Frants Hvass, havde møder med rigspolitichefen (chef for Gestapo) Ernst Kaltenbrunner i Berlin om politiets løsladelse. Endvidere udspandt der sig samtaler i København mellem direktøren for udenrigsministeriet, Nils Svenningsen, og Tysklands rigsbefuldmægtigede, dr. Best, angående de civile fangers løsladelse. Både i Berlin og København opnåede de danske forhandlere betydelige indrømmelser fra tysk side.⁶⁴

I perioden 12.3.-21.4. blev de skandinaviske fanger som nævnt opsamlet i Neuengamme. I april måned opererede »Det Danske Hjælpekorps« side om side med et reduceret Svensk Røde Kors. Halvdelen af dette detachment var nemlig returneret til Sverige den 5.4., fordi det frivillige mandskabs tjenestetid på seks måneder var udløbet. Den 20. april om natten gav Rigsstatholderen over Hamburg, Karl Kaufmann, på eget ansvar det endelige tilsagn om, at alle skandinaviske fanger kunne overføres til Danmark. Natten mellem den 19. og 20. blev de danske busser, der på Socialministeriets foranledning hele dagen var strømmet til Padborg, i største hast malet hvide, og om morgenen rullede en »Dunkerque armada« af over 100 hvide busser og ambulancer over grænsen med kurs mod Neuengamme, som nu lå i den militære frontlinje.⁶⁵ Den 21. april blev den sidste skandinav evakueret fra Neuengamme, og dermed var et vigtigt kapitel af præsternes arbejde tilendebragt.

Ved siden af fangearbejdet havde præsterne den faste menighed at passe. I Berlin stod det klart, at byen ikke ville blive overgivet, og at hovedstaden derfor ville opleve et ragnarok, som den gamle menighed sandsynligvis ikke ville kunne klare. Derfor fik Jeppesen ved udenrigsministeriets hjælp udvirket, at menigheden kunne få ophold på Nørre

De hvide busser samlet i Padborg tidligt om morgenen den 20. april 1945 kort før afgangen til Neuengamme. Alle fotos fra læge, dr. Johannes Holms fotoarkiv. Reproduktion: Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

I de tidlige morgentimer den 20. april 1945 ruller Det Danske Hjelpekorps hvide busser fra Padborg mod Neuengamme.

De hvide busser i Det Danske Hjelpekorps base, skovene ved Friedrichsruh, der lå i umiddelbar nærhed af KZ-lejren Neuengamme.

Ambulancer og mandskab fra Det Danske Hjelpekors den 20.-21. april 1945 i skovene ved Friedrichsruh.

Hospital og i De Gamles By i København, og i perioden 19.2-12.4. sendtes den gamle koloni til Danmark.⁶⁶

Den 22.4. 1945 forrettede Pastor Jeppesen og pastor Bakmann-Christensen den sidste gudstjeneste i den danske kirke, som var meget bombehærgt. Samme dag indledte russerne storangrebet mod Berlin.

I de sidste dage inden Berlins fald boede præsterne forskellige steder bl.a. i Dahlem, hvor de havde overtaget den danske landbrugsattaché's villa. Her boede de, indtil huset nedbrændte den 26.4. Med villaen gik også kirkebøgerne tabt. Herefter boede de i ruinerne, indtil Berlin var indtaget, og våbenstilstanden indtrådte den 2.5 1945.⁶⁷ I Hamburg blev pastor Boas på samme tid vidne til Hamburgs overgivelse til englænderne, som forløb uden kamp.

Præsterne blev på hver deres måde i perioden 1933-1945 inddraget i problemer og arbejdsopgaver, der alle var følger af det nazistiske regime og som blev en væsentlig del af præstegerningen. Blauenfeldts mangesidige virke udgør en væsentlig del af den danske menighed i Berlins historie. Mens man i Danmark hver dag i pressen kunne læse om de nazistiske rædsler, var der danske i Tyskland, som ikke forholdt sig passive, men prøvede at hjælpe nogle af nazismens ofre. At Danmark på den tid i Berlin havde en kirkelig repræsentant som Helge N. Blauenfeldt, kan kun have styrket agtelsen for det, den danske folkekirke stod for.

Meget af Boas' og Jeppesens tid og tanker var blandt deres fængslede

landsmænd, som levede på grænsen mellem liv og død. En pakke vitaminpiller, en flaske levertran, en skive brød, det lyder måske ikke af meget, men for fanger, der levede på et eksistensminimum, var det særdeles afgørende, og mange danskere og nordmænd kunne da også takket være Boas' og Jeppesens fangearbejde vende hjem med »de hvide busser« i 1945. Sjælesorgen spillede en ligeså vigtig rolle og følelsen af, »at man ikke var blevet glemt af dem derhjemme«, har været med til at holde modet og udholdenheden oppe til det sidste hos mange fanger. Boas' og Jeppesens indsats for de deporterede er ikke almindelig kendt, og deres navne må føjes til beretningen om »de hvide busser«, før der foreligger et historisk helhedsbillede af dette kapitel fra besættelsestiden, som ligeledes er et blad af den danske kirkehistorie, der er berettiget til en fastholdelse for eftertiden.

Noter

1. Til grund for artiklen ligger forfatterens emneopgave i kirkehistorie. Institut for kirkehistorie, Københavns Universitet: »Den danske Kirke i Berlin – specielt med henblik på perioden 1933-1945«. 1988 med lektor, dr. theol. Martin Schwarz Lausten som vejleder.
Siden januar 1989 har forfatteren under udarbejdelsen af den foreliggende artikel været tilknyttet forskningsprojektet »Kirken under besættelsen« v. biskop Vincent Lind, Odense, og lektor, dr.phil. Aage Trommer, hist. inst. Odense Universitet.
2. En varm tak skal rettes til pastor emer. Sophus Boas og provst emer. Gunnar Sparring-Petersen som under arbejdet med artiklen velvilligt besvarede spørgsmål.
En stor tak til pastor. emer. Lis Blauenfeldt for beredvilligt at have stillet sit manuskript »Den Danske Menighed i Berlin«, som er arkiveret i Dansk Kirke i Udlandets kontors arkiv, Odense, til rådighed. Ligeledes en særlig tak til pastor. emer. Axel B. Jeppesen for lån af privatoptegnelser fra perioden samt for løbende vejledning. Cand.mag. Hans Sode-Madsen, arkivar ved Rigsarkivet, skylder jeg også megen tak for vigtige råd og vink ved min søgning af kildemateriale i Udenrigsministeriets og Socialministeriets arkiver i Rigsarkivet. Endvidere skal der lyde tak for DKUs tilladelse til benyttelse af organisationens arkiver på Rigsarkivet og på hovedkontoret i Odense.
3. Helge N. Blauenfeldts Aarsberetning 1936-37. DKUs arkiv. Dansk Kirke i Udlandets kontor, Odense. Lis Blauenfeldt: Den Danske Menighed i Berlin. Ikke publiceret manuskript. s. 62. Arkiveret i Dansk Kirke i Udlandets arkiv, DKUs kontor, Odense.
4. Det censurerede eksemplar af »Kirkeklokken« med Per Fabers notater af 9.3. 1939. Det Danske Gesandtskab i Berlins arkiv. J. nr. 37.c.2.3. Rigsarkivet.
Lis Blauenfeldt: Den Danske Menighed i Berlin. Ikke publiceret manuskript, s. 70. DKUs arkiv, Dansk Kirke i Udlandets kontor, Odense.
5. Brev af 29.8. 1934 fra Helge N. Blauenfeldt til formanden for DKU, biskop Ostfeld. Dansk Kirke i Udlandets arkiv, Odense. Brev af 30.8. 1934 fra emigrantsekretær P. Poulsen, DKU, til Helge N. Blauenfeldt. DKUs arkiv, Odense. DKUs forret-

- ningsudvalgsprotokol 1934, møde d. 6.9. 1934. DKUs arkiv 1919-1952, arkiv nr. 10.053. Rigsarkivet, Kbh. Brev af 7.9. 1934 fra P. Poulsen, DKU, til Helge N. Blauenfeldt. DKUs arkiv, Odense.
6. Lis Blauenfeldt: Den Danske Menighed i Berlin, s. 70 ff.
 7. Aarsberetning 1935-36 for den danske menighed i Berlin af H. N. Blauenfeldt. DKUs arkiv, Odense.
 8. Lis Blauenfeldt: Den Danske Menighed i Berlin, s. 75.
 9. Brev af 12.5. 1937 fra pastor Beschoren, Berlin Tegel, til biskop G. Jacobi. Følgeskrivelse til ovennævnte brev fra G. Jacobi til H. N. Blauenfeldt. DKUs arkiv, Odense.
 10. Brev af 12.6. 1937 fra pastor Overgaard til Blauenfeldt med en oversigt over de tyske præster og deres værter i Danmark. DKUs arkiv, Odense.
 11. Brev af 15.8. 1938 fra pastor Dühring, Berlin-Pankow, til H. N. Blauenfeldt. DKUs arkiv, Odense.
 12. Lis Blauenfeldt: Den Danske Menighed i Berlin, s. 72.
 13. Lis Blauenfeldt: Den Danske Menighed i Berlin, s. 72.
 14. Notits af 22.2. 1938 fra mødet i gesandtskabet. Gesandtskabet i Berlins arkiv. J. nr. 37.c.2.3. Rigsarkivet.
 15. Gunnar Sparring-Petersen: Levnedbeskrivelse opgjort til Det Kgl. Ordenskapitel. Rigsarkivet.
Båndet samtale mellem G. Sparring-Petersen og Martin Corfix, januar 1991.
 16. Axel B. Jeppesen: Blandt fjender og venner, s. 27. Viborg 1987.
 17. Brevveksling mellem Blauenfeldt og tyske jøder ang. ophold i Danmark samt korrespondance med folk i Danmark om samme sag 1938-1940. DKUs arkiv, Odense.
 18. Den tyske rigsdags vedtagelse af de antisemitiske love: »Rigsborgerloven« og »Lovven til beskyttelse af det tyske blod og den tyske ære«. Vedtaget på »rigspartidagen« den 15.9. 1935.
 19. Aarsberetninger for den danske kirke i Berlin 1938-39 samt 1939-40 af H. N. Blauenfeldt. Lis Blauenfeldt: Den Danske Menighed i Berlin. S. 52-53.
 20. Brev af 16.2. 1989 fra pastor emer. Lis Blauenfeldt til Martin Corfix.
 21. Besættelsens Hvem-Hvad-Hvor, s. 431 ff. Kbh. 1965. Lis Blauenfeldt: Den Danske Menighed i Berlin, s. 79.
 22. Lis Blauenfeldt: Den Danske Menighed i Berlin, s. 64.
 23. Brev af 4.5. 1940 fra H. N. Blauenfeldt til Dansk Kirke i Udlandet. DKUs arkiv, Odense.
 24. Brev af 11.4. 1940 fra Blauenfeldt til DKUs næstformand, pastor Nedermark. DKUs arkiv, Odense.
 25. Brev af 4.5. 1940 fra pastor Blauenfeldt til Biskop Bruun-Rasmussen. DKUs arkiv, Odense.
 26. Lis Blauenfeldt: Den Danske Menighed i Berlin, s. 84.
 27. Tysk Ugerevy, nr. 17, 1. maj 1941. Interview med pastor Blauenfeldt. Nazistisk tidsskrift, omhandlende dansk-tyske forbindelser, trykt på dansk.
 28. Brev af 22.4. 1941 fra Blauenfeldt til biskop Bruun-Rasmussen. DKUs arkiv 1919-1952, arkiv nr. 10.053. Pakke nr. 9. Rigsarkivet.
 29. Aarsberetning af Axel B. Jeppesen m.h.t. arbejderne 1941-1942. DKUs arkiv, Odense. Brev af 9.3. 1989 fra Axel B. Jeppesen til Martin Corfix.
 30. Aarsberetning for den danske menighed 1940-41 af H. N. Blauenfeldt. Aarsberetning ibid. 1941-42 og 1942-43 af H. N. Blauenfeldt og Axel B. Jeppesen. DKUs arkiv, Odense.

31. Brev af 14.9. 1940 fra Blauenfeldt til pastor Nedermark. Brev af 5.1. 1942 fra Blauenfeldt til DKUs formand, biskop Bruun-Rasmussen. DKUs arkiv, Odense.
32. Brev af 16.2. 1989 fra Lis Blauenfeldt til Martin Corfix.
33. Brev af 11.3. 1942 fra Axel B. Jeppesen til biskop Bruun-Rasmussen. DKUs arkiv 1919-1952, ark. nr. 10.053. Rigsarkivet.
34. Rapport fra Axel B. Jeppesen af 12.10. 1944 om »Danske og Norske i KZ-lejre og Fængsler i Tyskland« til Udenrigsministeriet. Udenrigsministeriets arkiv. J. nr. 6.u. 392. Rigsarkivet.
35. Der henvises til Didrik Arup Seips bog: »Hjemme og i fiendeland«. S. 512 ff. Oslo 1945.
36. Axel Jeppesens rapport om besøget (jvf. note 34). Udenrigsministeriets ark. J.nr. 6.u.392. Rigsarkivet.
37. Rapport om Jeppesens besøg i Sachsenhausen den 15.3. 1944. Socialministeriets ark., 2. kontor, J.nr. 820, Rigsarkivet.
38. En samlet fremstilling af departementschefsstyrets hjælp til de deporterede i Jørgen Hæstrup: ... Til landets bedste, bd. 1 og 2, Kbh. 1966 og 1971.
39. Jeppesens lommekalenderbog, april 1944. I privateje. brev af 9.3. 1989 fra Axel Jeppesen til Martin Corfix.
40. Jvf. note 34.
41. Samtale mellem pastor emer. Sophus Boas og Martin Corfix februar 1990. Der henvises til begge præsters erindringsbøger; Sophus Boas: Hjælpepræsten i Tyskland 1943-1948, s. 54. Kbh. 1985. Conrad Vogt-Svendsen: Med Guds ord i fiendeland, s. 70 og 76 ff. Oslo 1965.
42. Referat af 22.8. 1944: »Pastor Boas har udarbejdet fuldstændige Fortegnelser over de danske Fanger, hvilke Fortegnelser vil blive indsendt med Kurerpost til UM«. (red: tilføjet med håndskrift af kontorchef Dahl): »Det er formodentlig denne Liste, der er afleveret til Direktøren af Statskonsulent Jacobsen«. (red: der er tale om udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningsen. Jacobsen var landbrugsattaché i Berlin). Udenrigsmin. ark. J. nr. 6.u.351g. Rigsarkivet. Axel Jeppesens fangelister af 1.8. 1944 og 20.9. 1944. I privateje.
43. Beskrivelse af forløbet i Jeppesens lommekalender 1944. I privateje. Iøvrigt henvises til Axel Jeppesen: Blandt fjender og venner, s. 56. Viborg 1987.
44. DKUs forretningsudvalgs protokol 1944, møde den 5.10. 1944. DKUs arkiv. Ark. nr. 10.053. Rigsarkivet.
45. Axel Jeppesens beretning om besøget i Buchenwald d. 7.10. 1944. Afleveret i UM den 12.10. 1944. Udenrigsmin. ark. J. nr. 6.u.392. Rigsarkivet.
46. Gestapos hovedkvarter i Berlin.
47. Christian Christiansen var hyppig gæst i den danske kirke. Han interneredes efter Tysklands kapitulation sammen med Jeppesen, Bakmann-Christensen o.a. danske i den russiske fangelej Planier Naja, senere overflyttet til Lubjanka fængslet og først løsladt juni 1946, der henvises til Chr. Christiansen: Vi var i Fængsel, Kbh. 1946.
48. Pastor Bakmann-Christensen var udsendt af DKU med virkefelt blandt de danske tysklandsarbejdere i byerne Hamburg og Bremen. Efter de fleste af arbejderne hjemrejse overflyttedes han fra nytår 1945 til Berlin.
49. Axel Jeppesens lommekalender 1945. I privateje.
50. Axel Jeppesen: Aarsberetning fra arbejdet i Berlin 1944-1945. DKUs arkiv, Odense.
51. Brev af 6.1. 1946 fra »Kristelig Dansk Politiforening« v. Diderik Hansen til DKU. Takkeskrivelse for den hjælp og støtte pastor Axel Jeppesen og pastor Bakmann-

- Christensen havde ydet de deporterede politifolk. DKUs ark. Ark. nr. 10.053. pakke 32. Rigsarkivet.
52. Mødereferat fra den 12.10. 1944 i UM. UMs ark. J.nr. 6.u.391. Rigsarkivet.
53. Ekstrakt af notits af 19.1.1945. UMs ark. J.nr. 6.u. 351 g. Rigsarkivet.
54. Brev af 8.2. 1945 fra generalkonsulatet i Hamburg (minister Yde) til UM. UMs arkiv. J. nr. 6.u. 392. Rigsarkivet.
55. Kopi af skrivelse fra socialministeriet til Dansk Sømandsmission i fremmede Havne af 16.12. 1944 ang. tilskud til aflønning af pastor Boas. UMs ark. J.nr. 6.u. 392. Notits af 24.2. 1945 af Frants Hvass. UMs arkiv. J.nr. 6.u.392. Rigsarkivet.
56. Jørgen Hæstrup: ... Til Landets Bedste. Bd. 1. s. 415 ff. Kbh. 1966.
57. Johannes Holm: Sandheden om de hvide busser. s. 62 ff. Kbh. 1984.
58. Didrik Arup Seip: Hjemme og i fiendeland, s. 576 ff.
59. Referat af 21.3. 1945 af møde mellem repræsentanter fra ministerierne; »Det Danske Hjælpekorps«, Røde Kors og Folke Bernadotte i Kbh. UMs arkiv. J.nr. 6.u.403.a. Rigsarkivet.
60. Didrik Arup Seip: Hjemme og i fiendeland, s. 580 ff. De i Seips værk nævnte lister: »P. M. angaaende gennemføringen af de skandinaviske fangers samling i Neuengamme v. Hamburg« af 24.2. 1945; »Fortegnelse over skandinaviske fanger, forklaring til kortet, til vejledning« af 25.2. 1945. Det Danske Gesandtskabs arkiv. J.nr. 20.v.33. Rigsarkivet.
61. Beretning om præsternes arbejde. 1.2.-18.5. 1945 af Axel Jeppesen, nedskrevet i den russiske fangelejr Planier Naja 1945. I privateje. Axel Jeppesens noter fra mødet samt lommekalender fra 1945. ibidem.
62. Axel Jeppesens lommekalender 1945 samt beskrivelse af fangebesøg i Cottbus, Halle, Torgau, Waldheim, Dresden 19-27.3. 1945. I privateje.
63. Telefontelegram fra generalkonsulatet i Hamburg af 15.4. 1945 til UM om ulykken. UMs ark. J.nr. 6.u.392. Rigsarkivet. Den danske krigsfangeseekretær, Chr. Christiansen, kom tilfældig forbi ulykken og bragte Boas og chaufføren til skovene ved Friedrichsruh, hvor »Det Danske Hjælpekorps« og Svensk Røde Kors havde base under evakueringen af fangerne. Her traf Boas afhentningsdetachmentet med de danske jøder fra Theresienstadt. (Samtale med Boas februar 1990 jvf. kilde 41.).
64. Referater af forhandlingerne i Berlin og København i UMs ark. J.nr. 84 G 5/390 a. og J.nr. 6.u.403 a. Rigsarkivet.
65. Notits af 18.4.45. og 19.4.45. samt telefontelegram om afsendelse af konvojen af 20.4.45. UMs ark. J.nr. 84 G 5/390 a. Rigsarkivet. Ialt evakueredes der 4255 skandinaver fra lejren den 20. og 21. april.
66. DKUs forretningsudvalgs protokol: møde d. 5.4. 1945. Brev af 12.4. 1945 fra A. Jeppesen til Funch, DKU. DKUs arkiv. 10.053. Pakke 10. rigsarkivet, Kbh.
67. Brev af 5.5.45 fra Jeppesen til biskop Bruun-Rasmussen. DKUs ark. 10.053. pakke 10. Rigsarkivet.

Zusammenfassung

Zum Kapitel der dänischen Kirchengeschichte in Deutschland während der NS-Zeit gehört auch das Engagement dreier dänischer Pfarrer in Berlin und Hamburg.

Im Jahr 1933 erlebte H. N. Blauenfeldt, der Gesandtschaftsprediger der dänischen Kirche in Berlin, die nationalsozialistische Machtüber-

nahme und wurde in den folgenden Jahren ständig in den deutschen Kirchenkampf auf der Seite der »Bekennenden Kirche« einbezogen. Im Jahr 1934 nahm er an der Dahlem-Synode teil, die den Beginn der Organisierung der »Bekennenden Kirche« bezeichnete. Später benutzte der »Bruderrat der Bekennenden Kirche« in Berlin die dänische Pfarrerwohnung, um sich in ungestört von der Gestapo versammeln zu können.

1937 bis 1939 verschaffte Blauenfeldt deutschen Pfarrern aus der »B.K.«, die wegen ihres Glaubens verfolgt wurden, die Möglichkeit eines Erholungsurlaubes in dänischen Pastoraten.

Ab 1943 bis Kriegsende besuchten der dänische Seemannspfarrer Sophus Boas aus Hamburg und der Gesandtschaftsprediger Axel Jeppesen aus Berlin dänische Widerstandskämpfer, die nach Verurteilung vor deutschen Kriegsgerichten in deutsche Gefängnisse und Zuchthäuser deportiert worden waren. Obwohl es den Dänen eigentlich nicht gestattet war, Besuch zu empfangen, gelang es den Pastoren in den meisten Fällen über verschiedene Wege in die Strafanstalten hereinzukommen. Sie schmuggelten für die Häftlinge, die wegen der völlig unzureichenden Ernährung und brutalen Behandlung unter schwersten Krankheiten litten, sowohl Medizin, Vitaminpräparate, Lebensmittel als auch Zigaretten hinein. Nach ihren Besuchen gaben die Pfarrer laufend Informationen über die jeweiligen Aufenthaltsorte der Gefangenen an das dänische Aussenministerium weiter.

Jeppesen war ausserdem an dem illegal organisierten »Dänischen Hilfscorps« beteiligt, der zum Ziel hatte, im Falle eines deutschen Zusammenbruchs die skandinavischen Häftlinge aus deutschen Strafanstalten und KZ-Lagern mit Bussen zurück nach Dänemark zu bringen. Durch Verhandlungen mit Heinrich Himmler gelang es Folke Bernadotte, dem Vorsitzenden des Schwedischen Roten Kreuzes, die zentrale Unterbringung aller skandinavischen Häftlinge im KZ-Neuengamme durchzusetzen. Ziel dieser Massnahme sollte der endgültige Rücktransport der Gefangenen in ihre Heimatländer sein. Aufgrund der zu diesen Zeitpunkt bereits chaotischen Zustände in deutschen Strafanstalten waren die Listen der Pastoren über die Aufenthaltsorte der Häftlinge von unschätzbarem Wert. Mit Hilfe dieser Informationen konnten das Schwedische Rote Kreuz und das »Dänische Hilfscorps« im März/April 1945 innerhalb eines sehr kurzen Zeitraums die Aktion erfolgreich durchführen.

*Stud. theol. Martin Corfix,
St. Kannikestræde 12, København K.*

1990 – EN OVERSIGT

Af Leo Kamstrup Olesen

Om forholdet mellem stat og kirke

Temaet for den væsentligste del af den kirkelige debat i årets løb blev bestemt af KM. Den udfarende kraft her var, som året før, KM Torben Rechendorff; men ved årsskiftet fik han følgeskab af sin departementschef, Preben Espersen, idet denne udgav sin bog: Folkekirkens Styrelse, som vakte voldsom debat, og Espersen deltog flittigt i debatten både som foredragsholder og skribent, selv om han understregede, at hans ”bog ikke er et kirkepolitisk debatindlæg, men et bidrag til udviklingen af en tidssvarende dansk kirkeret” (DKt 79). Provst Knud Holt bemærker, at det af bogen tydeligt fremgår, ”at fremstillingen udtrykkeligt angives at være en beskrivelse af folkekirkens faktiske styrelse, som den foreligger set fra KMs ledende post.” ”Men ved nærmere læsning mærker man her og der en næsten indædt bestræbelse på at besvære enhver tvivl om ordningens uanfægtede fortræffelighed over for mislyde i en ellers lydefri administration.” (KFPT nr. 39,13).

Næsten alle stiftsårboøger havde artikler om emnet. I Ribe stift satte biskop Helge Skov et studiekredsarbejde i gang med deltagelse af 36 menighedsrådsmedlemmer og præster. I første omgang resulterede arbejdet i en udgivelse: ”Forsvar for folkekirken” med undertitlen: ”Debatoplæg fra Ribe stift”. Senere på året blev der afholdt et stort (400 deltagere) møde på Askov højskole for stiftets menighedsråd og præster (jvf. bl.a. provst Helge Severinsens indlæg på mødet i uddrag i

I fremstillingen bruges – især ved henvisninger – følgende forkortelser: **AO**, autoriseret oversættelse; **Bud**, Budskabet; **BeT**, Berlingske Tidende; **DBI**, Dansk Bibelinstitut; **DKt**, Dansk Kirketidende; **DØF**, Det økumeniske Fællesråd; **IM**, Indre Mission; **IMH**, Indre Missions hovedbestyrelse; **IMT**, Indre Missions Tidende; **JyPo**, Jyllands-Posten; **KC**, Kirkeligt Centrum; **KD**, Kristeligt Dagblad; **KFPT**, Kritisk Forum for Praktisk Teologi; **KFS**, Kristeligt Forbund for Studerende; **KM**, kirkeminister(en) eller kirkeministeriet; **KS**, Kirkeligt Samfund; **LafM**, Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer; **LM**, Luthersk Mission; **MF**, Menighedsfakultetet; **MrBI**, Menighedsrådenes Blad; **MKR**, Det mellemkirkelige Råd; **MV**, Missionsvennen; **Pol**, Politiken; **PO**, prøveoversættelse(n); **Prf**, Præsteforeningen; **PrfBI**, Præsteforeningens Blad; **sp**, sognepræst; **TF**, Teologisk Forum (månedligt tillæg til KD). Årstal angives kun, hvor der ikke er tale om 1990. Årstal i parentes med sideangivelse henviser til tidligere årsoversigter og går på udgivelsesåret.

DKt 372ff. og 388ff. og kronik i KD 5/11). Både bogen og mødet blev livligt kommenteret og debatteret (jvf. KD 10/2, 1/6, 5/6, 14/7 og 5/11). KFPT bragte et temanummer om emnet. Endvidere fik DKt folketingets partier til at give udtryk for deres holdning til folkekirken i flere numre af bladet. Til sidst skal det nævnes, at Prf afholdt en strukturkonference med deltagelse af både KM og hans departementschef. Konferencens indlæg udkom som et særnummer af PrfBl.

En anden grund til den fornyede interesse for kirkeretten er måske dannelsen for et par år siden af Selskab for Kirkeret. I september 1989 holdt selskabet sin første offentlige forelæsning på Århus Universitet med netop Preben Espersen som gæsteforelæser. Hans emne var: "kirkeret, hvad er det?" (jvf. MrBl 1989, 283 og 416ff. her gengives en del af foredraget. Hele foredraget er aftrykt i Juristen årg. 71, 1989, 276ff.).

Der er flere emner, som hører under denne overskrift. 1) Biskoppens kollatsret og hvad den indeholder ud fra et retligt synspunkt. Hører det med til kirkens indre liv? Kan en biskop nægte at give kollats med den konsekvens, at en præst ikke kan ansættes eller må afskediges? 2) Tæt knyttet sammen med dette spørgsmål hører debatten om nedlæggelser af sogne, eller rettere, sammenlægning af et-sogns pastorater til to- eller fler-sogns pastorater. 3) Et nyt cirkulære fra KM om, at biskopperne fra den 1. januar alene får ansvaret for fordelingen af præstestillinger i deres stifter, gav også anledning til bekymringer rundt omkring.

Provst Erling Albinus tager sit udgangspunkt i den debat, som Strukturkommissionens rapport gav anledning til i 1971 (jvf. 1972,235ff.), en debat, som han ikke fandt særlig frugtbar, fordi man dengang undlod at begynde med at overveje forholdet "mellem på den ene side lovgivningsmagten og den ministerielle forvaltning af kirken og på den anden side folkets kirke, den evangelisk lutherske kirke. Man drøftede således ikke, om den struktur, folkekirken har haft siden middelalderen ... er mere end en tilfældig ordning, som man kan ændre på uden fare for derved at gribe ind i kirkens indre." At man nu begynder der, skyldes måske, at forholdet mellem kirke og stat i dag giver anledning til bekymring, hvad det åbenbart ikke gjorde i 60'erne, skriver Albinus (DKt 172ff.). Når det spørgsmål dukker op, "er det hver gang et tegn på, at forholdet er ude af ligevægt", skriver pastor H.P. Jakobsen (Haderslev Stiftsbog 65ff.).

Kollatsspørgsmålet

Herluf Eriksen havde allerede i slutningen af 1989 givet udtryk for, at "kristen tro og reinkarnation er uforenelig. Der er således grænsepæle i folkekirken, selv om vi ikke løber rundt med kættestaven. Men ansøgere til præstestillinger, som går ind for reinkarnationstanken, får at vide, at de ikke kan vente at få kollats. De får altså ikke ansættelse i Århus stift, fordi de svigter uopgivelige sider af den kristne tro." (Århus Stift 1989,123; jvf. KD 19/12-89). KDs leder (20/12-89) finder, at det er vigtigt, at disse ord kommer fra en biskop, som "er kendt og respekteret for at værne netop om den tålsomme folkekirke".

Dermed var bolden givet op, og rigtig gang i debatten kom der, da Espersens bog kom på gaden ved årsskiftet. Han er ikke i tvivl om, at folkekirken retligt set er en statskirke. "Kirkens styrelse er altså et statsstyre og folkekirkens øverste besluttende organer er folketing og regering" (19). Med tilslutning citerer han Alf Ross: "at folkekirken i stats- og forvaltningsretlig henseende fortsat er en simpel forgrening af den offentlige forvaltning, udsondret gennem sin genstand, hvad man kalder et forvaltningsvæsen, sideordnet med f.eks. postvæsenet, skolevæsenet og lignende. Alle kirkelige anliggender, såvel indre som ydre, underligger lovgiverens almindelige kompetence" (24). Han fortsætter: "Spørgsmålet er alene, om der gælder visse begrænsninger i disse organers kompetence eller med andre ord, om der inden for folkekirkens område findes "indre anliggender", hvor kompetencen eksklusivt er forbeholdt gejstlige instanser, hvilket i praksis først og fremmest vil sige den enkelte biskop." (25). Senere skriver han: "At lovgivningsmagten er kompetent også for så vidt angår kirkens "indre anliggender", er der da også enighed om i den juridiske teori" (25). Som afslutning på behandlingen af spørgsmålet om kompetencen i kirkens "indre anliggender" skriver han, at det ikke kan "antages, at KM skulle være uden kompetence i spørgsmål om "indre kirkelige anliggender". Det kan i denne forbindelse nævnes, at man næppe, som det er tilfældet i dele af den foreliggende kirkelige teori, kan antage en ret for biskoppen til at tilbagekalde sin kollats. Noget sådant ville indebære en total underminering af den retsbeskyttelse, der er tillagt præsten ved hans tjenestemandretlige status. Uanset hvilken betydning man vil tillægge biskoppens kollats som vilkår for at kunne tiltræde en præstestilling, kan der ikke antages at bestå nogen ret for en biskop til – med tjenestemandretlige virkninger – at tilbagekalde kollatsen under et **etableret** (fremhævet her) ansættelsesforhold." (34).

Professor dr. jur. Ditlev Tamm skriver, at "når det gælder spørgsmålet om kirkens "indre anliggender" er Espersens resultat, at et sådant område ikke findes som selvstændig retlig størrelse, ikke revolutionerende, men det danner på grund af den udførlige argumentation og de klart formulerede synspunkter et godt grundlag for den videre debat." Espersens mere almene betragtninger om kirkerettens genstand, metode og forholdet mellem kirkeret og teologi finder han interessante. (Viborg Stifts Årbog 45). "Gældende ret, som den er fremstillet i bogen om "Folkekirkens Styrelse" levner ikke kirken megen selvstændighed. Der tales om "tilbageholdenhed" og "hensynsfuldhed", men retligt set har kirken intet område, som er unddraget statsmagten", anfører Tamm. "Selvstændighed kræver styring, men folkekirken savner styrende organer (således også Rechendorff i tale på LafMs årsmøde, jvf. MrBl 236). En løsning ville være at tillægge bispekollegiet en styrende funktion, en anden at sammensætte en central repræsentativ forsamling, en synode," fortsætter han (KFPT nr. 39,10, Viborg Stifts Årbog 47; jvf. Espersen 33f. og universitetslektor Jørgen Stenbæk PrfBl 250f.). KCs formand, sp Keld Schelander, siger på KCs landsmøde, at man positivt må kunne overveje at skabe et ledelsesorgan til folkekirkens indre anliggender, "uden at ryge i de gammelkendte skyttegrave" (KD 5/10).

Provst Finn Riber Jensen er enig i, at den danske ordning har sit særpræg i, at "folketinget kan lovgive om alt i folkekirken (for den sags skyld også det, man plejer at kalde de indre anliggender). Ministerium og stiftsøvrighed og andre instanser administrerer efter forvaltningens almindelige retsregler, – der er ikke afsondrede områder i kirken, hvor der gælder anden ret end i samfundet i øvrigt." (DKt 294). Stenbæk påpeger, at Espersens uomtvistelige fortjeneste består i, at han ud fra sin opfattelse af, at folkekirkens styrelse er et statsstyre, er kommet med et konsekvent bud på, hvorledes den begrebsmæssige klarhed kan opnås. Espersens advarsel imod at sammenblende egentlige retsnormer med andre adfærdsmotiverende normer, finder han også på sin plads. Men han undrer sig over, at han nøjes med at advare mod en sammenblanding, og ikke går et skridt videre og forsøger at etablere en "begrebsmæssig forbindelse mellem kirkeretten og den folkekirkelige traditions adfærdsmotiverende normer". Hans begreb: "teologisk fagskøn" afhjælper ikke denne mangel (KFPT 21f.; jvf. hans artikel i PrfBl 245ff. og Tamm i KFPT nr. 39,9). Tamm nævner, at Espersen ikke overvejer, om "der i kraft af selve bispeembedets karakter skulle tilkomme det en særstilling i forhold til andre former for fagkyndighed". "Biskoppen anskues her som en enhver anden tjenestemand.

Formentlig er denne anskuelsesmåde rigtig.” (KFPT nr. 39,7 næsten lig med Viborg Stifts Årbog 43).

Professor dr. theol. Niels Hyldahl har bemærket, at biskopper ifølge Espersen ikke er sagkyndige, men da denne ”ikke kender nogen højere sagkyndig instans til efterprøvelse af en biskops afgørelser i gejstlige spørgsmål, har KM altså den fulde kompetence i spørgsmål om kirkens ”indre anliggender””. I den forbindelse kan Hyldahl ikke undlade stilfærdig at henvise til de teologiske fakulteter (DKt 262).

Det varede ikke længe, før biskop Eriksen gentog sit udsagn fra stiftsårbogen: ”Jeg kan komme i den situation, at jeg må...lade det komme til en juridisk-politisk prøvelse af, hvorvidt man som biskop kan trække kollatsen tilbage. Det er juristerne ikke enige om”. Efter hans ”klare overbevisning kan en biskop gøre det, når der er tungtvæjende kirkeligt-teologiske grunde.” (KD 20/1).

Der var ikke særlig megen diskussion om, hvorvidt reinkarnationslæren kunne rummes indenfor for folkekirken. ”Reinkarnation og kristendom har ikke noget med hinanden at gøre”, fastslår pastor Paul Honoré. Derfor er Eriksens klare udtalelser velgørende, skriver han (KD 18/1).

I sin anmeldelse af Espersens bog skriver professor dr. theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen, at han er enig med ham i, at det ville betyde en underminering af en præsts retsbeskyttelse, hvis en biskop kunne tilbagekalde sin kollats. Han tvivler på, ”at nogen biskop virkelig ville lade det komme til ”juridisk-politisk prøvelse af, hvorvidt man som biskop kan trække kollatsen tilbage”. Sådan var det allerede før Espersens bog”. ”Det er godt for alle parter, at præsterne ikke på den måde er i bispehænder. Og godt, at det nu bliver slået fast.” Kjeldgaard-Pedersen bemærker, at Espersen slår fast, at kirkens styrelse er et statsstyre, og det indebærer, at ikke bare lovgivningsmagten, men også KM er kompetente for så vidt angår kirkens ”indre anliggender”, men selv om Kjeldgaard-Pedersen er opmærksom på, at det ikke er alle retslærde, der er enige med Espersen, så argumenterer denne, så vidt Kjeldgaard-Pedersen kan se, overbevisende. Han er klar over, at Espersens fortolkning nok skal blive modsagt. Selv har han ingen vanskeligheder ved at tilslutte sig den, ”dog under den forudsætning, at der udvises ministeriel skønsomhed og tilbageholdenhed.” Men han undrer sig dog over, ”at Espersen ikke gør lidt mere ud af den instruks for Folketingets Ombudsmand, der er udfærdiget i medfør af ombudsmandsloven. Her fastsættes det nemlig, at folkekirkens tjenestemænd ikke henhører under ombudsmandens virksomhed i spørgsmål, som direkte eller indirekte vedrører kirkens lære eller forkyndelse.” ”Hvis KM kan gribe ind

i de "indre anliggender", burde disse så ikke henhøre under ombudsmandens kompetence?" Han mener, at noget tyder på, "at der er uafklarede punkter i folkekirkens forhold til ombudsmandsinstitutionen" (KD 23/2, jvf. KD 22/2 og 10/3). Det samme udlægger biskop Christiansen "som et udtryk for, at der vitterligt er noget, som hedder kirkens indre anliggender, som ikke uden videre henhører under statens suveræne magt". Kollatsretten "har biskoppen på sit embeds vegne og ikke som en fra KM delegeret beføjelse." (PrfBl 209f.). Espersen advarer mod at overfortolke denne passus i ombudsmandsinstruksen og gør opmærksom på, at ombudsmanden ikke træffer afgørelser, "men udtaler kritik af eller afgiver henstillinger til administrationen, når han finder grundlag for noget sådant." (PrfBl 301, jvf. til denne diskussion, spørgsmålet om forstander Hans Henningsens opstilling på den ikke gejstlige liste til valg af det mellemkirkelige stiftsudvalg i Ribe stift: B. Østergaard Petersen i PrfBl 212ff. og MrBl 129ff.; Stenbæk i PrfBl 254f.).

Til Christiansen, der skriver, at Espersens påstand er ny og overraskende i dansk sammenhæng, siger Espersen, at "særlig overraskende kan påstanden næppe siges at være", eftersom "der hverken blandt teologer eller jurister hersker enighed om, hvad kollats egentlig er." (PrfBl 299, jvf. samme i DKt 80).

Tamm "er enig i den opfattelse, at kollatsen er en ren formalitet, nemlig en konstatering af, at ansættelsesbetingelserne for præsten er opfyldt." Han mener, at man oftest overser, at oprindeligt skulle der også kollats til skolelærere ifølge Danske Lov 2-15-1. "En anden sag er, at kollatsen efter gældende kirkeret må anses for (at være) nødvendigt som gyldighedsbetingelse for ansættelsen, således som det kom frem i den såkaldte lex Vålse fra 1917 i forbindelse med Arboe-Rasmussen-sagen" og loven om bispefritagelse fra 1948 (sekretariatschef i Prf cand. jur. Asger Gewecke i PrfBl 331). "Men nogen kirkeretlige konsekvenser i øvrigt af, at kollatsen er bibeholdt, kan næppe drages. Med kollatsen konstaterer biskoppen, at ansættelsesbetingelserne er i orden. Ændrer biskoppen senere opfattelse med hensyn til den pågældende præst, må der gås frem efter de tjenestemandretlige regler, men tilbagekaldelse af kollatsen vil næppe kunne tillægges retsvirkning." (Viborg Stifts Årbog 44, jvf. samme i KFPT nr. 39,7f.). Gewecke har stort set den samme opfattelse af disse kollatsspørgsmål, men gør dog opmærksom på, at det kun er nyansættelser i præstestillinger, der er afklaret i bispefritagelseslovens § 3, mens der ikke i loven er taget højde for, at en senere ansat biskop kunne være uenig med sin forgængers kollatspraksis, og ikke ville føre tilsyn med enkelte præster i stiftet. Men i

øvrigt mener han, at da biskopperne ikke har gjort brug af deres ret til at tilbagekalde kollats i de sidste 150 år og ikke engang i Arboe-Rasmussen-sagen, "må man konstatere, at tilbagekaldelsen formentlig er bortfaldet ved desvetudo", hvilket betyder, at en lov eller retsregel falder bort ved, at den gennem længere tid har været ude af brug samt ved, at der tillige ved sædvane er opstået en regel, der strider imod den. (PrfBI 331f., jvf. KD 23/4).

I sin artikel "Den folkekirkelige ledelsesstruktur" gør Stenbæk sig til talsmand for, at det er "folkekirkeordningens ledelsestruktur, der er til debat". Han skriver, at "lovgivningsmagtens og centraladministrationens folkekirkelige autoritet er forvaltningsretligt sikret, men noget tilsvarende gælder ikke uden videre biskoppens folkekirkelige evangelisk-lutherske tilsyn. Dette tilsyns autoritet **kan** tilsidesættes (og blev faktisk tilsidesat under Arboe-Rasmussen-sagen) gennem lovgivning, og måske også ved (en) forvaltningsakt, i hvert fald hvis folkettinget billiger det." (Fyens Stiftsbog 123 = Århus Stift 72; jvf. samme i PrfBI 250).

Sp Lars Holm har bemærket, at Espersens begrundelse for, at en biskop "ikke har mulighed for at tilbagekalde sin kollats, er hensynet til præstens tryghed". Det er han enig i, men "ingen forestiller sig, hverken at biskoppen eller ministeriet uden melleminstanser eller forhandlinger skrider til afskedigelser. Spørgsmålet drejer sig alene om kompetencen, eller om, om man vil, hvorvidt vi har en statskirke eller en af staten understøttet folkekirke med rum og frihed til de indre anliggender." Med en henvisning til folketingets debat i 1957 om den såkaldte Kalmeyer-sag (uddrag af debatten gengivet i DKt 56ff.), fastslår han, at man dengang havde "megen sans for det uafklarede spændingsforhold, der hersker i dette spørgsmål." Med Espersens bog aner han "en tendens til klarhed, der er langt farligere for både præst og biskop og dermed for menigheden end den hidtil gældende måde at løse sager af læremæssig art." (DKt 51).

Tamm bemærker, at Espersen anskuer biskoppen som enhver anden tjenestemand, "formentlig er denne anskuelsesmåde rigtig. Reformationen betød et endeligt opgør med biskoppernes magtstilling." (KFPT nr. 39,7, jvf. Stenbæk i PrfBI 250).

IMs formand, sp K. Lindhardt Jensen, undrer sig over, at den "nye ansættelseslov (jvf. s. 30f.) for folkekirken, L 138, overhovedet ikke nævner, at den er en rammelov for et evangelisk-luthersk trossamfund og ikke nævner ordination (og) biskoppens kollats som vilkår for ansættelse i" en præstestilling (Forsvar for folkekirken 97). Om dette siger KM, "at kollatsens nødvendighed er fastslået i allerede gældende

love, og at den derfor – som noget, der ligger **efter** præstens ansættelse – ikke hører hjemme i en ansættelseslov.” (i tale på LafMs årsmøde, jvf. MrBl 241).

Med henvisning til en række bestemmelser i Danske Lov fastslår Stenbæk, at biskoppens kollats selvfølgelig ikke er uden indhold. Kan en biskop ikke længere stå inde for en præst, har han ”**pligt** til i givet fald at meddele den berørte menighed, at han ikke længere står inde for den pågældende præsts embedsførelse”. Men han må give Espersen ret i hans påstand, såfremt han mener, at en kollatsfratagelse ikke ”**umiddelbart** kan medføre præstens afskedigelse uden yderligere prøvelse” (PrfBl 250).

Poul Dam læser ikke Espersens bog som om, han skulle have givet udtryk for, at en biskop ikke kan tilbagekalde sin kollats. ”Det forekommer (ham) absolut nødvendigt, at en biskop trækker sin godkendelse af en præst tilbage, hvis denne notorisk er en vranglærer, dvs. er i eklatant modstrid med den Augsburgske Bekendelse.” Efter hans opfattelse er det ”helt umuligt at indfortolke reinkarnationstanken i folkekirkens grundlag.” ”Men naturligvis skal en præst beskyttes mod vilkårlighed, og biskoppens tilbagekaldelse af kollats må kunne indannes for et eller andet organ. Det kan af mange grunde ikke være KM, og der må skaffes lovhjemmel for ankemulighed eller domstolsbehandling, såvel for at beskytte præsterne som tjenestemænd, som for at sikre, at biskoppernes tilsyn og ansvar ikke bliver tomme ord.” (KD 26/3; jvf. sp Lars Holm DKt 35).

Denne retssikkerhed mener provst Knud Holt, at en præst allerede har, idet han kan indanke en kollatsfratagelse for en provsteret. Desuden mener han, at de ovennævnte eksempler på ”lovindgreb for at klare problemer med kollats ved ansættelse viser, hvor alvorligt kollatsen hidtil er blevet opfattet.” (KFPT nr. 39,14f.).

Det blev også biskop Eriksen, der kom med et konkret udspil i den retning. Han foreslår følgende procedure: ”Straks efter at biskoppen har frataget en præst kollatsen, sker der indberetning til KM. Vedkommende landsretspræsident udpeger en landsdommer, og KM udpeger to gejstlige meddommere efter indstilling fra de øvrige biskopper hver for sig og fra præsteforeningen. KM skal samtidig træffe afgørelse om, hvordan den pågældende præst kan fungere uden biskoppens tilsyn, medens sagen verserer. Hvis sagens udfald bliver, at biskoppen får medhold, vil konsekvensen være, at præsten afskediges. Hvis afgørelsen går biskoppen imod, idet der f.eks. under sagen fremkommer synspunkter og oplysninger, der efter dommernes opfattelse ikke betinger en kollatsfratagelse, må biskoppen give præsten kollatsen tilbage. Sa-

gen kan indankes for højesteret af såvel præst som biskop." Han mener, at denne model kan fastholde balancen mellem stat og kirke (KD 26/5, jvf. samme i Århus Stift 112f.). KDs leder (28/5) finder det glædeligt, at Eriksen foreslår, at begge parter skal acceptere afgørelsen, og ikke, at han foreslår en bispefrihedslov, hvis afgørelsen går biskoppen imod. MFs bestyrelse kunne tilslutte sig Eriksens forslag (KD 7/7).

Indre og ydre anliggender

Som det fremgår af det ovenstående, er der ret udbredt enighed om, at statsmagten både kan og skal bestemme over såvel kirkens ydre som indre anliggender, men at det skal ske med skønsomhed og varsomhed.

En væsentlig grund til, at det er nødvendigt, er, som anført af Tamm, at kirken mangler styrende organer (Viborg Stifts Årbog 47, KFPT nr. 39,11). Stenbæk anfører, at det "er umuligt at foretage en klar afgrænsning mellem "indre" og "ydre" anliggender, men **netop derfor** må den centrale forvaltning i sin praksis tage såvel teologiske hensyn som folkekirkeligt traditionsmæssige hensyn." (PrfBl 252).

"Når der gennem årene har været så få sammenstød mellem stat og kirke i lærespørgsmål, skyldes det, at begge parter har haft en klar fornemmelse af, at der skulle trædes varsom, når en konkret situation var ved at tilspidse sig", anfører Eriksen, men hans ovennævnte forslag skal ses som et forsøg på, at få en klarere procedure i disse tilfælde (Århus Stift 112).

Riber Jensen finder, at den afgørende grund til, at det er gået så gnidningsløst mellem kirke og stat, er, at "folkestyrets organer har vist deres indleven i det evangelisk-lutherske i deres lovgivningsmæssige og administrative adfærd". Hovedsigtet i den kirkelige lovgivning har været en pragmatisk frihedslovgivning. Men Riber Jensen ser de to nyligt gennemførte love, den om det mellemkirkelige råd (jvf. 1990,187ff.), og den om samarbejdet mellem menighedsråd (jvf. 1990,194ff.), som et tegn på, at folketinget er usikker på sin rolle i forhold til folkekirken. Han finder det også symptomatisk, at Espersen "har svært ved at få hold på biskoppens plads i systemet." (DKt 295f., jvf. 92 og Espersen smst. 81).

Loven om formaliseret samarbejde mellem menighedsråd har fået Riber Jensen til at tvivle på, at "retstilstanden i folkekirken stadig kan karakteriseres med ord som "rummelighed", "gode rammer" og "stor frihed". For den giver KM mulighed for administrativt at tillade "et menighedsråd at ansætte sognemedhjælpere for ligningsmidler. Denne personalenydelse har ikke været drøftet, endsige vedtaget i folke-

tinget. Der er ikke fastlagt noget om forholdet mellem præst og sognemedhjælper eller om, hvilken indflydelse biskoppen skal have på denne folkekirkelige nyordning. Loven er til høring bl.a. hos biskopperne. De fagskøn, der kommer ud heraf, viser en ikke ringe modstand. Fire biskopper afviser forslaget og foreslår ændringer." Men loven bliver desuagtet vedtaget. Han henviser derefter til sagen fra Sankt Johannes sogn i Århus, hvor KM har benyttet sig af sin bemyndigelse til at give menighedsrådet lov til at ansætte en sognemedhjælper "imod biskoppen og uden at spørge, om sagen griber ind i den opgaveprioritering, som provstiudvalget er sat til at tage vare på" (DKt 92f.; jvf. hertil provst Helge Quist Frandsen smst. 93ff. Nævnte sag gav i øvrigt anledning til en voldsom polemik mellem Rechendorff og provst Severinsen, jvf. Severinsen i KD 28/2, 12/3, 27/3, 5/11 (kronik – del af indlæg på mødet i Askov, jvf. ovenfor) og 29/11; Rechendorff i KD 17/3 og 12/11. Jvf. KDs leder 1/3. Sp Bent R. Arendt begrundet i kronik i KD 29/1, hvorfor man i Sankt Johannes sogn ønsker en sognemedhjælper. Hasseris sogn i Aalborg fik også en sognemedhjælper næsten samtidig, jvf. KD 28/2 og 27/3). At der også efter KMs mening er uafklarede områder ved sognemedhjælperordningen fremgår af, at han blev enig med biskopperne om, at der er behov for regler for tilsyn med sognemedhjælperne (KD 27/10).

Sp Lars Holm kunne ønske sig en præcisering af, "hvor juraen holder op, og teologien begynder", når det efter Espersen er en fiktion, at folkekirken kan bestemme i "indre anliggender" (DKt 35). Espersen gør opmærksom på, "at ikke alle teologer anser en afklaring ønskelig" (DKt 80), således sp Ole Brehm Jensen (Tidehverv 192f.).

Nedlæggelse af sogne

Med udgangspunkt i loven om samarbejde mellem menighedsråd, skriver Espersen: "Folkekirken kan naturligvis ikke være uberørt af samfundsudviklingen. Det er imidlertid vigtigt at søge at sikre, at den nødvendige omstillingsproces i så vid udstrækning som muligt formidles gennem folkekirkens egne organer så decentralt som muligt...Hvis folkekirken ikke selv viser vilje og evne til at omstille sig til en tidssvarende administration, vil centrale indgreb før eller siden fremstå som en nødvendighed" (82).

Venstres medlem af folketingets kirkeudvalg, Poul Brøndsted, skriver, at Venstre "ikke stiler mod en centralistisk statskirkelig kirke. Vi arbejder for størst mulig selvbestemmelse i sogn, menighed og kirke." Men kirken må indordne sig under de økonomiske helhedssyn og æn-

dringen af befolkningsstrukturen. ”Sognestrukturkommissionens rapport om sammenfald mellem kommunestruktur og folkekirkelig struktur er ”glemt” og uønsket i dag.” For Venstre at se er det ikke statskirken, der truer folkekirken, men den trues af folkets ligegyldighed (DKt 9f., jvf. Stenbæk i DKt 74). Den konservative Merete Aarup anfører, at man derfra ”ønsker at bevare folkekirkeordningen, som den gode og værdifulde ordning, der er fastlagt i Grundloven”. De vil ikke lægge navn til en forrykning af balancen mellem stat og kirke. Med det ”betyder imidlertid ikke, at folkekirkeordningen aldrig kan justeres, moderniseres, og dermed blive bedre.” Og hun ser loven om samarbejde mellem menighedsråd som et eksempel på dette (DKt 25f.).

Riber Jensen ser en modsætning mellem det, som Brøndsted skriver, og det som Espersen skriver med baggrund i den nye lov om samarbejde mellem menighedsråd (DKt 36). Stenbæk mener, at Espersen hermed siger det, som KM ikke vovede at sige under debatten om lovforlaget i fjor. Og han kunne godt tænke sig at vide, hvordan Espersen stiller sig til den kirkelige og teologiske debat, som er en uomgængelig forudsætning for gennemførelse af en reform, som ikke blot er forvaltningsmæssigt tilfredsstillende, men tillige folkekirkeligt tilfredsstillende i ”evangelisk-luthersk” forstand.” (PrfBl 253).

Ved det tidligere nævnte møde på Askov højskole for Ribe stifts menighedsråd og præster sagde Severinsen, at han frygtede, at der vil opstå et nyt kirkepolitisk skel, hvis man ikke fortsat vil ”lade retstilstanden i folkekirken fremgå af samtale og (lade staten) lede med tålsomhed og finfølelse.” (DKt 390). På Prfs strukturkonference i Odense sagde Rechendorff, at folkekirkens strukturproblemer er af underordnet karakter, idet dens mest presserende problemer ikke er af strukturel art. Derimod har folkekirken tiltagende problemer med at være kirke for folket. Den almindelige danskers viden om ”kristendom kan stå på bagsiden af et stadig mindre frimærke”, mener han. Det hører med til de primære problemer, mens ”antallet af præstestillinger, sognenes og pastoraternes størrelse og nye kompetencemodeller” hører til blandt de sekundære problemer. Efter KMs opfattelse er der en præstemangel på 23, men ifølge præsteforeningens strukturrapport er der en dokumenteret præstemangel på 70 stillinger, men selv med dette antal mener KM, at der kun er tale om et marginalproblem. Da der i samme rapport er givet udtryk for strukturforandringer af sogne, pastorater og provstier, vil han godt aflive påstanden om, at han hærger landet med nedlæggelse af sogne. Denne påstand har intet på sig (heri er biskop Lind enig, jvf. Fyens Stiftsbog 101ff.), idet der ikke er nedlagt et eneste sogn i de sidste 25 år; men der er foretaget ændringer af

pastoratsstrukturen, hvilket ”ikke medfører lukning af kirker, men den kan naturligvis nedsætte gudstjenestefrekvensen.” Det ”indebærer ikke nedlæggelser af menighedsråd eller indskrænkninger af rådets beføjelser.” Da han er opmærksom på, at større pastorater er belastende for præster, idet det indebærer deltagelse i mange menighedsrådsmøder og tjeneste ved mange kirker, stiller han spørgsmålet: ”Skal vi i al fremtid opretholde alle kirker fuldt ud, og er det hensigtsmæssigt med så mange menighedsråd?” ”Vil folkekirken bryde sammen, hvis nogle menighedsråd sammenlægges til pastoratsråd, og nogle kirker overgår til lejlighedskirker?” KMs undersøgelse viser, at der er 149 pastorater med under 1000 mennesker, og efter KMs mening kan man ikke undgå at røre ved disse forhold set i lyset af, at der er 360 pastorater med over 5000 mennesker, hvis præster i gennemsnit skal betjene 3696. (PrfBl særnummer 6ff., jvf. til strukturrapporten PrfBl 753ff.). Han påpeger det ubestridelige i, at befolkningen flytter sig, derfor er der siden 50’erne sket en tilpasning af præstestillingernes antal og placering. Han vedstår gerne, at han har videreført denne tilpasning (i tale på LafMs årsmøde, jvf. MrBl 239). Provst N.C. Lilleør mener, at KM med sine initiativer ”er i færd med at opløse folkekirken som sognekirke” (Tidehverv 145f.).

6 præster udtalte til JyPo, at de er meget betænkelige ved lejlighedskirker. ”Landsbyer sover ind uden kirker”. En menighedsrådsformand udtaler, at der kun er småbeløb at spare ved at gøre kirker til lejlighedskirker (JyPo 9/10). De tomme kirker på landet er en illusion, mener sp Knud Erik Nissen (KD 18/4).

Til at imødegå, at vi får kirker, hvor der ikke holdes gudstjeneste hver søndag, foreslog Poul Dam, at der indføres degnegudstjenester. Og han fremkom med et liturgiforslag til en sådan (kronik i KD 28/12-89). KM var glad for hans forslag (kronik i KD 30/12-89). Provst dr. theol. Poul Nepper-Christensen mener, at KM også seriøst skulle overveje, om Dams forslag ”kunne være en kærkommen håndsrækning i en trængt økonomisk situation.” (KD 18/1). Gudstjeneste ”hver søndag kl. 10 tak”, skriver IMs generalsekretær Poul Langagergaard, og IM vil meget gerne være med til at skaffe lægmandsprædikanter til disse ”degnegudstjenester” (KD 16/10).

Biskop Græsholt var allerede i fjor inde på, at antallet af præster ikke var fulgt med befolkningsudviklingen (jvf. 1990,173), nu hævder han på ny, at skulle antallet af præster have fulgt med befolkningsudviklingen skulle, der i dag være ansat 381 præster mere (KD 24/10 og kronik i KD 5/1).

Luksuspræster

Prfs formand, sp Kjeld Holm, skrev i en kommentar til konferencen, at Prf er villig til at drøfte spørgsmålet om pastoratsændringer, pastoratsmenighedsråd og lejlighedskirker, "så længe der er tale om undtagelser, så længe der er utvetydige argumenter for det, så længe der ikke er tale om, at det bliver en fiks måde at løse strukturproblemer på." (PrfBl særnummer 23). På trods af denne klare udtalelse og på trods af, at samme har sagt, at Prfs hovedbestyrelse utvetydigt har sagt, at de små landsogne bør bevares (PrfBl 773ff.) føler sp Kaj Mogensen, at Prf fører tvetunget tale og frygter, at de vil "sælge" nogle eller mange af de 149 små landpastorater (PrfBl 929f., jvf. hans kronik i KD 29/12-89 og Holm i KD 6/1).

Allerede tidligere på året havde der udspundet sig en voldsom polemik mellem KM, Holm, Mogensen og pastor Jan Grønborg om belastningen af landpræsterne contra bypræsterne. Mogensen forstår ikke, at han skulle være en »luksuspræst« (jvf. KM i KD 4/12-89, og 1990,174), da han har rigeligt at tage sig til i sit lille tre-sogns pastorat (kronik i KD 29/12-89, jvf. sp Gunda Jørgensen i JyPo 26/1). KM svarer, at det for ham er nødvendigt at se på fordelingen af de nuværende præstestillinger for at få tilgodeset det udækkede behov, der er i de nye byområder. Og da statens udgifter til folkekirken ikke må stige, er der kun en vej at gå (kronik i KD 30/12-89, jvf. Lilleør i KD 19/1). "Om folkekirken skal tilføres flere midler er et spørgsmål om politisk vilje", mener Mogensen (KD 9/1). Han beklager, at Prf allerede ved at gå med til præstetilægget har solgt de små pastorater (KD 13/1). Sp Peter Fischer-Møller er enig med Mogensen: "Landsognene er nemlig generelt ikke særlig præstemæssigt "flot" behandlet, de kan faktisk dårligt præstemæssigt presses hårdere" (KD 6/1). Grønborg mener, at KM er på ret spor. Landsognene må udvise solidaritet med bysognene "og f.eks. acceptere sammenlægninger af pastorater med under 1500 indbyggere." (KD 1/3 og 22/3). Derimod mener LafM ikke, at præsterne skal flyttes fra landet til byerne, udtaler formanden, Flemming Kramp (KD 14/2). "Præstemangelen i de store sogne kan ikke afhjælpes ved, at de sidste små pastorater sammenlægges. Der er ikke mere at hente", fastslår Mogensen (KD 7/3 og 5/4).

Ved den samme konference undrede Espersen sig over, at man fokuserer så meget på sognet, når det i virkeligheden drejer sig om pastoratsstrukturen. Ligeledes har det slået ham, at han efter en omhyggelig nærlæsning af bekendelsesskrifterne må konstatere, at sognet overhovedet ikke nævnes. Menigheden spiller en rolle. Men der er ikke så

meget som en antydning af sognet. Det betyder, ”at den nuværende sogneinddeling ikke har noget med folkekirken bekendelsesmæssige grundlag eller indhold at gøre, men er en administrativ inddeling, der – som bl.a. Prfs undersøgelse viser – ikke alle steder opleves som hensigtsmæssig.” ”Hvorfor skal en administrativ inddeling være et urørligt tabu?” (PrfBl særnummer 20f.). At der ikke står noget om sogne i bekendelsesskrifterne, har han da helt ret i, skriver sp Jens Ole Henriksen, men der er ”meget kirkeligt arvegods, hvis navn man leder forgæves efter i disse skrifter. Der står heller ikke noget om departementschefer.” Ordet sogn har noget at gøre med at søge sammen. Det har mennesker altid gjort i mange sammenhænge. Sognefællesskab har altid været et fællesskab, som rækker langt ud over det ”administrative”. Men problemet er, som Henriksen ser det, ”at det af historiske grunde aldrig er lykkedes at skabe en ordentlig og anstændig sognestruktur i det københavnske område” (DKt 330f., jvf. Lars Holm smst. 339 og lektor Steen Busck smst. 346ff.), således også KCs formand, Schelander (KD 14/7).

Riber Jensens kommentar til KM er: ”kirken som forvaltningsorgan har man et sikkert blik for, men kirken som evangelisk-luthersk ved man ikke rigtig, hvad man skal stille op med.” Loven om formaliseret samarbejde mellem menighedsråd ”viser os et folketing, som skaber usikkerhed om noget så afgørende som, hvad kirken er kirke for. Lovens hensigt er, at kirken lokalt skal i gang med nye opgaver (hvilke?). Og især rummer denne lov (trods al dens frivillighed) et angreb på sognet. Den går ud fra, at sognet er for lille, ikke kan administreres effektivt” (DKt 296). I sine velkomstord til det ovennævnte studiekredsarbejde giver biskop Skov udtryk for, at loven har været med til at forrykke den balance, der har været i tingene, hvor hver del er holdt på sin plads. Og der er efter hans mening aldeles ikke bare tale om en harmløs administrativ forenkling (DKt 62f.). Og han kan ikke godtage, at KM bruger Ribe stifts studiekredsarbejde som et skoleeksempel på, hvad denne lov kan bruges til. Tværtimod skal disse arbejdsgrupper forsøge at belyse, hvorfor det er nødvendigt at fastholde sognet som en uopgivelig folkekirkelig enhed (KD 28/6, jvf. Rechendorff i MrBl 239 og BeT 20/5). Studielektor Verner Bruhn er helt enig i dette arbejdes udgangspunkt, men bogens titel kunne lige så godt have været ”Angreb på Espersen”. ”Debatoplæggets forfattere går for meget i rette med Espersen og for lidt i debat med ham”, mener han (DKt 245ff.).

Lindhardt Jensen, der selv har bidraget med et indlæg i ”Forsvar for folkekirken” har noteret sig, at mange af bidragene i bogen bygger på Morten Pontoppidans sognekirkelige tanker, og det huer ham ikke.

For de er udtryk for en folkekirkelighed, der regner alle døbte som kristne, det betegner han som folkekirkeromantik. Men det bedste forsvar for folkekirken er det bibelske syn på, hvad sand kirke er, mener han (IMT nr. 32, jvf. KD 16/8). Det får Lars Holm til at udbryde: "Der er kirkesynet til forskel" (DKt 255, KD 25/8). KDs leder tvivler på, at denne forskel i kirkesynet er så principiel, som man opfatter den i det daglige (27/8). Sp Mogensen mener, at de to store kirkelige retninger er enige om det væsentlige, at folkekirken ikke er Guds kirke i det danske folk. "Begge retninger har altid brugt mest energi på at markere, hvad folkekirken ikke er, og begge retningers kirkesyn er med til at svække folkekirken." (KD 24/8).

Formanden for LafMs udvalg for folkekirkens struktur og forvaltning, Qvist Frandsen, finder det glædeligt, at LafMs bestyrelse er enige i, at det primært må være menighedsrådene, "der fastlægger den kirkelige struktur og vurderer behovet for antallet af præster." Ligeledes er man enige om "at værne om sognet som den grundlæggende kirkelige enhed" (MrBl 115ff., jvf. KD 18/6 og 16/10). "Sognet er den overskuelige enhed, der ikke må udvikle sig til et administrationsapparat, som det er sket med kommunerne", fastslår biskop Skov, men det betyder ikke, at han i alle tilfælde er imod strukturtilpasninger (MrBl 79f.).

Flemming Kofod-Svendsen fra Kristeligt Folkeparti peger på, at den kirkelige frihedslovgivning fra forrige århundrede kun i ringe omfang er videreført efter I.C. Christensens tid, "i stedet for har vi fået et øget kirkeministerielt styre via cirkulærer og bekendtgørelser, der i værste fald kan føre til statskirkeligt overformynderi." (DKt 11f., jvf. hans kronik i KD 21/3).

Nyt cirkulære om stillingsopslag for præster

Præstehøjskolens rektor, Niels Thomsen, hævder med baggrund i en analyse af de nye regler om ændret procedure vedrørende fordeling af præstestillinger, at der i de senere år er sket en magtforskydning i det kirkelige hierarki. Tidligere var sognet grundenheden i folkekirken, nu synes det at være "stiftet, under opdelt i provstier, og parallelt hermed en forskydning i præstens stilling fra at være i de allerfleste forhold en uafhængig sognepræst, forpligtet på sognet og med forholdsvis få nødvendige relationer til provst, biskop og ministerium, til at være funktionær i en velordnet kirkeorganisation, bygget op med lokalafdelinger." Biskoppen tillægges med det nye cirkulære en magt, som han ikke mener, biskopper har i nogen luthersk kirke overhovedet. "Den kirkehistoriske betegnelse er "det monarkiske episkopat". Således giver mi-

nisteriet med et beskedent udseende cirkulære folkekirken en strukturforandring i retning af bispekirke, som er uhørt.” ”Den kan meget vel få til resultat, at menighedsråd og præster vil kræve valgte stiftsråd, der kan tale med i sager, der er så væsentlige for sognene. Hvis det sker, kan dette cirkulære blive langt mere konsekvenssvangert i retning af synodalopbygning end de mellemkirkelige stiftsudvalg, der var så megen blæst omkring.” (KFPT nr. 39,33ff.; jvf. KD 7/4).

De fleste biskopper fandt det vanskeligt, at skulle tage ansvaret for den nye stillingsstruktur uden at have indflydelse på antallet af stillinger (således Bertelsen i Årbog for Københavns Stift 110f.; Græsholt i Lolland-Falsters Stiftsbog 98ff. og Christiansen i Aalborg Stiftsbog 130). For Bertelsen er det ”stadig uklart, hvad der er de egentlige kriterier for KM's tildelinger til de enkelte stifter” (smst. 111). Som helhed var de biskopper, som måtte afgive præstestillinger, mest kritiske, men derudover havde flere mere principielle kommentarer til ændringen.

Biskop Geil finder det heller ikke let at administrere den nye ordning, især fordi at antallet af stillinger er låst fast. Det får ham til at overveje om det ville være muligt med en ordning, hvor de bedst stillede provstier kunne hjælpe til med at bidrage til præstelønninger i ringere stillede provstier. ”Og det bør ikke skræmme nogen, at det vel i givet fald måtte medføre, at biskoppen ved sin side havde et stiftsråd med repræsentanter for provster, præster og menighedsråd.” (Viborg Stifts Årbog 9ff.). Lignende tanker fremkom formanden for LafM, Flemming Kramp, med på årsmødet på Nyborg Strand i sin kommentar til den folkekirkelige situation (MrBl 257, jvf. Lars Holm i DKt 203, sp Erik Balslev-Clausen i DKt 205 og sp Bent Christensen smst. 247f. Jvf. endvidere Quist Frandsen i KD 22/6 og Kramps replik hertil i KD 5/7). Men der var på årsmødet ikke stemning for et forslag om at kræve cirkulæret omstødt (KD 18/6). Derimod hilser biskop Skov ændringen velkommen, for nu vil det være lettere for biskoppen sammen med menighedsråd og provster at tilrettelægge den gejstlige betjening i stiftet (Ribe Stiftsbog 110). Biskop Lind konstaterer blot, ”at det nu for alvor er biskoppen, der skal gøre arbejdet og tage imod øretæverne” (Fyens Stiftsbog 106). Biskop Eriksen fornemmer, ”at det kan blive problematisk at lade biskoppen sidde med det endelige ansvar for pastoratsstrukturen i stiftet. [Han] kan derfor støtte de kræfter i såvel LafM som Prf, der har ønsket, at der til cirkulæret sker en tilføjelse om, at biskoppens afgørelse også i disse sager kan indankes for KM” (Århus Stift 108f.). Imidlertid mener biskop Lindegaard, at menig-

hedsrådene uden videre har denne ret (Haderslev Stiftsbog 108ff.), således også biskop Christiansen (Aalborg Stiftsbog 130).

Ny ansættelseslov for stillinger i folkekirken

Da KM fremsatte ovennævnte lovforslag den 17/1, var de fleste kontroversielle punkter (jvf. 1990,172f. og KM i MrBl 241ff.) ikke med i forslaget; men alligevel blev der en del debat om nogle få punkter i det. Hidtil havde det været således, at KM skulle udnævne den præst, som ved menighedsrådets indstillingsmøde havde fået alle stemmer ved første afstemning. Efter det nye lovforslag skulle samme ret opnås med 2/3 flertal i sogne eller pastorater med kun en præst. Endvidere foreslås fjernet ét ord i mindretalsparagraffen. Nu skal KM ikke længere tage "tilbørligt hensyn til mindretallene" ved ansættelse af en præst i pastorater med flere præster, men kun "tage hensyn". Endvidere fjernes muligheden for at ansætte en andenpræst, som aflønnes af mindst 50 mennesker, der har garanteret vedkommendes løn i mindst fem år. Desuden fjernes automatikken i akademikerparagraffen, idet hovedreglen bliver, at man skal være teolog fra en dansk universitet for at blive præst i folkekirken. Missionærers automatiske adgang til at søge præstestilling efter syv års missionærtjeneste udelades også. Det nye i lovforslaget på dette sidste område er, at KM "undtagelsesvis kan give en person...tilladelse til at søge præstestilling, såfremt den pågældende i fremtrædende grad har vist sig i besiddelse af egenskaber, der har væsentlig betydning for varetagelse af præstestilling." (§ 2, stk. 1). Nyt er endvidere, at menighedsråds medvirken ved ansættelse af hjælpepræster med en ansættelseskvote på mindst 50% og en ansættelsesvarighed på mindst ét år bliver lovfæstet. Og endelig bliver det – vel for første gang – lovfæstet, at præster skal være medlemmer af folkekirken.

IMs formand, Lindhardt Jensen, mener, at ændringerne er en klar begrænsning af mindretalsretten. "Hvis kirkelige mindretal søges holdt ude fra præsteembederne, vil situationen blive utåleligt for dem." (KD 1/2). KM kan klart afvise, at det skulle være forslagets "intention eller indhold at lave attentat på mindretalsbeskyttelsen." Han gør opmærksom på, at både i de nugældende og fremtidige bestemmelser er mindretalshensynet kun ét blandt flere andre faktorer, som KM skal tage hensyn til ved ansættelse af præster i pastorater med mere end én præst (KD 10/2). MVs redaktør, Birger Reuss Schmidt, mener, at der er adskillige eksempler på, at den nuværende KM har tilsidesat mindretal (MV nr. 3, jvf. 1990, 172f.).

IM foreslog folketingets kirkeudvalg, at bestemmelsen om privat ansættelse af en andenpræst bliver opretholdt (KD 23/3). Kirkelig Samling gør udvalget opmærksom på, at KMs oplysning til udvalget om, at bestemmelsen om andenpræsten ikke har været i brug i nyere tid er misvisende, eftersom den har været i brug i Jylland to gange (KD 20/4). Det skal i den forbindelse nævnes, at man ved Bethlehems kirke i København med noget besvær lige nåede at få ansat cand. theol. Erik Hviid Larsen som privatansat andenpræst, inden den gamle lov ved årsskiftet blev ophævet (jvf. KD 1/3, 10/5, 10/7 og JyPo 27/8).

Kirkelig Samling gjorde endvidere udvalget opmærksom på, at lovforslaget efter deres mening lægger op til en klar indsnævring af mindretallets vilkår i folkekirken, samtidigt med at folk i ydre missions tjeneste ikke har muligheder for ansættelse, og at der gives universiteterne et "monopol på et tidspunkt, hvor der er vokset nye frie uddannelsesinstitutioner frem" (KD 20/4).

Lovforslaget fik en let gang gennem folketinget, selv om Kristeligt Folkeparti forsøgte at få vedtaget ændringsforslag, således at ordet "tilbørligt" og bestemmelsen om private andenpræster fortsat blev en del af loven. Endvidere ville de også have, at kollatskravet skulle stå i ansættelsesloven (KD 8/5 og 9/5). Til det sidste sagde KM, at dette ikke hørte med i en ansættelseslov, og "at kollatsens nødvendighed er fastslået i allerede gældende love" (MrBl 241).

Ved samme lejlighed blev der også vedtaget love om ændringer af Pastorseminariernes og Præstehøjskolens styrelser og betaling for driften af samme (KD 8/5 og 9/5, MrBl 243).

Færøerne og Grønland selvstændige stifter

Allerede i efteråret 1988 vedtog Grønlands landsting, at man skulle arbejde imod, at Grønland snarest muligt blev et selvstændigt stift, men stadig en del af Den danske Folkekirke (jvf. KD 21/10-88). Men da landsstyret ikke kunne gå med til en model for lovændringen, hvor Grønlands biskop skulle udnævnes af den danske Dronning, blev lovændringen ikke gennemført i folketingsåret 1989/90 som planlagt (jvf. KD 20/5-89). I dette forår fik landsstyreformand Jonatan Motzfeldt påny enstemmig tilslutning fra landstinget til at fortsætte forhandlingerne med KM om et selvstændigt stift med biskoppen som hjemmestyretjenestemand. Han gav overfor landstinget udtryk for, at han er uenig med KM i, "at en udnævnelse af en biskop som hjemmestyretjenestemand ikke er forenelig med folkekirkens enhed." Han finder det naturligt, at en grønlandsk biskop har landsstyret som nærmeste arbejdsgi-

ver (Landstingets forhandlinger 14/4, jvf. Den grønlandske Kirkesag, meddelelser nr. 127,24ff.). KDs leder mener, at Grønland bør fare med lempe og ikke sætte den kirkelige enhed i riget over styr. Grundloven gælder stadig for Grønland, og efter den er det vor fælles Dronning, der er folkekirkens formelle overhoved, og det har intet med kolonistyre fra Danmark side at gøre (13/6). KM udtaler, at han ikke vil dramatisere begivenhederne, men han er positiv over for tanken om Grønland som et selvstændigt stift. Dog gør han opmærksom på, at den kirkelige enhed skal bevares, og "Grundloven taler om den evangeliske-lutherske kirke som Den danske Folkekirke, og ikke om flere, og til denne hører også Grønland" (KD 12/6). Derved bliver det foreløbig. Om udviklingen på Færøerne så får indflydelse på Den grønlandske Kirkes fremtidige status, kan kun tiden vise.

Spørgsmålet om Færøernes status som selvstændigt stift blev meget pludseligt aktuelt, idet vicebiskop Ejvind Vilhelm søgte sin afsked med udgangen af august (KD 25/4). Da sp ved Havnar kirke i Thorshavn, Hans Jacob Joensen, var eneste kandidat (KD 9/8), blev han uden problemer udnævnt til vicebiskop pr. 1/11, og (vice)bispevielsen blev planlagt til at skulle finde sted søndag den 25/11 (KD 5/9, jvf. Årbog for Københavns Stift 122f.).

I huj og hast udarbejdede KM et lovforslag om et selvstændigt stift på Færøerne, som både lagtinget og folketingets partier havde erklæret sig indforstået med. Den oprindelige plan var, at lovforslaget skulle fremsættes straks ved folketingsårets begyndelse og behandles så hurtigt, at loven kunne træde i kraft den 1/11. Nu blev den lidt forsinket, så Joensen nåede at blive vicebiskop i 14 dage, indtil loven trådte i kraft den 15/11.

Behandlingen i folketinget viste, at kun Fremskridtspartiet var imod, og det alene med den begrundelse, at bispelønnen ville føre til merudgift for staten, fordi biskoppernes løn betales over finansloven. Desuden var der bred enighed om, at Havnar kirke skulle være Færøernes fremtidige domkirke. Folketingets beslutning betød, at Færøernes stift nu er en realitet efter en "pause" på ca. 450 år. Under debatten beklagede Socialdemokratiets ordfører, Tove Lindbo Larsen, at man ikke ved samme lejlighed kunne oprette et grønlandsk stift. (KD 11/10 og 27/10).

På Københavns stifts landemode sagde biskop Bertelsen, at tiden i en vis forstand er moden til et selvstændigt færøsk stift, men han kan ikke undlade at påpege, at kirkeligt set har der hidtil været et delt hjemmestyre, idet der hvert år er kommet 6 mill. kr. fra den øvrige folkekirke til præstelønninger og vedligeholdelse af præstegårdene.

Han fremhæver, at dette forhold bliver der ikke ændret ved, skønt det ville være er rimelig konsekvens af oprettelsen af et selvstændigt stift. Disse udgifter skal også fremover fortsat bæres af den øvrige folkekirkens ligningsmidler (KD 12/10 og Årbog for Københavns Stift 108f.).

D. J. Sørensen, Thorshavn, finder ikke, at et selvstændigt færøsk stift er acceptabelt, fordi Færøerne er ikke forberedt, og det økonomiske grundlag er ikke i orden. Han finder det skæbnesvangert, hvis en færøsk kirke kommer under landsstyrets administration med ikke-kirkelige folk (KD 16/7). Den nye biskop er ikke modstander af, at Færøerne selv overtager kirken, når det bliver økonomisk forsvarligt. Han anser det ikke for umuligt, at KM en dag overfører sine beføjelser til lagtinget og landsstyret, men han ønsker, at den færøske biskop fortsat kan være med til bispemøderne og fortsat er kgl. udnævnt tjenestemand (KD 9/8).

Ved en festgudstjeneste i Havnar kirke den 25/11 i overværelse af Dronningen og Prinsen, landets øvrige biskopper og mange andre blev Joensen indviet af biskop Bertelsen (KD 26/11).

Mod bispevalget i 1991

Næsten to år før, at biskop Henrik Christiansen i Aalborg og Helge Skov i Ribe senest skulle gå af på grund af alder henholdsvis den 30/11 og 31/12 1991, var der kredse i de to stifter, der begyndte at arbejde for opstilling af emner til bispevalget. Grunden til, at nogle anså det for så vigtigt at begynde så tidligt, er uden tvivl, at de anser det for meget vigtigt, hvem der bliver biskop i deres stift. Heri er IMs formand, Lindhardt Jensen enig, og han gør opmærksom på, at 6 ud af Danmarks 10 biskopper skal gå af i løbet af de næste 5 år. "Det vil blive meget afgørende, hvem de nye biskopper bliver. Folkekirkens fremtid vil på mange måder afhænge deraf. Bispeembedet er nemlig en nøglestilling i vor kirke. Det gælder især med hensyn til forkyndelsen. Her har biskoppen det overordnede ansvar", skriver han (KD 22/3). Dog vil IMH ikke blande sig i bispevalg, det overlades til IMs folk ude i de enkelte stifter, sagde formanden på årsmødet (KD 11/6). Professor dr. theol. Leif Grane tillægger ikke biskopperne den samme store betydning. "Der er egentlig kun den risiko, at bisperne bliver værre og værre, forstået på den måde, at de mere og mere ligner udflydende flødeboller. Vi skal ikke begræde, at vi er i et demokrati, men bisperne var mere markante personligheder, da de blev udpeget af KM" (Pol 14/10). Selv om ingen af de nuværende biskopper har en videnskabelig universitetskarriere bag sig, ingen af dem er f.eks. dr. theol.-er, så er

de fleste af de nuværende biskopper markante personligheder, udtaler Prfs formand, sp Kjeld Holm, men han mener ikke, at bispeudskiftning har den store betydning for folkekirkens administration og forvaltning (Pol 14/10).

I Aalborg ser det ud til, at kampen kommer til at stå mellem to domprovster, Søren Lodberg Hvas, Haderslev og Karsten Nissen, Viborg, mens provst Jørgen Juul er en mulig outsider (KD 6/2, 8/2 og 2/6). På forhånd synes Hvas at stå meget stærkt, idet 954 stemmeberettigede af 2404 mulige skriftlig har opfordret ham til at stille op. Både Hvas og Nissen opstilles stort set af de samme kirkelige kredse, dog med den markante forskel, at de socialdemokratiske menighedsrådsmedlemmer står bag Nissen (KD 2/10).

I Ribe, der har tradition for at have en grundtvigsk biskop, var billedet mere broget, idet den grundtvigske fløj havde fundet frem til 6 personer, der ikke modsatte sig, at der arbejdedes for deres kandidatur. De seks er sp Kresten Drejegaard, provsterne Helge Quist Frandsen, Niels Holm og Benneth Østergaard Pedersen, sp Niels Jørgen Jensen, og sidst men ikke mindst valgmenighedspræst Ingrid Kjeldsen. Hendes mulige kandidatur får Pol til at skrive, at Ribe har mulighed for at få landets første kvindelige biskop (Pol 14/10). På den anden fløj – den folkekirkelige fællesliste – er der kun to navne nævnt som kandidater, nemlig domprovst Poul Erik Andersen og sp Mogens Jensen (KD 6/4). Denne gruppe stillede mod et midtsamlende valg (KD 11/10). På et stort møde for menighedsrådsmedlemmer sidst på efteråret blev Mogens Jensen udpeget som bispekandidat med 404 stemmer, mens Poul Erik Andersen kun fik 105 (KD 7/11).

Bibeloversættelse

Oversigten over arbejdet med den nye bibeloversættelse er næsten blevet en føljeton (jvf. 1988,195ff., 1989,260ff., 1990,177ff.). Men årets debat blev næsten udelukkende en stillingtagen til PO, svingende fra næsten ubehersket glæde over resultatet til en fuldstændig afvisning af, at den kunne være grundlag for en ny kirkebibel, ligegyldigt hvor omfattende revisionsarbejdet af den blev. Det som kendetegnede debatten var, at sprogfolk var meget begejstrede, mens stor set alle teologer – uanset teologisk ståsted – var meget kritiske.

Ved Bibelselskabets repræsentantskabsmøde beskæftigede generalsekretær Niels Jørgen Cappelørn sig næsten udelukkende med reaktionerne på PO. Han oplyste, at der indtil da var offentliggjort ca. 175 artikler og anmeldelser, og han trak nogle udtryk frem fra ca. 20 af

dem. De fleste af dem, han citerer, er (meget) positive over for PO (Det danske Bibelselskabs Årbog, 15ff.). Men det kendetegnede i øvrigt de reaktioner, der kom hurtigt efter udgivelsen, at de fleste i langt overvejende grad var positive, mens de mere kritiske og helt afvisende kom senere på året.

Mange mente, at sigtet var for lavt, sproget var blevet for puritansk. Udlugningen af småord var ført for vidt og manglede i nogen grad konsekvens ("utallige eksempler på inkonsekvenser": sp. Hartvig Wagner i Viborg Stifts Årbog 111). Debatten blev i høj grad præget af fagfolk af forskellig afskygning, hvilket betød, at de fleste indlæg var meget ordrige.

Antallet af reaktioner til Bibelselskabet over PO var overvældende og af en sådan tyngde, at bestyrelsen i oktober indså, at en forsvarlig gennemgang af de mange henvendelser nødvendiggjorde, at man udskød tidspunktet for udgivelsen af den nye bibel fra november 1991 til engang i 1992.

Sp Lars Ole Gjeseing glæder sig over, at man har revet oversættelsen af NT "løs fra de ufolkelige stilistiske kendetegn, der i mindst 40 år har adskilt NT-lig-dansk fra dansk." Hovedindtrykket er, at den "strutter... af en udpræget vilje til at tale dansk." Endvidere finder han det glædeligt, at PO ikke er præget af arkaismer, selv om der dog efter hans mening er efterladt enkelte unødvendige af slagsen. "I Fadervor skulle "vorde" jo ud, og teksten dermed ændres i et eller andet omfang." (PrfBl 1989,1013ff.). Derimod tager universitetslektor Hans Hauge hatten af for den, som kan give ham en god grund til, at "lad dit navn blive helliget" rytmisk og stilistisk er bedre end "helliget vorde dit navn." "Hvorfor i det hele taget lave en ny oversættelse? Hvad er den dybereliggende årsag?" Målet har ikke været at gøre NT bedre, men mere forståeligt. Tror man, at man har nået dette mål ved f.eks. at ændre kalk til bæger? Hvem drikker af bægre i dag? spørger han. Og så lader man disciplene ligge til bords. "Er det **realisme**, man vil sikre?" "Bibelen skal ikke oversættes til et mundret, nutidigt dansk. Nej, den skal oversættes til **prosa**." Man har ikke været opmærksom på, "at prosa og mundret dansk er to helt forskellige ting. Prosa er en kunstform, ganske som poesi." (DKt 4ff.; jvf. sp Johannes Værges replik i DKt 28f.). Sp Lars Paludan finder det vigtigst at drøfte POs "hele tendens, dens teologi om man vil." En tilstræbt realisme, "står i vejen for den realitet, som teksterne vil formidle." "Naturligvis er der da lange passager i NT, hvor en refererende, pædagogisk begrundet realisme som den, der valgt, er på sin plads. Men der er også steder, hvor den netop forfejler tekstens anliggende." (DKt 63f.). Ud fra retoriske

kriterier bedømmer sp Ole Wierød, at den forelagte form er et ualmindeligt pauvert dansk (PrfBl 965ff.).

Wagner mener, at der er "tale om en skræmmende "aftheologisering" af NT, som må fjernes fra PO-89 ved en gennemgribende omarbejdning ud fra en hel anden grundholdning." Han kan ikke "finde nogen sproglig eller teologisk begrundelse for (at skrive) **oprejst** i stedet for **opstanden**" (jvf. til dette sp Jørgen Kjærgaards hymnologiske signalement af PO i PrfBl 873ff.). Han kan godt finde positive ændringer, men de "overskygges helt, ikke bare af de mange uheldigt eller forkert oversatte enkeltsteder, men først og fremmest af gennemgående principper og tendenser, som afsporer hele oversættelsen" (Viborg Stifts Årbog 108ff.).

Sp Niels Henrik Arendts første indtryk af PO er, "at den slet ikke er så ringe. Der er både sproglig kraft og substans i store dele." "[Han] har mange steder glædet [sig] over gode udtryk og flydende sprog, og [han] mener, at PO er et godt udgangspunkt for det arbejde, der skal føre frem til en ny autoriseret kirkebibel." Dog mener han, at de overordnede retningslinjer for oversættelsen "er udtryk for en unødvendig **nøjsomhed**." Som helhed finder han ikke PO for "banal, men han synes godt, man kunne have "stilet" lidt højere" (Viborg Stifts Årbog 121ff.).

Sp Lars Tjalve har oversætterne mistænkt for at ville "aflive, hvad man kunne kalde egentligt bibelsprog." Med flid undgår PO, "hvad der klinger højtideligt." Om juleevangeliet siger han, at "poesien viger for dagligsproget med en sentimentaliserings af udtrykket(ne) til følge", der er tale om et stilskift. Han er enig i oversættelsens hovedsynspunkt, at teksterne skal gengives på et så godt og forståeligt dansk som muligt, men man er gået for vidt. "Sæt jer på sproget, giv os prægnante, ramrende formuleringer, så vi kan bevare bibelsproget som vores. Hvis det ikke bevares i selve Bibelen, varer det ikke længe før det også ryger ud af ritualer og liturgier, for til sidst af forsvinde fra salmebogen", skriver han (TF nr. 2,4ff.). Modsat mener sp Henrik True, at "et gennemgående træk i PO er dens stræben efter det knappe, nøgterne og samtidig prægnante i sproget." Derfor undrer det ham, "at man ikke har bibeholdt de steder i AO, hvor man allerede var nået frem til prægnante og mundrette formuleringer" (TF nr. 3,1).

Provst Helge Quist Frandsen finder, at der er meget godt at sige om PO. Men han gør dog opmærksom på, at man skal "være meget varsomt med at lave om på liturgiske tekster som Fadervor, dåbsbefalingen og saligprisningerne, men [han] forstår da godt, at man har valgt at ændre formuleringen på Fadervors 1. bøn" (MrBl 185). Sp Niels Hen-

rik Arendt stiller spørgsmålet, om ændringerne i Fadervor ”er nødvendige eller i hvert fald nyttige” (Viborg Stifts Årbog 124). Wagner er mere kritisk, idet han ikke kan se, at der er nogen sproglige begrundelser for at udelade ”vorde”, idet ordets rod indgår i flere almindeligt brugte ord. Desuden vil fællesbøn i de næste mange år blive helt umuligt. Han har også en kraftig teologisk indvending imod, at man i Fadervor og mange andre steder fjerner flertal og stort begyndelsesbogstav fra ordet: himmel. (sp H. Bykær-Jørgensen er enig: KD 22/2 og PrfBl 193f.). Han finder det positivt, at man er vendt tilbage til 1907-oversættelsens: ”Som i himlen således også på jorden”. Det ville være ønskeligt, at bønnen som helhed bliver gengivet i denne gamle oversættelse, skriver han.

KD anmodede en række sprogfolk om at kommentere PO. Professor Leif Ludwig Albertsen, der for en del år siden beskæftigede sig med oversættelsesteori, har siden været ”skeptisk over for værdien af præcise oversættelser, også over for nyoversættelser af foreliggende tekster.” Han har læst nogle af de dele af PO, som han ikke kunne udenad, og han har under læsningen ”været fyldt af idel fryd og glæde. Hvis, altså hvis, så kan det næppe gøres bedre.” ”Forståelighed behøver ikke altid at være et skældsord”, slutter han (kronik i KD 19/2; jvf. professor dr. phil. F. J. Billeskov Jansen i kronik i KD 23/3). Universitetslektor, cand. theol. og dr. phil., Henning Lehmann er lidt nervøs for POs videre skæbne, fordi ”såkaldt kirkelige kredse (gør) forsøg på at blokere for sprogligt nyskabende initiativer” (KD 11/10). Lektor cand. mag. Ellen A. Madsen efterlyser en større ”dristighed til at lufte ud, hvor det tiltrænges.” På trods af nyoversættelse af visse bønner i Fadervor skriver hun, at der i PO ”vogtes over den gamle højtidelige sprogdragt med en sådan iver, at det snarere virker som tankeløs nostalgi end som en søgen efter indlevelse i ordene. Er nu-dansk da så fattigt, at man ikke tør løbe an på tilfredsstillende muligheder for at imødekomme et skønhedsbehov?” (TF nr. 2,1ff.). Derimod finder højskolelærer Jens Rosendal, at ”der er talent i forandringen” af Fadervors første bønner (Ribe Stiftsbog 10).

Sp Henrik True mener, at der med PO er tale om ”villet ny.” Under læsningen fristes han gang på gang til at spørge, ”Om der over arbejdet har hvilet en ”forandringens lov”, der som en anden tugtemester (Gal. 3,24. PO: opsynsmand) har krævet: Det skal være nyt, det skal kunne ses, det er nyt! Der forestår ”et ikke helt lille stykke arbejde med at korrigere PO, det ville de nye bør afstrefjes, førend det bliver en autoriseret oversættelse” (TF nr. 3,1f.). Modsat glæder Rosendal sig over

PO, fordi ”ændringerne...for det meste (er) en stilfærdig ajourføring af sproget” (Ribe Stiftsbog 7).

Sp, lic. theol. Søren Ruager (medlem af oversættergruppen) vurderer PO ud fra den synsvinkel, at teksterne skal kunne bruges som prædiketekster i kirken. Indledningsvis overvejer han, om det vil ”være helt utænkeligt, om vi fik flere oversættelser ved hånden..., som havde hvert deres sigte.” Når det er sagt, mener han, at det er vigtigt, at man forsøger at besvare spørgsmålet, ”hvad der da er særegent for en kirkebibel til forskel fra andre tænkelige udgaver?” ”Sproget må godt være en anelse højere, end vi ellers (plejer) at udtrykke os”, anfører han. Stikordet for revision af kirkebibelen er ”varsomhed.” Med udgangspunkt i juleevangeliet mener han, at man kan ”belyse nogle af de tendenser, som generelt kan spores i PO – på godt og ondt.” ”Sproget er holdt i en mindre højtidelig tone end den nuværende oversættelse.” ”Der er tale om ”en mere afdæmpet, stilfærdig gengivelse” (PrfBl 717ff.).

Oversætterne kunne godt have taget mere hensyn til, ”at bibelske ord og vendinger også er en del af nutids-dansk, og at sådanne ord og vendinger skal bruges, hvor det falder naturligt”, mener domprovst Rudolph Arendt. Endvidere finder han, at ”man har bortkastet så mange bindeord, at stilen har fået noget stakåndet over sig...Tendensen til at erstatte bisætninger med hovedsætninger er drevet for vidt.” Desuden burde man have undladt at pille ved Fadervor. Han overvejer, om man måske skulle have nøjedes med en revision. ”Men nu har vi fået en ny oversættelse; til gengæld trænger den til en del revision.” (kronik i KD 24/2).

Domprovst Immanuel Felter er heller ikke tilfreds med, at der er foretaget en så grundig udrensning af småord. I juleevangeliet er udrensningen f.eks. så voldsom, ”at det dramatiske og overvældende ved julens under ganske er forsvundet” (kronik i KD 10/3, jvf. samme i PrfBl 113ff.). Biskop Wibergs replik hertil er, at den nuværende oversættelse i sin tid blev kritiseret for sin rundhåndede brug af småord. Vi har med PO forsøgt at vende tilbage til traditionen, der har præget dansk bibelsprog fra 1550 til 1907, ”og vi har derfor søgt at undgå overflødige småord. Men det er da muligt, at vi nogle steder har været for restriktive” (PrfBl 191ff., jvf. Cappelørn i Det danske Bibelselskabs Årbog 24).

Sp Terkel Tikjøb kom med en sønderlemmende kritik i Tidehverv. Man har ikke haft held til at indfri de intentioner, man havde for oversættelsen. Han ser en teologisk forskydning i retning af at gøre

evangeliet til et socialpolitisk budskab (88ff.). Bortset fra hans indlæg kom den kraftigste og mest massive kritik fra højrefløjen i dansk kirkeliv, nærmere bestemt fra folkene omkring MF i Århus og DBI i København. En gruppe på næsten 30 teologer med tilknytning til disse kredse fremkom sidst på året med et responsum i form af en hel bog med kritik og forslag til ændringer af PO (KD 6/12, MV nr. 19 og 23). Samtidig kom der stærke opfordringer fra dem om at udskyde tidsfristen for indsendelse af indvendinger (udskudt til 15/1-91: KD 26/9) og tidspunktet for udgivelsen af en ny bibel, for kun derved ville der blive tid nok den gennemgribende revision, der er nødvendig, for at der kan komme en kirkebibel ud af PO, anførte man (fra Kirkelig Samling om Bibel om Bekendelse: KD 16/10, PrfBl 848).

Sp, lic. theol. Jørgen Glenthøj finder efter en gennemgang af første halvårs prædiketekster, at der i PO er tale om en tendentiøs forfladigelse af bibelsproget. Der er tale om en katastrofal løsgagtighed i gengivelsen, som alene en gennemgribende revision vers for vers vil kunne rette op på. "Det vil man næppe kunne forvente af Bibelselskabet." "Er PO...overhovedet ment som andet end en prøveballon, som en kladde, en rå-oversættelse"? spørger han. "Inden for den fastlagte tidsfrist vil en forsvarlig revision ikke kunne gennemføres, selv om Bibelselskabet er indstillet på det." "En alternativ oversættelse vil heller ikke kunne præsteres inden 1992. Hvad, der derimod kan gøres, er: **fremlæggelse af en revision af alterbogsteksterne**. En sådan revision skal ikke være et forsøg på en ambitiøs nyoversættelse. Den skal være en opsamling af det sprogligt bedste i det sidste hundrede års danske bibeloversættelser." Glenthøj konstaterer, at de fleste positive forbedringer i PO i forhold til AO er tilbageføringer til AO fra 1907 (TF nr. 7,4ff.).

Da Bibelselskabets bestyrelse sidst i oktober så besluttede at udsætte udgivelsen til engang i 1992, blev det hilst med glæde af højrefløjen. Man tolkede det som et positivt signal om, at Bibelselskabet var villig til at sætte alle sejl til i bestræbelserne for at nå frem til en bibeloversættelse, som kunne modtages med glæde af alle kredse i den danske kirke (KD 25/10, 3/11; MV nr. 21).

Forinden var der kommet flere slet skjulte trusler om, at højrefløjen kunne blive nødt til at foranstalte en alternativ oversættelse. Det mest autoritative indlæg i den retning kom fra IMs generalsekretær Poul Langagergaard på Bibelselskabets repræsentantskabsmøde. Han lagde ikke skjul på, "at der er både vilje, menneskelige og økonomiske ressourcer til stede til, at den konservative del af vort kirkebillede kan og vil gennemføre et sådant projekt, hvis man bliver enige om det." Men han fandt det ikke ønskeligt, for det vil kun skabe mere forvirring, end

der er nu (kronik i KD 26/9). Wagner er så utilfreds med PO, at han tvivler på, at der i Bibelselskabet er den nødvendige vilje tilstede til at skabe en brugbar bibel ud af prøveoversættelserne. Derfor foreslår han, at der ”straks arbejdes på en alternativ oversættelse” (Viborg Stifts Årbog 120).

Ny salmebog

I 1986 nedsatte KM et udvalg til at gennemgå de historiske og tekniske oplysninger i DDS til brug ved fremstilling af en ny tryksats. Resultatet forelå i november 1988. Ved den lejlighed sagde KM Rechendorff, at han i samråd med biskopperne overvejede at nedsætte en kommission til at forberede en ny salmebog. Derfor kan det måske blive dementret, hvad formanden for salmebogsudvalget, biskop Lindegaard, sagde ved udgivelsen, at den salmebog, som nu præsenteres, har mange år foran sig (jvf. Haderslev Stiftsbog 113f.).

Poul Dam var utilfreds med redigeringen af prosaafsnittet, dels er det brud med hundredårig dansk tradition, dels har det medført formindsket brugervenlighed for almindelige brugere – måske ikke for præster (MrBl 1989,55ff., jvf. PrfBl 1989,441).

Kort tid efter udgivelsen af 2. udgave af DDS viste det sig, at 1. oplag var så fyldt med trykfejl, at den nærmest var ubrugelig. Afdelingsleder dr. theol. Knud Banning var den første, der gjorde opmærksom på, hvor slemt det stod til (PrfBl 1989,44ff., 439ff.). Senere gjorde sp Thorkild Juul opmærksom på, at forkerte melodihenviisninger i den oprindelige udgave heller ikke var blevet rettet (PrfBl 1989,132). Senere fulgte medlem af salmebogsudvalget, sp Jens Lyster Bannings kritik op og kaldte den nye udgave for ”frontsalmebogen”, fordi ”fonten” i nr. 280,6 er blevet til ”fronten” (PrfBl 1989,345ff.). Det var Bibelselskabet, der havde ansvaret for korrekturlæsningen, men på trods af påvisningen af de mange meningsforstyrrende fejl, der gjorde udgaven ubrugelig ved gudstjenesten, fortsatte man salget af den. I store annoncer blev den sat billigt til salg. Mange, deriblandt Sp Lyster fandt denne fremgangsmåde usmagelig. Tværtimod burde Bibelselskabet have kaldt det fejlfyldte oplag tilbage på trods af økonomisk tab. Heri er biskop Lindegaard enig (KD 25/4). Og det fik Lyster til i et skarpt brev at opfordre KM til at fratage Vajsenhuset dets monopol på udgivelser af salmebøger (KD 22/3; Information 21/3 og 22/3), men det var KM ikke til sinds (KD 23/3). Det viste sig, at salmebogen solgte godt trods trykfejl (KD 26/4).

Om det skyldes de mange fejl, er uvist, men en kendsgerning er det,

at biskopperne på deres møde i januar 1989 blev enige om, at to-tre af deres kolleger skulle komme med et oplæg til, hvordan arbejdet med en ny salmebog kunne sættes i værk (KD 6/1-89). Et år senere blev de enige med KM om, at der skulle nedsættes en styringsgruppe med tre-fire medlemmer til at forberede arbejdet, og at der skulle udgives et tillæg som forberedelse for en egentlig salmebogskommissions arbejde (KD 6/1).

Biskop Wiberg blev formand, øvrige medlemmer blev: rektor Else Marie Bukdahl, forstander Grethe Rostbøll, provst Erik Norman Svendsen og universitetslektor Jens Holger Schjørring. Gruppen skal afgive indstilling om sammensætning af arbejdsgruppen til at forberede et salmebogstillæg. Desuden skal det forberede kommissorium og sammensætning af en egentlig salmebogskommission (KD 27/10 og 17/11).

Menighedsrådene

I fjor var der en ret voldsom kritik af bestyrelsens beretning på LafMs årsmøde, kritikken gik på, at den var for "mager" (jvf. 1990,197). Den nye bestyrelse havde været mere aktiv, og dette resulterede i en temmelig fyldig beretning (jvf. MrBl 161ff.), som der er "holdninger og visioner i" (KD 21/5). Formanden, Flemming Kramp, gav i sine kommentarer til den folkekirkelige situation, udtryk for, at han ønsker en samtale om kirkens organisation. Han kunne godt forestille sig en udvikling, der førte frem til rådgivende provsti-, stifts- og landsråd (MrBl 253ff., KD 16/6, jvf. ovenfor s. 16). Hverken disse tanker eller bestyrelsens beretning gav anledning til nogen særlig debat på årsmødet, hvad KDs leder (18/6) undrede sig over. Medlem af bestyrelsen provst Helge Quist Frandsen gør dog opmærksom på, at den manglende debat ikke skal tages som udtryk for, at LafM "allerede er blevet reduceret til en kirkelig fraktion, hvor alle er enige om alt". "Vi var en del i bestyrelsen, der...ved konstitueringen måtte markere en klar afstandtagen fra vor formands kirkesyn", og det gjorde man ved at pege på Poul Dam som formand (KD 22/6, replik af Kramp i KD 5/7). Sp Erik Balslev-Clausen taler om en foruroligende enighed på årsmødet, men gør dog opmærksom på, at der blev stillet spørgsmål, som ikke blev besvaret af bestyrelsen (formanden), og det efterlod en pinlig tavshed. Dog oplyser han, at de grundtvigske fik bremset en hel ubegrundet kontingentstigning. Sluttelig opfordrer han de grundtvigske til at være opmærksom på udviklingen i LafM (DKt 204ff., jvf. KD 2/7). KS vil oprette et forum for samtale med menighedsråd, oplyste formanden,

provst Finn Riber Jensen, på KSs repræsentantskabsmøde (DKt 312, KD 6/10).

Midt på sommeren bebudede KM, at han overvejede at fremsætte forslag om ændringen af sognebåndsløsningsloven, loven om menighedsråd og lov om valg af menighedsråd. Ved årets udgang var der endnu ikke sket noget på sognebåndsløsningsområdet.

Et kontroversielt spørgsmål i lov om menighedsråd, er spørgsmålet om præsters fødte medlemskab af rådene og kirkefunktionærernes mulighed for at blive valgt til menighedsrådet ved den kirke, hvor de er ansat (KD 7/7). Regeringspartierne ønskede de ansatte ud, mens man ikke lagde op til en ændring af præsternes status, oplyste den konservative Merete Aarup (KD 11/7). Kirkefunktionærernes organisationer så helst, at de ansattes muligheder for at lade sig vælge til menighedsrådene ikke blev beskåret, men skulle det ske, så må der laves en eller anden form for medarbejderrepræsentation, var den udbredte holdning hos organisationerne. I LafMs bestyrelse har man delte meninger om spørgsmålet, oplyste formanden. Endvidere gjorde han opmærksom på, at man fandt det uheldigt, at det spørgsmål var kædet sammen med præsternes stilling i rådet. Da bestyrelsen havde gennemdrøftet sagen, blev resultatet, at et stort flertal gik ind for, at loven ikke bør laves om for nuværende, på trods af, at man erkender, at der er adskillige steder, hvor "præsten dominerer menighedsrådet eller menighedsrådet gør tilværelsen sur for præsten", godt hjulpet af kirkefunktionærer i menighedsrådet. Dog mener LafMs bestyrelse, at det er nødvendigt at drøfte, om habilitetsreglerne kan forbedres (Kramp i KD 8/9).

Prfs formand mener ikke, at præsternes stilling i menighedsrådene og deres stemmeret i samme kan diskuteres (KD 12/7). Sp Bent Hansen sagde, at det er de folkevalgtes menighedsråd. Det er tilstrækkeligt, at præster har taleret der (KD 19/2). Dette initiativ synes at komme fra politikere og næppe fra kirkelig side, skrev Poul Dam. Det er et nyt eksempel på, at "politikere ubedt blander sig i kirkelige forhold." "Må vi være fri", slutter han (KD 23/7). Provst Erik Norman Svendsen har den opfattelse, at kirkefunktionærernes medlemskab af menighedsrådet giver "mange muligheder for konflikter, både personlige og principielle." Tendensen med stadig flere og flere kirkefunktionærer i menighedsrådene "er et faretegn, der signalerer, at det kniber med at få" besat pladserne i menighedsrådene (KD 13/9).

Derimod mener studielektor Verner Bruhn, at man må væk fra den tendens, der er til at opfatte rådsmedlemmerne "som en slags missionærer i menigheden" og i stedet se menighedsrådet som en kirkebesty-

relse, der har ansvar for økonomien, og som skal være arbejdsgiver for kirkefunktionærerne. Forkyndelsen er præstens ansvar, mens både præst og menighed er fælles om det kirkelige liv. En logisk følge af dette er, mener han, at hverken præsten eller kirkefunktionærerne sidder i menighedsrådet (kronik i KD 4/8).

På grund af stor modstand hos Venstre kommer de kontroversielle punkter ikke med i en kommende lovændring, oplyser KM, derfor vil de kommende justeringer kun være af mere teknisk karakter (KD 3/10).

Luthersk Missions forhold til folkekirken

Markeringen af den kirkelige højrefløj nåede en foreløbig kulmination sidst på året, da otte kirkelige organisationer sendte en henvendelse til biskopperne med anmodning om, at bibeltro teologer fremover kunne blive ordineret ved særordinationer uden risiko for at blive ordineret sammen med kvinder og vranglærende teologer (mere herom næste år).

En af de otte organisationer var LM, som i de senere år har haft en kraftig intern polemik om organisationens forhold til folkekirken. Fra nogles side var der fremkommet et ønske om, at der skulle gives mulighed for, at man i missionshusene kunne afholde nadversamvær uden medvirken af en præst såkaldt "fri nadver" efter norsk forbillede. Begrundelsen for et sådant ønske var, at mange LM-venner ikke længere kunne deltage i gudstjenesten i deres sognekirke, fordi der mange steder var kvindelige præster eller mandlige præster, som havde en falsk forkyndelse. Dette spørgsmål havde man i LM senest drøftet i 1976, og da havde LMs besluttende organ, delegeretmødet, fastslået, at der for tiden ikke var grundlag for at indføre "fri nadver" i LM. Som et led i profileringen på højrefløjen blev spørgsmålet igen rejst fra flere sider med en sådan kraft, at LM sidst i 1988 følte sig nødsaget til at nedsætte et udvalg til at kulegrave spørgsmålet om nadveren i LM-sammenhænge. Udvalget kom til at bestå af seks medlemmer, med højskolelærer Karl K. Riis som formand. Blandt de øvrige medlemmer var der en præst (sp Flemming Burgdorf), ligeledes fik LMs generalsekretær, cand. theol. Leif Rasmussen sæde i udvalget, som skulle fremkomme med en rapport, der skulle ligge klar i januar 1990, så delegeretmødet samme forår kunne tage stilling til spørgsmålet. (MV 1988, nr. 20).

I LMs blad, Missionsvennen, havde der allerede været adskillige indlæg om emnet både for og imod. Stud. theol. Hartvig Poulsen,

mente at "fri nadver" i LM "vil være en naturlig konsekvens af kritikken af folkekirken" (MV 1988, nr. 19). Mens andre mente, at man skulle udnytte den folkekirkelige frihedslovgivning, når forkyndelsen er falsk i ens sognekirke (sp Kurt E. Larsen og Per Weber i MV 1988, nr. 20, jvf. flere indlæg smst. nr. 22).

En af dem, der tidligt og meget energisk tog afstand fra tanken om "fri nadver", var missionær Lindvig Osmundsen i Etiopien. Han gør gældende, at såfremt LM vil blive i folkekirken, må man acceptere den folkekirkelige orden, og det betyder, at man ikke kan have nadver løst fra folkekirkens præsteembede. For ham står kampen ikke om den folkekirkelige orden, men om forkyndelsen. "Vi vinder ikke kampen mod vranglæren ved at lade (folkekirken) i stikken, vaske vore hænder og isolere os." Denne kamp er begyndt fordi "missionsfolket har fået øjnene op for deres ansvar for DBI, for MF og i menighedsrådene." (MV 1988, nr. 22, jvf. replik hertil af Hartvig Poulsen smst. nr. 23).

LMs formand, Svend Bentsen, erkender, "at mange LM-venner er blevet mere kirkelige gennem de sidste årtier." Han opfatter folkekirken som en ramme om det kirkelige arbejde, og derfor har man intet specielt medansvar for de "udskejelser, der sker, og som (den enkelte) ikke har nogen særlig mulighed for at påvirke." Men "har man ikke samvittighed til at blive i folkekirken, kan man dog stadig være medlem af LM", fastslår han. Skulle LM-venner i stort tal melde sig ud af folkekirken, "vil det naturligvis anfægte vor selvforståelse, for da vil vi ikke længere med rette være en lægmandsbevægelse indenfor folkekirken". Melder man sig ud, er spørgsmålet, "Kan jeg leve som "kirkeløs"?" (MV nr. 1, jvf. generalsekretær Rasmussen i nr. 2)

Da udvalget offentliggjorde nadverrapporten som et tillæg til MV nr. 4, viste det sig, at man ikke havde taget egentlig stilling hverken for eller imod. Den fremstod som en rapport, som hele udvalget stod enigt bag, men det var ret tydeligt, at udvalgets formand gik ind for "fri nadver" (jvf. MV nr. 4 og 7). Følgende emner blev berørt i den ikke særligt grundige rapport:

Hvem kan uddele naveren? Ud fra Aug. art. 5 og 14 fastslår man, at den, der uddeler nadveren, skal være kaldet af andre, og den forudsætning mener udvalget, at LM kan opfylde, idet "en kaldelsesakt til nadverforvaltning ikke adskiller sig principielt fra kaldelsesakten til ordets offentlige forkyndelse" (jvf. kronik i KD 16/3 af Rasmussen). Man er godt klar over, at det ifølge den danske kirkeordning (kgl. anordning af 18/6-53) kun er ordinerede personer, der kan uddele nadveren, bortset fra nødstilfælde. Men på trods af det konkluderer man,

at ”når det gælder nadverfejring forestået af en ikke-ordineret person, synes der ikke at være noget fortilfælde i Danmark og derfor heller ingen hverken positivt eller negativt formulerede bestemmelser” derom (rapportens s. 3). Man havde spurgt KM, om der rent kirkeretligt er noget til hinder for, at nadveren forrettes af ikke-ordinerede personer. Ministeriet svarede ved at henvise til den ovennævnte kgl. anordning (MV nr. 5).

Missionær Lindvig Osmundsen påviser, at udvalget i sin udredning af dette punkt er selvmodsigende, når man adskiller kaldet til at være prædikant fra kaldet til at uddele nadveren. Med belæg i LMs vedtægter viser han, at udvalget er inkonsekvent, når man ud fra Aug. art. 5 og 14 teologisk begrunder, at en missionsforening også har et kald til tjeneste og dernæst foreslår en løsningsmodel, hvor den udøvende ikke behøver at være kaldet, idet den mand, der skal forestå nadveruddelingen, udpeges lokalt, mens kaldelsesretten i LM entydigt tilhører afdelingerne eller landsstyrelsen. Han konkluderer, at udvalgets forslag er i strid med LMs egne vedtægter og i strid med folkekirken orden (MV 1991, nr. 1). Generalsekretær Rasmussen vil åbenbart ikke direkte indrømme, at Osmundsen med sin påvisning har lagt en bombe under rapporten, men vil dog godt vedgå, at der er sider ved sagen, som udvalgsrapporten ikke beskæftiger sig tilstrækkelig indgående med, og som nødvendigvis må klargøres i det fortsatte arbejde med spørgsmålet.” Udvalget mener som nævnt ikke, at det nødvendigvis skal være en prædikant, der skal lede et nadversamvær, ”men for udvalgets tankegang betyder det ikke, at vedkommende ikke skulle være kaldet”. Dog nævner han, at det jo kunne ske, at man ved den endelige beslutning af sagen kan bestemme sig for en anden praktisk løsning (MV 1991, nr. 1).

Vil det føre til frikirkedannelse? Man afviser, at det vil betyde et stort skridt bort fra folkekirken i retning mod frikirkedannelse og føre til kirkesplittelse. Det skal ikke opfattes som en generel undsigelse af formen for og indholdet af nadveren i kirken, men kun som et supplement, på samme måde som forkyndelsen i missionshuset er et supplement til prædikenen i kirken. ”Generelt kan vi ikke se bort fra, at en eventuel indførelse af nadver i LM vil kunne påvirke LMs selvforståelse og forhold til folkekirken, og at nogle vil kunne opfatte det som et skridt ud af folkekirken (rapportens s. 4).

Interne vanskeligheder. Man forudser, at der kan opstå splittelse mellem LM-venner, der ønsker at gå til nadvermøder i missionshuset, og

dem, der ikke går ind for det. Desuden kan det ske, at der hos medkristne på samme fløj vil være manglende forståelse for dette skridt. Herunder er man klar over, at man kan skabe vanskeligheder for de "bibeltro" præster i folkekirken.

Afviklingen af nadvermøderne. Udvalget forestiller sig ikke, at de sædvanlige søndagsmøder skal udbygges med nadver, tværtimod skal der være særlige nadvermøder, der skal forestås af 3 mænd valgt af den lokale kreds. Dvs. et nadvermøde skal ikke nødvendigvis ledes af en kaldet prædikant.

Biskoppernes holdning

Generalsekretær Rasmussen havde en samtale med biskop Geil om LMs påtænkte nadverskridt. Geils reaktion var at sende et brev til de øvrige biskopper med en redegørelse for samtalen og med sine kommentarer til LM. Han går ud fra, at de af hans kolleger, der ikke har yderligere kommentarer, i hovedsagen er enige med ham. LM fik en kopi af denne redegørelse.

Geil skriver bl.a.: "Hvis LM stadig vil være en del af folkekirken, må jeg klart fraråde, at man tager det overvejede...skridt". Han finder, at det er et brud på folkekirkens orden. "Nadveren er det fælles sted for alle (i den folkekirkelige sammenhæng) så meget..., at privatisering af nadveren formentlig betyder det første stykke af en kirke-udskillelse". Biskop Christiansen kommenterer Geils skrivelse i et brev til sine kolleger med, "at en nadverfejring af den omhandlede art – set i klassisk kirkeretlig belysning – må anses for at være en skismatisk handling." Desuden henviser han til en skrivelse fra kirke- og undervisningsministeriet (22/8 1885, jvf. skrivelse 13/5 1886 = Love og ekspeditioner vedkommende kirke og skolevæsen, 1884-86, s. 242f. og 330), hvor det siges, at "det at lade sig betjene med nadveren af en frikirkepræst er ensbetydende med en udtrædelse af folkekirken." (MV nr. 5, jvf. KD 9/3).

Den sene fremkomst af rapporten, der kun levede kort tid til debat, var den begrundelse, som delegeretmødet anførte som årsag til at udskyde den endelige afgørelse af nadversagen til foråret 1991. Der er endnu megen uklarhed om, hvad det egentlig drejer sig om, siger generalsekretær Rasmussen, og afgørelsen må ikke føre til intern splittelse fastslår han. Desuden afviser han, at en eventuel afgørelse om indførelse af fri nadver skulle være en skismatisk handling, som anført af biskop Christiansen. Det kommende år skal bruges til afklaring, men

allerede nu afviser han, at overvejelserne ”skal tages som udtryk for, at der sigtes mod dannelse af en frikirke.” (MV nr. 7, KD 20/3).

Debatten fra efteråret 1990

Først på efteråret tog debatten rigtig fart. Det viste sig, at modstanderne var i flertal blandt dem, som udtrykte sig offentligt. Tilhængerne synes især at være de yngre og de ”professionelle” i LM, mens stort set alle præster, som føler sig tilknyttet LM, gav udtryk for en større eller mindre grad af betænkelighed.

Mange mænd (vistnok ingen kvinder) tog del i debatten, som især udspandt sig i MV. Græsrodderne gik imod, mens det kun var folk på lederplan, der mere eller mindre ubetinget gik ind for fri nadver. Ligeledes havde tidsskriftet Budskabet 1991, nr. 2 kun indlæg om dette emne, hvoraf de fleste gik imod, fordi de var bekymrede for, at enegang hos LM i dette spørgsmål ville betyde isolation i det kirkelige billede (således også redaktøren, cand. theol. Jørgen Bernhard, s. 33, jvf. samme i Bud 1989,146) og splittelse indadtil.

Morten Meiner anklagede MVs redaktion for at tage parti for indførelse af fri nadver, fordi det næsten udelukkende var tilhængere, der blev opfordret til at give deres mening til kende i bladet. Den eneste modstander – DBI-lærer, cand. theol. Nicolai Winther-Nielsen, som man opfordrede til at udtale sig, blev straks modsagt af generalsekretær Rasmussen (jvf. MV 1991, nr. 4).

Flere nævnte, at mange ”gode præster” vil føle, at nadver i LM er et slag i ansigtet på dem. ”Fejring af nadveren i LM, og altså uden for gudstjenesten, vil være et brud med en” tradition helt fra oldkirken, skrev Lars Bak. Endvidere mente han, at det er ”et betænkeligt skridt i retning af frikirkedannelse” (MV nr. 21). ”Det er efter min bedste overbevisning en misforståelse”, skrev Henning Haahr-Andersen. Derimod er savnet af nadver i LM blevet forstærket i de senere år, mener han (MV nr. 21). ”Så længe nadveren i folkekirken forvaltes uden kirketugt, skal vi i LM ikke supplere den, men erstatte den”, fastslår Hartvig Poulsen (MV nr. 20). De, som vil ændre en 120 år gammel LM tradition, kan splitte LM, skrev Leif Kiil Sørensen (MV nr. 22).

Vil det i praksis føre Luthersk Mission ud af folkekirken?

Det vil få konsekvenser for tilhørsforholdet til folkekirken og svække det folkekirkelige ansvar. LM mister ”den sidste grund til at slås for

folkekirken,” siger Nicolai Winther-Nielsen. Desuden finder han, at et sådant skridt vil være en uheldig enegang. ”Sagen havde været en anden, hvis vi i LM hidtil havde udnyttet mulighederne i folkekirken maksimalt og søgt indflydelse i menighedsrådene, dannet valgmenigheder osv. (og derefter i enighed med bl.a. IM indført nadver i missionshuset eller forladt folkekirken), men det er jo slet ikke tilfældet.” ”Hidtil har LM været en missionsforening. Indføres nadver i missionshuset, bliver det en nadvermenighed...Så kan vi ligeså godt med det samme tage dåben med og danne frikirke. Det ville være mere konsekvent.” Heri er generalsekretær Rasmussen helt uenig, idet han fastholder LMs uændrede status efter indførelse af ”fri nadver”, som han øjensynligt går varmt ind for. Winther-Nielsen anerkender generalsekretærens intentioner, men frygter for, at LM i praksis isolerer sig (MV nr. 23). Prædikant i LM Ole Lund er enig med Winther-Nielsen i, at nadver i missionshuset må føre til, at LM forlader folkekirken, og han anbefaler, at man tager skridtet fuldt ud, for LM hører ikke længere hjemme i den folkekirkelige sammenhæng (MV nr. 24). LM kan ikke både blæse og have mel i munden, mener Morten Meiner, og han frygter også, at indførelse af ”fri nadver” vil isolere LM i forhold til folkekirken, det er gennem den, LM når ud over egne rammer, påpeger han (MV nr. 24).

Sp Carsten Dalsgaard Hansen er enig i, at ”fri nadver” vil have betydning for LMs forhold til folkekirken og bringe LM i en åndelig isolation, hvad han meget beklager. Dertil kommer, at han ikke forstår, hvorfor man overvejer et sådant skridt, man besluttede jo i sin tid at investere meget i en alternativ præsteuddannelse på MF og DBI sammen med bl.a. IM. ”Som følge heraf sidder flere LM’ere i dag i præstestillinger, og så opstår der pludselig det problem, at andre LM’ere føler sig draget til deres gudstjeneste med dertil hørende nadver og også i nogle tilfælde menighedsliv...Set i dette perspektiv kan man altså frygte, at et væsentligt motiv hos LMs ledelse for indførelse af fri nadver, er at hindre faneflugt”. Han fastslår, at det er bedre at stå sammen i folkekirken (MV nr. 24).

Medlem af delegeretmødet, gårdejer Jens C. Schmidt mener, at nadver-spørgsmålet ses for meget fra kirkedøren. Den markante kirkelig-gørelse der er sket af LM i de senere år, finder han ikke ubetinget positiv. ”De bibeltro præster bør ikke opfatte lægmandsarbejdet som en farlig konkurrent...Men den folkekirkelige ramme, som de står i, er særdeles problematisk og giver mange samvittighedskonflikter.” ”Mange gode præster, der ellers er positive over for lægmandsarbejdet, er alligevel, når det gælder nadveren, præget af højkirkelig tænkning”

(MV 1991, nr. 3, jvf. samme smst. nr. 5 og Bud 1991,64f.). Sp Jens Burkal er noget forundret over, at han skulle høre med til den kategori af præster, der skulle være præget af det højkirkelige (MV 1991, nr. 4).

Den foreløbige afslutning

På den baggrund traf delegeretmødet – ikke uventet – den afgørelse, at tiden ikke var moden til at indføre ”fri nadver” i LM, idet det uundgåeligt ville medføre indre spændinger. Det kan dog undre, at der var enighed om at udtale, at der ifølge KM ikke er noget lovstridigt i at indføre ”fri nadver” i LM, følgelig er der ikke noget principielt til hinder for, at man kan samles til nadver i missionshuset. Grunden til, at modstanderne kunne gå med til en så vidtgående udtalelse er nok, at der er meget lange udsigter til, at den måske kan få nogen som helst praktisk betydning (MV 1991, nr. 6 og KD 13/3).

Kirkefondet

I efteråret (15/10) fejrede Kirkefondet sit 100 års jubilæum. Denne mærkedag blev fejret på forskellig vis. Der blev udgivet 2 bøger i anledningen: ”Omkring Kirkefondet” er titlen på en stor bog indeholdende 27 kildetekster omkring kirkesynet i kirkefondets 100 årige historie; den anden er: ”Nyere danske kirker” med en gennemgang af 100 af de ca. 500 kirker, der i alt er blevet bygget i perioden. Desuden var der en gruppe udenfor Kirkefondet, der genudgav Henry Ussings: ”Menighedsliv og kristenliv”. Endvidere blev begivenheden markeret med en udstilling på Trinitatis kirkeloft med titlen: ”Kirke og kunst gennem 100 år”.

Universitetslektor Hans Raun Iversen skriver, at kirkegangsprocen-ten i København er gået ned fra 6-7% i 1890 til 1/2-1% i 1990. ”Det kunne altså se ud til, at kirkebyggeriet har sejret sig ihjel” (kronik i KD 15/10). Men alligevel mener KDs leder (9/11) ikke, at det var ”mundsvejrr, da kirkehistorikeren, professor Hal Koch, en gang fastslog, at Kirkefondet har reddet folkekirken i København.” Raun Iversen mener, at Kirkefondet i de kommende år må virke for, ”at folkekirken selv kan oprette mellemsognelige råd på stiftsplan som på landsplan til varetagelse af akkurat de opgaver, som Kirkefondet i dag søger at løse.” ”Kirkefondet (selv) skal fortsætte som folkekirken Egmont-fond” (Nyt fra Kirkefondet nr. 2,14f.).

På repræsentantskabsmødet var der en livlig debat om kirkefondets fortsatte virke. Sp Aage Dam-Jensen sagde, at Kirkefondet er et glim-

rende konsulentfirma. ”Men vi mangler den folkelige appel. Er vi ved at formøble vor arv, fordi vi skal være med på alt det nye og fremmede?” (jvf. KD 13/11). Det spørgsmål havde forstander for KFSs kursuscenter, cand. theol. Jens Ole Christensen allerede besvaret med et ja. Han ”har på fornemmelsen, at menighedssamfundene er mere tålt end ønskede af Kirkefondet” (KD 8/11).

Det økumeniske og mellemkirkelige arbejde i Danmark

Som nævnt i fjor (1990,194) startede det nye MKR meget blødt. Pastor Paul Hansen er skuffet over, at det går så langsomt. Den mest presserende opgave for rådet er at få stillingen som sekretariatsleder besat, mener han (KD 30/5).

MKR's formand, Britta Schall Holberg gør opmærksom på, at det mellemkirkelige arbejde hidtil har været domineret af præster, og i det nye MKR er der kun fire lægfolk, men 8 præster. Alligevel valgte rådet en lægmand uden erfaring som formand. Selv om der findes folk i rådet med meget stor mellemkirkelig erfaring, må rådet på sin vis begynde på bar bund, siger hun til KD. Hun håber, at man kan få menighedsrådene mere engageret i det mellemkirkelige arbejde end hidtil. Forholdet til DØF er et af de brændende spørgsmål MKR skal se at få løst, siger hun (KD 27/2).

Midt på sommeren holdt MKR et møde med stiftsudvalgene. Her sagde Riber Jensen, at han forventer, at rådet starter med at holde en lav profil. Under en diskussion om, hvorvidt folkekirken er medlem af Det lutherske Verdensforbund, Kirkernes Verdensråd og Nordisk Økumenisk Institut, sagde Schall Holberg, ”at folkekirken er medlem, og at MKR ifølge loven skal tage stilling til folkekirkens medlemskab af såvel internationale som nationale organisationer. Der vil i praksis kun kunne blive tale om at tage stilling til udmeldelse.” Hvad angår medlemskab af DØF skal det diskuteres, om DØFs nuværende opbygning er den helt rigtige, oplyste hun (KD 12/6).

Den 1/9 blev pastor, cand. mag. Ane Hjerrild, der hidtil havde været konstitueret i den kombinerede stilling som sp ved Vor Frue kirke og sekretær for Københavns biskop til at varetage de mellemkirkelige anliggender, ansat som sekretariatsleder for MKR.

*Sognepræst, cand. theol. Leo Kamstrup Olesen,
Frankrigsgade 1, København S.*

Register

Aarflot Andreas 50-53, 56f, 62,
69, 75, 79-81, 86

Aarslev 109

Aarup, Merete 203, 221

Absalon 8, 20f

Albertsen, Albert 14

Albertsen, Leif Ludwig 216

Albinus, Erling 194

Ammundsen, Valdemar 169

Andersen, N. K. 81

Andersen, Poul Erik 213

Andrén, Carl-Gustaf 80

Arboe Rasmussen, N. P. 198f

Arends 161

Arendt, Bent R. 202

Arendt, Niels Henrik 215f

Arendt, Rudolph 217

Armsdorf, Niklaus von 64

Arndt, Johann 95-102, 108, 112f,
115f

Arrebo, Anders 95-98, 101, 112,
115

Arvesen, O. 142

Aspach, Sixtus 126f

Asschenfeldt, C. C. J. 147, 161

Asschenfeldt-Hansen, C. 145-62

Baagø, Kaj 141

Bak, Lars 226

Bakmann-Christensen, Chr. 180f,
183, 186, 189f

Balslev-Clausen, Erik 208, 220

Banning, Knud 219

Bartholin, Thomas 101

Beck, Vilhelm 152f, 162

Bell 169

Bentsen, Svend 223

Berge, Arne 175f

Bergh, J. 126

Bergsma, Johannes 86

Bernadotte, Folke 182f, 190

Bernhard, Jørgen 226

Bertelsen, Ole 208, 211f

Best, Werner 183

Bircherod, J. 126

Birkedal, Vilhelm 141

Bjørn, Claus 47

Blauenfeldt, Helge N. 165-75,
186-90

Blauenfeldt, Johanne 161

Blauenfeldt, Lis 187-89

Block, Hans Rasmussøn 93, 115

Bluhme, J. B. 124

Boas, Sophus 165, 175-90

Boisen, F. E. 133, 141

Bonhoeffer, Dietrich 167

Borch, Ole 101

Bruun-Rasmussen, Fr. 172, 180,
188-90

Brøndsted, Poul 202f

Bugenhagen, Johannes 49f, 57,
60-88

Bukdahl, Else Marie 220

Bundgaard, Niels 162

Burgdorf, Flemming 222

Buris 35

Burkal, Jens 228

Busch, Axel 160

Bykjær-Jørgensen, H. 216

Cappelørn, Niels Jørgen 213, 217

Casten, Peder 125

Cavalier 166

Chamaillart 166

Chambers, Joseph 166

Christensen, Bent 208

Christensen, J. C. 207

Christensen, Jens Ole 229

Christensen, Villads 35, 48

Christian d. 3. 50-62, 70, 79, 86f

Christian d. 4. 93-95, 115

Christiansen, Chr. 180, 189f

Christiansen, Henrik 198, 208f,
212, 225

- Christopherssøn, Caspar 125
 Corvin, Martin 86
 Cruciger 64, 83, 85

 Dahl 189
 Dahlerup, Troels 41, 48
 Dam, Poul 200, 204, 219, 221
 Dam-Jensen, Aage 228f
 Darius, Veronika 48
 Daub, Carl 130
 Daugaard, J. B. 46
 Deichman 28
 Diestl 169
 Ditleff, Niels Chr. 182
 Drejergaard, Kresten 213
 Duhring 168, 188

 Ellger, Dietrich 48
 Enemark, Poul, 48
 Engelstoft, C. T. 79
 Erik Ejegod 25
 Erik Emune 22
 Erik Klipping 33
 Erik Menved 25
 Eriksen, Herluf 195-97, 200f, 208
 Esbach, N. 126
 Eskil 17, 19
 Espersen, Preben 193-203, 205f
 Ewald, E. 119, 124

 Faber, Per 166, 187
 Fabricius, Johann Albert 112f,
 116
 Funch 190

 Gallen, Jarl 47
 Gamborg, Anders Larsen 131-43
 Geil, Georg S. 208, 225
 Gelstrup, Peter Nielsen 96, 98f
 Gewecke, Asger 198
 Gjesing, Lars Ole 214
 Glenthøj, Jørgen 218
 Göbell, Walter 79, 82
 Görlitz, Anthon 86

 Grandt-Nielsen, Finn 47
 Grane, Leif 212
 Green-Pedersen, Svend E. 46, 48
 Gregersen, H. V. 62, 83
 Gro, fru 25-34, 36
 Grove-Rasmussen 158
 Grubbe, Svend 132
 Grundtvig, N. F. S. 131, 134-36,
 138-42
 Græsholt, Thorkild 204, 208
 Grønborg, Jan 205
 Gunner 35
 Gunnersen, Jens 33

 Haahr-Andersen, Henning 226
 Hagerup, Ejler 124
 Hammerich, Borghild 176f, 182
 Hammerich, Carl 176, 182
 Hamre, Lars 46
 Hansen, Bent 221
 Hansen, Carsten Dalsgaard 227
 Hansen, Didrik 189
 Hansen, Erich 89-116
 Hansen, Peter 147
 Hansen, Poul 229
 Harms, Claus 147, 161
 Hauge, Hans 214
 Hauschild, Wolf-Dieter 85
 Heger, Bjørn 176
 Heinrich d. y. 66
 Heise, A. 35, 47f
 Helene 89-97
 Helgesen, Jacob 89
 Helms, H. J. 9, 46f
 Henningsen, Hans 198
 Henningsen, Juel 181
 Henriksen, Jens Ole 206
 Hersleb, O. 119
 Hersleb, Peder 124f
 Herzsprung, Ivar 46
 Himmler, Heinrich 176, 182f
 Hitler, Adolf 166
 Hjärne, Urban 101-04, 109, 115f
 Hjerrild, Ane 229

- Holst, P. N. 119
 Holstein 117
 Holt, Knud 193, 200
 Holt, P. 141
 Honoré, Abraham 145, 161
 Honoré, Paul 197
 Hvas, Søren Lodberg 213
 Hvass, Frants 178, 181, 183, 190
 Hvide, Stig 32, 34, 48
 Hyldahl, Niels 197
 Hæstrup, Jørgen 189f
 Højer, P. 125
- Imsen, Steinar 53-58, 80f
 Ingesman, Per 48
 Ingstrup-Mikkelsen, Sigfred 175
 Ipsen, O. C. 152f
 Iserloh, Erwin 87
 Iversen, Hans Raun 228
- Jacobi, Gerhard 167f, 188
 Jacobsen 189
 Jakobsen, H. P. 194
 Jansen, F. J. Billeskov 216
 Jens 93f
 Jensen 180
 Jensen, Bo 15
 Jensen, Finn Riber 196, 201, 203,
 206, 220f, 22
 Jensen, Inger Margrete 47
 Jensen, Jens Villiam 48
 Jensen, K. Lindhardt 199, 206f,
 209, 212
 Jensen, Mogens 213
 Jensen, Niels Jørgen 213
 Jensen, Ole Brehm 202
 Jeppesen, Axel B. 165, 173-90
 Jexlev, Thelma 10, 47
 Joensen, Hans Jacob 211f
 Johan Friedrich 65, 83
 Johnson, G. 141
 Juul, Jørgen 213
 Juul, Thorkild 219
 Jørgensen, Gunda 205
- Jørgensen, Jack Overgaard 46
 Jørgensen, Kåre Rubner 9, 28, 47f
- Kalmeyer, Poul 199
 Kaltenbrunner, Ernst 183
 Kaufmann, Karl 184
 Kierkegaard, Peter Christian 129
 Kierkegaard, Søren 129
 Kjeldgaard-Pedersen, Steffen 197
 Kjeldsen, Ingrid 213
 Kjöllærström, Sven 80
 Kjærgaard, Jørgen 215
 Kjøløsen, Frits Hammer 171
 Kronika, Jacob 170
 Krumwiede, Walther 80, 86
 Kurtz, Adolf 171
 Købner, Julius 142
- Lafrenz, Deert 48
 Langagergaard, Poul 204, 218
 Lange, Joh. Chr. 104, 109f, 116
 Lange, Peder 89, 108f
 Langkilde, Birgitte 10, 46-48
 Larsen, Erik Hviid 210
 Larsen, Kurt E. 223
 Larsen, N. R. 126
 Larsen, Tove Lindbo 211
 Lausten, Martin Schwarz 57, 62,
 68, 78-85, 87f, 187
 Lehmann, Henning 216
 Leth, C. L. 124
 Liisberg, Bering 91, 94, 114
 Lilleør, N. C. 204f
 Lind, Vincent 187, 203, 208
 Lindanus, Henricus 92
 Lindberg, Jacob Christian 136,
 141
 Lindegaard, Olav C. 208f, 219
 Lindhardt, P. G. 80, 124f, 169
 Lorenzen, Vilhelm 46, 48
 Ludvig d. 14. 166
 Lund, Ole 227
 Luther, Martin 49-52, 57-59, 61-
 65, 70, 79-86

- Lyster, Jens 219
 Løgstrup, Th. 145, 148, 152-55,
 158, 160-62

 Mackeprang, M. 46
 Madsen, Ellen A. 216
 Malling, Anders 127
 Margrethe 33
 Marheinecke, Philip Konrad 130
 Martensen, H. L. 129f
 McGuire, Brian 9, 21, 46-48
 Meiner, Morten 226f
 Melanchton, Philip 49, 57f, 61-65,
 70, 79-86
 Moe, Carl 148, 152f
 Mogensen, Kaj 205, 207
 Mohnicke, G. 82
 Mohr, Otto C. 178, 183
 Montgomery, Ingun 83
 Motzfeldt, Jonatan 210
 Müller, Ludwig 166f
 Mumme, Christopher 121f, 124-26
 Munk, Kaj 166

 Nedergaard, Paul 161
 Nedermark 188f
 Neiiendam, Michael 126
 Nepper-Christensen, Poul 204
 Niels, biskop 25, 29
 Nørlund, Poul 8f, 21, 46f

 Oftestad, Bernt 56, 65, 81
 Olrik, Hans 48
 Olsen, Max W. 68
 Omer 35
 Osmundsen, Lindvig 223f
 Ostefeld, Harald 167, 187
 Ottosen, Knud 124
 Overgaard, Niels 168, 188

 Palladius, Peder 50
 Paludan, Lars 214
 Paludan, P. K. 126f
 Paracelsus 101

 Pauli, Simon 101
 Payngk, Peter 93f, 115
 Pedersdatter, Maren 97
 Pedersen, Trued 14
 Perwe, Erik 170
 Petersen, B. Østergaard 198, 213
 Petersen, Pauli 79
 Phister, Ferdinand Jochumsen 126
 Pontoppidan, Morten 206
 Porsmose, Erland 47
 Poulsen, Hartvig 222f, 226
 Poulsen, J. 146f, 158, 161
 Poulsen, P. 187f
 Prange, Knud 40, 48

 Radtke, Christian 37, 48
 Radulf 35
 Ramus, Chr. 124
 Rasmussen, Leif 222-27
 Rasmussen, Poul 8f, 11, 31-34, 46-
 48
 Rechendorff, Torben 193, 196,
 202-06, 219
 Resen, Hans Poulsen 96
 Riis, Karl K. 222
 Rikulf 25
 Rosen, Peder Hansen 109, 116
 Rosendal, Jens 216
 Ross, Alf 195
 Rostbøll, Grethe 220
 Rosting, Helmer 181
 Rotenburg, N. 125
 Ruager, Søren 217
 Rørdam, H. F. 80-82, 85
 Rørdam, Skat 152f

 Sandbæk, Harald 168f
 Sandvik. Gudmund 53f, 56, 80f
 Schelander, Keld 196, 206
 Schjørring, Jens Holger 220
 Schlesch, Chr. G. A. 147, 162
 Schmidt, Birger Reuss 209
 Schmidt, Caroline 159
 Senger, Eugen 168

- Severinsen, Helge 193, 202f
 Severinus, Peder 101
 Skov, Helge 193, 206-08, 212
 Skovgaard, Anders 88
 Skræppenborg, Peter Larsen 131-43
 Skyum-Nielsen, Niels 46f
 Smid, Henrick 100, 115
 Smith, Gina Gertrud 28, 31, 35, 46-48
 Sode-Madsen, Hans 187
 Sofia 16
 Sonne, Jørgen 110f
 Sparring-Petersen, Gunnar 168f, 187f
 Sprengler-Ruppenthal, A. 86
 Stampe, E. H. 125, 127
 Steenbuch, H. 124
 Steinfeldt, J. H. 125
 Stefan 35
 Steincke, K. K. 170
 Stenbæk, Jørgen 196, 198-201, 203
 Stubkjær, Anders 141, 152f
 Stupperich, Robert 83
 Støchel, Chr. 124
 Svendsen, Erik Normann 220f
 Svenningsen, Nils 183, 189
 Sørensen, Berg 168
 Sørensen, Leif Kiil 226
 Sørensen, O. J. 212
- Tage 33
 Tamm, Ditlev 196, 198f, 201
 Tausen, Hans 59-62, 82f, 85
 Testrup, Kristen Sørensen 28
 Theodosius 63
- Thestrup, Frands 117, 121, 124-26
 Thestrup, Frederic M. 127
 Thomsen, Niels 207
 Thrane, Henrik 47
 Thulstrup, Niels 129
 Thyssen, Anders Pontoppidan 131
 Thøger 27
 Tikjøb, Terkel 217
 Tjalve, Lars 215
 Torm, Fr. 170f
 Trommer, Aage 187
 True, Henrik 215f
 Tyge 27
- Ulsig, Erik 41, 47f
 Ussing, Henry 228
- Valdemar Atterdag 22
 Valdemar d. 1. 17, 19, 30
 Valdemar, biskop 37
 Valentinian 63
- Wenn, Hans 85
 Wiberg 126
 Wiberg, Bertil 217, 220
 Wierød, Ole 215
 Wingaard, Hans 78
 Winther-Nielsen, Nicolai 226f
 Wolgast, Eike 88
 Worm, Ole 91, 93f, 101
- Yde, Marinus 190
- Zahle, Herluf 166f, 169
 Zassenhaus, Hilgunt 176